

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1922

bron

*Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,
over het jaar 1921-1922. E.J. Brill, Leiden 1922*

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003192201_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Verslag van de jaarlijksche vergadering. gehouden te Leiden op den 14^{den} Juni 1922.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 16^{den} Mei 1922.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, die gehouden zal worden op *Woensdag den 14^{den} Juni*, des voormiddags klokke *elfuren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I.

Opening der Vergadering door den Voorzitter, Dr. L. KNAPPERT, met eene toespraak.

II.*

Voordracht van Prof. Dr. W. VOGELSANG: 'Schilderkunst en Rederijkerij'. Over de aesthetische waarde van het werk der Romanisten.

III.

Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar.

IV.

Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

* Het Bestuur zal voorstellen de behandeling van punt II uit te stellen tot na de pauze (na punt IX).

V.

Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

VI.

Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VII.

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VIII.

Verslag der Commissie voor Schoone Letteren.

IX.

Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

X.

Voorstellen van de Maandelijksche Vergadering:

a. uit de renten van het Vaste Fonds een som van *f* 100.- beschikbaar te stellen, als bijdrage voor den eventueelen aankoop, door een Nederlandsche Commissie, van een verzameling van de voornaamste handschriften der Oud-friesche wetten, thans het eigendom van de Erven Freiherr von Richthofen.

b. uit de renten van het Vaste Fonds ten hoogste *f* 400.-, over twee jaar te verdeelen, beschikbaar te stellen voor de uitgave van het tweede, door Dr. N. VAN DER LAAN bewerkte, deel van: '*Uit Roemer Visscher's Brabbeling*'.

c. bij een nog in te komen gunstig advies, ten hoogste *f* 300.-, over twee jaar te verdeelen, uit de renten van het Vaste Fonds toe te staan voor eene Oostenrijksche uitgave van GERHARD VAN SWIETEN'S brieven en andere bescheiden.

XI.

Voorstellen van het Bestuur:

a. den Bibliothecaris als lid in het Bestuur op te nemen, hem als zoodanig voor drie jaar te benoemen en herkiesbaar te stellen.

b. 1^e de jaarwedde van den Secretaris te brengen van ten hoogste *f* 600.- op ten hoogste *f* 750.-, die van den Penningmeester op ten hoogste *f* 250.- en die van den Bibliothecaris, van ten hoogste *f* 200.-, op ten hoogste *f* 400.-

2^e de jaarwedde van den Penningmeester reeds dadelijk van *f* 100.- op *f* 200.- en die van den Bibliothecaris van *f* 200.- op *f* 300.- te brengen.

c. dienovereenkomstig tot de volgende wetswijziging over te gaan:

ARTT. 21 en 23 aldus te doen luiden:

ART. 21. Het Bestuur bestaat uit *tien* leden, van wie zes, onder welke de Secretaris, de Penningmeester en *de Bibliothecaris*, te Leiden of in de nabijheid moeten wonen. (Verg. art. 32bis, 4de alinea).

ART. 23. De Secretaris, de Penningmeester en *de Bibliothecaris* worden voor den tijd van drie jaren benoemd en zijn herkiesbaar.

ART. 30, vierde alinea, aldus te wijzigen: De Secretaris geniet voor zijne werkzaamheden eene jaarwedde, door de jaarlijksche Vergadering, op voordracht der Maandelijksche, te bepalen, van ten hoogste f 750.-.

ART. 31, zevende alinea, aldus: De Penningmeester geniet voor zijne werkzaamheden eene jaarwedde, door de Jaarlijksche Vergadering, op voordracht der Maandelijksche, te bepalen, van ten hoogste f 250.-.

Aan ART. 32 toe te voegen:

ART. 32bis. *De Bibliothecaris is belast met het beheer der Boekerij, voor zoover dit niet, overeenkomstig het in art. 74 vermelde contract, aan de Directie der Universiteits-bibliotheek is overgedragen.*

Hij beslist, in overleg met de Bibliotheekcommissie, over aankoop en ruiling van boeken en handschriften, en houdt de briefwisseling met de Genootschappen waarmede de Maatschappij, in zake de toezending hunner werken, in betrekking staat.

Hij zorgt dat de aanwinsten gestempeld, in het journaal ingeschreven en, voor zoover noodig, gebonden worden.

De betrekkingen van Secretaris en Bibliothecaris zijn vereenigbaar. Indien zij vereenigd zijn bestaat het Bestuur uit negen leden.

Bij afwezigheid of ziekte van den Bibliothecaris treedt een door het Bestuur benoemde plaatsvervanger op (overgenomen uit art. 75).

De Bibliothecaris levert vóór de Bestuursvergadering, voorafgaande aan de Jaarlijksche Vergadering, aan het Bestuur een verslag in omtrent de Boek- en andere Verzamelingen, waaruit, na goedkeuring door het Bestuur, op de Jaarlijksche Vergadering het belangrijkste wordt voorgelezen (oud art. 80).

De Bibliothecaris geniet voor zijne werkzaamheden eene jaarwedde, door de Jaarlijksche Vergadering, op voordracht van de Maandelijksche te bepalen, van ten hoogste f 400.- (gewijzigd overgenomen uit art. 75).

ART. 33 aldus te wijzigen: Aan den Secretaris, den Penningmeester en den Bibliothecaris wordt jaarlijks, op voordracht van het Bestuur, door de Maandelijksche Vergadering eene bepaalde som toegelegd voor werkzaamheden, ten behoeve der Maatschappij door anderen te verrichten;

en ARTT. 75 en 80 te doen vervallen.

XII.

Verkiezing van een Penningmeester en een Bibliothecaris in de plaats van de volgens artt. 23 en 75 aftredende titularissen. De door de Maandelijksche Vergadering voorgestelde dubbeltallen bestaan uit de Heeren:

1°. a. DR. J. HEINSIUS.

b. De Heer F. HOPMAN.

2°. a. DR. R. VAN DER MEULEN RZ.

b. Mej. DR. S. HOFKER.

XIII.

Verkiezing van drie Bestuursleden, in de plaats van den Heer Dr. J.W. MULLER, die aan de beurt van aftreden is, van den Heer Dr. J.L. WALCH, tijdelijk Bestuurslid, en van den Heer Dr. R. VAN DER MEULEN RZN.¹. De door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltallen zijn:

1 De Heer VAN DER MEULEN treedt alleen dan als gewoon Bestuurslid af, indien de voorstellen vervat in punt XIa zijn aangenomen en dientengevolge een tiende lid van het Bestuur gekozen moet worden.

1°. *a.* DR. PH. S. VAN RONKEL.

b. DR. G.A.J. HAZEU.

2°. *a.* DR. J.L. WALCH.

b. DR. H.E. VAN GELDER.

3°. *a.* DR. H.T. COLENBRANDER.

b. DR. A. EEKHOF.

XIV.

Verkiezing van een lid der Commissie voor Schoone Letteren, in de plaats van den Heer H. ROBBERS, die aan de beurt van aftreden is en zich niet herkiesbaar stelt.

Het door de Commissie voorgedragen dubbeltal is:

a. De Heer FRANS MIJNSSEN.

b. MR. M. NIJHOFF.

NAMENS HET BESTUUR, C. SERRURIER, *Secretaresse*.

Tegenwoordig zijn de Bestuursleden: L. Knappert, *Voorzitter*, J. Heinsius, *Penningmeester*, G. Kalff, G.J. Boekenoogen, D. Coster, R. van der Meulen Rz., J. Walch, C. Serrurier, *Secretaresse*; de gewone leden: D.C. Hesseling, W.J.J.C. Bijleveld, C. Snouck Hurgronje, B.A.P. van Dam, Ph. S. van Ronkel, C. Bake, J.H. Been, O.C. van Hemessen, A.G. de Leeuw, J.M.N. Kapteyn, P.A.A. Boeser, H.M. van Nes, D. van Blom, C. de Boer, W. Draaijer, N.J. Krom, W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, A.J. Bothenius Brouwer, R. Guarnieri, J. Huizinga, I.A. Nederburgh, P.J. Blok, H.C.M. Ghijzen, F. de Meyier, M. Böhntlingk, M. Nijhoff, G.E.W. van Hille, H.E. van Gelder, E. Wiersum, A. Beets, Ch. Ph. Meijer, C.M. van Hille-Gaerthé, C. van Rennes, M.C. van Zeggelen, W.L. Boldingh-Goemans, H.D. Tjeenk Willink, H. Ph. Visser 't Hooft, W. van Bemmelen, F. Mijnsen, J. van Ammers-Küller, C. Easton, C. Veth, L.A. Vogel, A.A. van Schelven, W.C.M. Regt, M.E. Kronenberg, C. Engelen, E.H. Korevaar-Hesseling, W. Vogelsang, G.A.J. Hazeu, C. Wijnaendts-Francken, W.P. van Stockum, M. Esser, A.W. Weissman, Ed. van Biema, P.C. Molhuysen, J.A.N. Knuttel, J. van der Valk, K.H. de Raaf, H.T. Colenbrander, W.J.M. Mulder, J.C. Overvoorde, G.G. Kloeke, J.B. Breukelman, C.G. Kaakebeen, C. te Lintum.

I. De Voorzitter, de Heer Dr. L. Knappert, opent te elf uren de Vergadering met een toespraak, die hij ter uitgaaf afstaat; zij is hierachter gedrukt. (Bijlage I).

Op voorstel van het Bestuur, besluit men eerst punt III-IX van den Beschrijvingsbrief en daarna punt II te behandelen.

III-IV. De Secretaresse en de Bibliothecaris lezen hunne jaarverslagen voor, welke men vervolgens in dank aanvaardt voor de Handelingen. (Bijlagen III-IV).

V. Namens de Commissie, bestaande uit de HH. Dr. N.J. Beversen en Dr. N.J. Krom, benoemd tot het nazien der rekening en verantwoording van den Penningmeester, zie (Bijlage V), bericht de Heer Krom, dat zij alles nauwkeurig hebben nagezien en in de beste orde hebben bevonden, zoodat zij voorstellen hem te ontheffen van zijn verantwoordelijkheid. Hiertoe besluit men. De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan den Penningmeester en aan genoemde heeren.

VI-VII. De Secretarissen der Commissies voor Taal- en Letterkunde, Geschied- en Oudheidkunde en Schoone Letteren, de HH. Dr. J.A.N. Knuttel, Dr. H.T. Colenbrander en D. Coster, lezen hunne jaarverslagen voor. Men aanvaardt ze in dank voor de Handelingen. (Bijlagen VI, VII en VIII).

Naar aanleiding van het jaarverslag der Commissie voor Schoone Letteren, stelt de Heer Dr. C. Wijnaendts Francken den Secretaris een vraag betreffende de leeftijdsgrens, vastgesteld door de Haagsche-Post-Redactie, voor de letterkundigen, wier werken ter bekroning in aanmerking komen. De Heer Coster beantwoordt deze vraag.

IX. Namens de Commissie voor stemopneming, in de Maandvergadering van 5 Mei benoemd, doet de Heer Dr. C. de Boer mededeeling van den uitslag der stemming, gehouden ter verkiezing van nieuwe leden der Maatschappij en wel, volgens besluit dier Maandvergadering, van 25 gewone en 4 buitenlandsche leden. De Commissie waarin, met den Heer de Boer, zitting namen de HH. G.J. Boekenoogen, P.A.A. Boeser, W. Draaijer, J. Heinsius, J.M.N. Kapteyn, de Dames F. de Meyier en Serrurier en de Heer J.L. Walch, heeft van de Secretaresse 228 stembiljetten ontvangen. De Heer De Boer deelt mede dat gekozen zijn (in alphabetische volgorde):

Gewone Leden:

J.S. Bartstra, te Haarlem.

Mr. J.C. Bloem, te Rotterdam.

Mr. J.J. van Bolhuis, te 's Gravenhage.

J.C. van Dijk, te 's Gravenhage.

Dr. S. Eringa, te Rotterdam.

Mr. P.N. van Eyck, te Londen.

Dr. J.J. de Gelder, te Leiden.

Dr. H.A. Enno van Gelder, te Breda.

J. Greshoff, te Arnhem.

Dr. J. Hooykaas, te Arnhem.

Dr. J.H.F. Kohlbrugge, te Utrecht.

A.J. de Mare, te 's Gravenhage.

Mr. A.S. Oppenheim, te Leiden.
 S.F. van Oss, te 's Gravenhage.
 Mej. R. Pennink, te 's Gravenhage.
 Dr. Leon Polak, te 's Gravenhage.
 Mr. F.E. Posthumus Meyes, te Amsterdam.
 Dr. K.J. Riemens, te Amsterdam.
 J. Schouten, te Delft.
 A. Thiry, te Tiel.
 J. Tielrooy, te Haarlem.
 M.E. van der Vlugt, te Parijs.
 Dr. J. de Vries, te Arnhem.
 J.W. Wijndelts, te Amsterdam.
 Dr. R.H. Woltjer, te Amsterdam.

Buitenlandsche Leden:

Dr. G. von Antal, te Rotterdam.
 Dr. S.P.E. Boshoff, te Potchefstroom (Transvaal).
 C. Verschaeve, te Alveringhem (België).
 W. Moens, te St. Gilles (België).

De Voorzitter schorst hierop ongeveer een uur de vergadering. Hij noodigt de leden uit, in dien tijd het gemeenschappelijk koffiemaal te gebruiken en de, tot het archief behorende, in de zaal uitgestalde portrettenverzameling van vroegere leden der Maatschappij, te bezichtigen. Hij wijst op de historische waarde van deze tentoonstelling, betreurt dat de verzameling de laatste tientallen van jaren niet meer aangevuld is, en spreekt den nadrukkelijken wensch van het Bestuur uit, dat de leden, in het vervolg, wederom hunne portretten voor het Archief der Maatschappij zullen afstaan.

Nadat de Voorzitter de Vergadering heropend heeft, verleent hij het woord aan den Heer Dr. W. Vogelsang, voor zijn aangekondigde, en met lichtbeelden opgeluisterde, voordracht: 'Schilderkunst en Rederijkerij'. Bij het vertoonen der lichtbeelden, ontpint zich een korte gedachtenwisseling tusschen den Heer Dr. J. Huizinga en den spreker, omtrent de juiste verklaring van eene voorstelling op een der reproducties. Na deze voordracht brengt de Voorzitter aan den Heer Vogelsang den dank der Vergadering over; de aanwezigen geven door hartelijke bijvalsbetuigingen, hunne instemming met de door hem gesproken, waardeerende woorden te kennen. De Heer Vogelsang heeft zich welwillend bereid verklaard zijne rede voor de Handelingen af te staan. (Bijlage II).

X. De Voorzitter licht vervolgens de voorstellen van de Maandelijksche Vergadering nader toe om, uit de renten van het Vaste Fonds:

a. een som van *f* 100.- beschikbaar te stellen, als bijdrage voor den eventueelen aankoop, door een Nederlandsche Commissie, van een verzameling van de voornaamste handschriften der Oud-friesche wetten, thans het eigendom der Erven Freiherr von Richthofen;

b. ten hoogste *f* 400.-, over twee jaar te verdeelen, beschikbaar te stellen voor de uitgave van het tweede, door Dr. N. van der Laan bewerkte, deel van: 'Uit Roemer Visscher's Brabbeling';

c. bij een, nog in te komen, gunstig advies, ten hoogste *f* 300.-, over twee jaar te verdeelen, toe te staan voor eene Oostenrijksche uitgave van Gerhard van Swieten's brieven en andere bescheiden.

De Vergadering neemt deze voorstellen met algemeene stemmen aan.

XI. De voorstellen van het Bestuur om:

a. den Bibliothecaris als lid in het Bestuur op te nemen, hem als zoodanig, voor drie jaar te benoemen en herkiesbaar te stellen;

b. 1° de jaarwedde van den Secretaris te brengen van ten hoogste *f* 600.- op ten hoogste *f* 750.-, die van den Penningmeester op ten hoogste *f* 250.- en die van den Bibliothecaris, van ten hoogste *f* 200.- op ten hoogste *f* 400.-;

2° de jaarwedde van den Penningmeester reeds dadelijk van *f* 100.- op *f* 200.- en die van den Bibliothecaris van *f* 200.- op *f* 300.- te brengen;

c. tot dienovereenkomstige wetswijziging over te gaan, neemt de Vergadering eveneens met betuigingen van instemming aan.

XII. De HH. Dr. J. Heinsius en Dr. R. van der Meulen Rz., die de Vergadering opnieuw tot Penningmeester en Bibliothecaris benoemt, nemen deze herbenoeming aan, waarvoor de Voorzitter hun den dank der aanwezigen betuigt.

XIII. Tot Bestuursleden, in de plaats van den Heer Dr. J.W. Muller, die aan de beurt van aftreden is, van den Heer Dr. J.L. Walch, tijdelijk Bestuurslid, en van den Heer Dr. R. van der Meulen Rz., benoemt men de HH. Dr. Ph. S. van Ronkel, Dr. J.L. Walch en Dr. H.T. Colenbrander. Deze Heeren, alle drie in de vergadering tegenwoordig, nemen hunne benoeming aan. De Voorzitter brengt hun hiervoor den dank der aanwezigen over.

XIV. Tot lid van de Commissie voor Schoone Letteren, benoemt men, in de plaats van den Heer H. Robbers, die aan de beurt van aftreden is, en zich niet herkiesbaar stelt, den Heer F. Mijnsen, die deze benoeming aanvaardt. De Voorzitter betuigt ook hem den dank der Vergadering.

Bij de hierop volgende rondvraag, wijst de Heer Dr. C. te Lintum den Heer Vogelsang op de misverstanden die de verschillende beteekenissen van den term 'romanist' teweeg kunnen

brenge, en vraagt, of het niet aanbeveling zou verdienen, een anderen naam te geven aan de, in de kunstgeschiedenis, als 'romanisten' aangeduide schilders. De Heer Vogelsang is echter van meening dat het niet raadzaam zou zijn te breken met de gewoonte om dien naam toe te kennen aan schilders die in Italië geweest zijn en zich, in hun kunst, door Italiaansche motieven hebben laten beïnvloeden.

Aan het einde der rondvraag, richt de Heer Dr. J. Huizinga, uit naam der aanwezigen, die hem met betuigingen van instemming bijvallen, eenige woorden van hartelijke waardeering tot den Voorzitter, voor de voortreffelijke wijze waarop hij de vergadering geleid heeft.

De Voorzitter spreekt zijn dank hiervoor uit en sluit de vergadering.

Bijlage I. Toespraak van den voorzitter.

Dames en Heeren, Zeer geachte medeleden!

Mij valt het voorrecht te beurt uit naam van het bestuur onzer maatschappij U hartelijk welkom te mogen heeten op onze jaarvergadering, waarheen gij van verre en van nabij zijt opgegaan, opdat wij elkanders aangezicht zouden mogen zien en te zamen de belangen onzer vereeniging behartigen. Aldus zijn vele voorzitters vóór mij aangevangen; ik kan slechts hopen dat nog velen na mij het op dezelfde wijze zullen doen. Dat zij derhalve een jaarvergadering vóór zich zullen zien: hoe goed en hoe aangenaam is het samen zijn van wie, van wat partij of richting overigens ook, zich door hunne liefde voor onze taal, geschiedenis en letteren verbonden gevoelen. Dat zij een hartelijk welkom op de lippen mogen nemen: hoe liefelijk heeft dat woord van oudsher geklonken en hoe hartelijk was inderdaad schier altoos de verhouding tusschen bestuur en leden, van bescheiden voorstellen en vertrouwend aanvaarden, van nederig leiden en gaarne geleid worden, van te gader in hope plantende en in liefde bloeiende zijn. Dat zij, eindelijk, van een gezamenlijk behartigen gewagen mogen: onze maatschappij zal met eere haar taak blijven vervullen, zoolang het ieder harer leden slechts om háár belang te doen is.

Naar gewijde traditie herdenken wij allereerst de dooden, die ons in het verlopen jaar ontvallen zijn. Snel genoeg verwelkt hunne heugenis, leven en levensherinnering beide zijn als het gras des velds, dat heden bloeit en morgen in den oven geworpen wordt. Te heiliger dan onze plicht, om althans één oogenblik in dankbare herdenking hen aan onzen geest te laten voorbijgaan.

Van onze letterkundigen ontvielen ons de generaal-majoor A.N.J. F a b i u s , schrijver ook voor het tooneel, onder wiens leiding in 1913 'Het herstelde Nederland' verscheen; de oud-resident van Pasoeroean G.J.P. d e l a V a l e t t e die ons Indische schetsen schonk; J a c q u e l i n e v a n d e r W a a l s , dichteres van soberen eenvoud, teedere vroomheid, schoonen klank, schrijfster ook van 'Noortje Velt' en van studies over Ibsen, Kierkegaard; A r y P r i n s , de Schiedamsche fabrikant, meteen de ernstige kunste-

naar, eerst door Zola gegrepen, later in 'Een Koning', in 'De heilige tocht' ziener en schilder met de taal van de middeleeuwen, in een moeielijk proza van geheel eigenaardige woordschikking en zinsbouw, waarin het enkele woord, vondst vaak van wekenlange bepeinzing, het beeld geeft¹, J.H. Groenewegen, die aan Potgieter een standaardwerk wijdde; P. Heering, ook schrijver van schetsen, uit Overijssel en uit Indië, maar bekend en bemind vooral als prediker, wiens eenvoudige, meteen ernstige en ontroerende Evangelie-verkondiging duizenden van dit geslacht in het hart heeft gegrepen; mr. D.J. baron Mackay, later Lord Reay of Durness, maar in zijn taal en hartelijke belangstelling het vaderland getrouw; J.A. Royer, hoofd van de afdeeling kunsten en wetenschappen.

Van onze wetenschappelijke mannen ontroofde de dood ons dr. H. Bavinck, den beminden hoogleeraar aan de Vrije Universiteit, neo-kalvinist en gereformeerd dogmaticus van diepe kennis en breeden blik, man des vredes en van een teer gemoed²; dr. M. van Gelder, archaeoloog, geschiedvorscher vooral der klassieke oudheid, binnen en buiten den kring zijner ambtgenooten geliefd en geëerd; mr. P.A.N.S. van Meurs, die ons de geschiedenis en rechtsontwikkeling van Elburg ontvouwde; dr. J.J.M. de Groot, die eerst te Leiden met roem Chineesch onderwees, daarna te Berlijn, gekrenkt door wat misverstand boven de maat had opgeblazen; dr. J.V. de Groot O.P., als hij van Schiedamschen bloede, sinds 1894 hoogleeraar te Amsterdam, in den geest en de werken van Thomas van Aquino, gelijk in de traditiën der Aquinische school diep doorgedrongen, trouwens ook in de wijsgeeren van onzen tijd; C.W. Bruinvis, den Alkmaarschen archivaris, voor wien de geschiedenis zijner stad geen geheimen telde; mr. J. Knottenbelt, advocaat te Rotterdam, man van de toga meer dan schrijver, slagvaardig en geestig pleiter, deskundig in kerkrechtelijke vraagstukken; mr. Simon van Gijn, die voor de kunst en de geschiedenis van Dordrecht zooveel heeft gedaan, zijn prachtig huis bewaarde de schatten van een museum, zijne gewichtigste verzameling beschreef hij in 'Dordracum Illustratum'; mr. J.L. Berns jarenlang archivaris in Leeuwarden, hij gaf ons de 'Rechtsbronnen der stad Harderwijk' en het 'Landrecht van Veluwe en Veluwezoom'; dr. G.J. Dozy, een der eerste redacteuren van 'Archiv für Ethnografie' en van het 'Aardrijkskundig weekblad', wiens pen ons 'De oude stadsrechten van Zwolle' beschreef, 'De oudste stadsrekeningen van Dordrecht', 'Spel en spelen in de 17e eeuw'.

Ook de namen van enkele onzer buitenlandsche leden behooren op onze droeve doodenlijst. Gij gedenkt met mij dr. Gidéon Busken Huet, door zijn vader en door eigen persoon en arbeid

1 Over hem van Deyssel in de *Gids* van Juni 1922.

2 Dr. J. Jansen in *Vragen van den dag* van Sept. 1921.

innig aan ons land verbonden, geleerd bibliothecaris, voor tal van Hollanders in Parijs hulp en vraagbaak, 'door veel goeden beschreid, is hij ván ons gegaan'; dr. S i g i s m o n d N a g y, den Hongaarschen veelzijdigen geleerde, den meesterlijken vertaler van de 'Lucifer', over wien gij niet zonder ontroering zult lezen wat A. Beets in de Juni-aflevering van 'Neerlandia' schreef; mr. N. baron de P a u w te Gent, voorzitter van de Vlaamsche academie, kenner onzer Middelnederlandsche letterkunde, warm flamingant; dr. C h . L e c o u t e r e, den redacteur der 'Leuvensche bijdragen', schrijver over de geschiedenis en den ontwikkelingsgang onzer taal en letteren.

Zietdaar gewaagd van wie wij verloren; ik verzoek u, als stille hulde aan hunne nagedachtenis, u voor een oogenblik van uw zetels te willen verheffen.

Gij kunt gemakkelijk raden, op welke wijze ik nu voorts van het voorrecht gebruik ga maken, mij heden wederom geschonken, te mogen spreken voor eene zoo aanzienlijke vergadering van Nederlandsche geleerden en kunstenaars. 'Spreekt over storm de matroos, over ploegvee keuvelt de landman,' en waarvoor zou uw voorzitter liever, zij het ook kort, uwe opmerkzaamheid vragen dan voor de diensten, welke letterkundigen en mannen van wetenschap elkander wederkeerig bewijzen kunnen. Want onze maatschappij omvat sinds kort beide groepen inniger dan voorheen, aan de fraaie letteren heeft zij naast geschiedenis en taalvorsching ruime woning geboden. Nu moet dan ook alle vervreemding tot verwantschapsgevoel worden, elk wantrouwen moet wijken en er mag slechts een edele wedstrijd blijven in het jagen naar den prijs van wetenschap in schoonen vorm en van kunst door kennis verdiept.

Al te vaak heeft de kunst de wetenschap als eene vijandige macht gevreesd en doet dat somwijlen nog¹. Er zijn kunstenaars, die zich in haar buurt onbehagelijk gevoelen of lichtelijk door haar geprikkeld worden, soms ook een weinig op haar neêr zien. Gemeenlijk spreken zij dan van de 'drooge' wetenschap en als hare belichaming zetten zij dan meteen een humorloozen, stoeteligen, half-senielen professor op zijn kathedreer als op de kaak. Dit alles, omdat zij van haar de loochening hunner idealen en de vernietiging hunner vrijheden duchten. Wetenschap, heet het dan, zoekt naar wet en verband, zij vorsch, zij pluist uit, maar door schoonheid wordt zij niet in verrukking gebracht noch jaagt zij om haar te vinden, en in haar neiging voor logisch-nuchter betoog is zij eene bedreiging voor de vrije vlucht des kunstenaars, die de ontroering wil der licht bewogen ziel. De fijne trillingen van het kunstenaarsgemoed verstarren en de warmte zijner aan-

1 Arnold Bennett, *Our women*, 1920, p. 18 s. zegt iets over dezen zelfden strijd.

doening bevriest, waar het zelfgenoegzaam verstand eene hoogeborst zet en met plompen voet heenschrijdt door de teere bloemen der liefelijkste verbeelding. Ja, wetenschaps eigenlijk streven is doodelijk voor wat kunst in machtigen scheppingsdrang aan eene naar schoonheid dorstende wereld schenken wil. Zulke klachten, zulke ontstemmingen hebben haar reden. Laat mij er één woord van zeggen en er dan meê hebben afgedaan. In de werkelijkheid bestaat er misschien nog wel een enkel exemplaar van den geleerde-uit-den-roman (al te vaak overigens eene even zonderlinge schepping als zijn lotgenoot, de dominé-op-het-tooneel¹, die in nesterigheden opgaat, die voor eene beuzelachtige bijkomstigheit het wezenlijke voorbijziet, de doode stof schijnt te verkiezen boven den levenden geest en die, passend en metend, ontledend en ordenend, in formules, in een dogma, met opgeplakte etiketten waant de goddelijke waarheid te kunnen grijpen en vastleggen. Zulk een man denkt dat hij den kondor van de Andes kan leeren kennen uit den in Artis opgesloten vogel en schijnt tevreden, als hij van Jesaia of Homerus de tekstverbeteringen kan noemen, van de Staalmeesters de lengte en breedte weet van het doek en bij geval ontdekt, waarmede Goethe dien of dien dag ontbeten heeft. ‘Maar dat is caricatuur!’ Gij zegt het, en zij mag niet als bewijsstuk dienst doen. Maar het gevaar voor afdwaling is daarom niet denkbeeldig. In zijne artikelen over de verwoesting van het Nederlandsch, kort geleden in de Amsterdammer verschenen², heeft de heer Haje het over een hoogleeraar in de faculteit der letteren, voor wien de studie van onze moedertaal een min of meer belangrijk deel van de Indogermaansche taalwetenschap was. De eigen waarde, de schoonheid en de bijzondere rechten van het Nederlandsch bleken hem niet na aan het hart te liggen en hij liet den bedroefden staat er van buiten den gezichtskring zijner leerlingen. Dit zij *geen* beeld-in-den-tuinspiegel, geheel rechtvaardig is het daarom niet, omdat verreweg de meeste taalgeleerden, zoo zij aan der tale schoonheid te weinig aandacht schenken, dat toch wel betreuren, als een taak die in het gedrang kwam bij hun overigen arbeid. Genoeg dan hiervan. Gij begeert mij eindelijk te hooren uitspreken, dat ieder wezenlijk geleerde iets van den kunstenaar in zich draagt. Is niet elke groote onderzoeker ook een apostel der vrijheid, omdat hij schudt aan de pijlers zelve waarop de dwaling werd opgetrokken? Is de macht, die hem tot zijn arbeid drong en de ontroering, die hem doorhuiverde als hij zijne ontdekking deed, zijn boek schreef, niet dezelfde scheppende geest, die in den kunstenaar blies als de stormwind, even onnaspeurlijk, even wonderbaar? Want gij hoort zijn geluid, maar gij weet niet vanwaar hij komt, noch waar hij henen gaat.

1 Zie mijn artikel in *Teekenen des Tijds* IV 1-26.

2 *De Amsterdammer* van 22, 29 April en 6 Mei 1922.

Niet ook dan een enkel woord van het wantrouwen, dat wetenschap soms tegenover kunst heeft gevoed. Ook hier is eene oorzaak. Hoe natuurlijk, dat hij die wil kennen en doorgronden, die rustig, geduldig en zelfverloochenend zoekt naar zoo groot een deel der waarheid als ons hier te kennen gegund wordt, met verbazing, met ergernis straks getuige is van de onbegrijpelijke voortbrengselen eener wilde kunstbevlieging, die noch de rust bezit van bezonken schoonheidszin, noch het geduld voor jarenlange, voorbereidende studie, noch de zelfverloochening die toch zoo noodig kan blijken voor het weder loslaten van ontijdig geboren beginselen. Maar zou hij *die* kunst wantrouwen, die niet alleen hem met ware schoonheid in aanraking gebracht en zijn van denken vermoeiden geest verkwikt heeft door de zoetheid harer melodieën of den adel harer verzen, maar vooral van wier scheppingen hij gemakkelijk erkent, dat zij de vrucht zijn ook van harden arbeid, ook van inspanning en ridderlijke toewijding aan het hooge, uit wijde verten wenkend doel - juist immers wat hij als het wezenlijke in eigen arbeid ondervond?

Geen wantrouwen. Maar verlangen om van elkander te leeren. Wat den kunstenaar aangaat, ik meen dat hij ook van den man van wetenschap in zich hebben moet. Hij moet naar strenge methode kunnen arbeiden, hij moet over rijke kennis kunnen beschikken als over een vasten grond, waarop hij veilig bouwen durft. Ik wil hem alles gunnen waartoe zijn kunstenaarsziel hem drijft. Laat hem ongetemd zijn als de leeuw der woestijn en ook in geen gareel te vangen. Laat hem daarentegen pijnlijk gevoelig zijn voor duizend indrukken en stemmingen en laten die zoowel de bewegingen als de openbaringen wezen van het genie. Hij moge (maar dit veroorloof ik hem slechts met tegenzin) in zijne onafhankelijkheid niets uitstaande willen hebben met het verleden en van geen der oude meesters willen leeren, noch ooit denken aan de toekomst en haar rechtvaardig oordeel. Onwederstaanbaar maak ik de scheppende kracht in zijn binnenste en hemzelven rijk in het voortbrengen. En toch - wat dunkt u - naast dat alles - zoo, *wat* hij dan voortbrengt, niet aanstonds weêr zal vergaan, maar waarde zal hebben en duur; zoo geslacht op geslacht er de hand naar zal uitstrekken, ach, zoo maar ééne enkele generatie, bij alles wat slechts één dag beklijft, er hare vreugde en hare verkwikking aan hebben zal - dan zal zijn werk van wetenschappelijke opvattingen doortrokken moeten zijn, methodisch bearbeid, met die kennis van het leven, die niet als gevolg van zekere gevoelige ontvankelijkheid aan iemand in den schoot geworpen, maar door waarneming en ernstige studie veroverd wordt, het zal dien vorm en dien gedachtegang hebben, die zoowel der wetenschap als der kunst eigen zijn. In de allergrootsten is dit geworden tot eene schitterende en ontzaglijke tweeënheden: de kunstenaar Dante is meteen doorgedrongen in al het weten zijner eeuw,

Goethe is dichter en geleerde te zamen. Doch ook mindere goden hebben hun kunst door ernstige studie voorbereid en gesteund. Hoevele malen is het ook weer dat Hoofst voor de oefening van zijn stijl Tacitus las? Dat Flaubert voor zijne 'Tentation' de oud-christelijke kerkvaders en apologeten grondig beoefende, heeft een kenner ons nog onlangs van deze plaats herinnerd. En placht niet Strindberg te betoogen, dat het allesomvattend weten de grondslag was der kunst, wat hij, de planten-fysioloog, de sterren-, de scheikundige zeggen mocht¹.

Wat nu, omgekeerd, de man van wetenschap van den woordkunstenaar leeren moet - van den echten, wel te verstaan, want ook hier verbeeldt zich menige Chantecler dat hij de zon aan de kimmern rijzen doet - dat is niet in ééne adem te zeggen. Dat ik daarover juist hedenmorgen spreek, is niet, behoef ik het wel te verzekeren, omdat ik zou wanen, dat vooral in dezen kring mijne opmerkingen noodig zouden zijn. Ik weet beter, ik ken immers uwe begeerte om de vruchten uwer studie te geven in zuivere taal? Slechts greep ik gaarne deze goede gelegenheid aan om te waarschuwen tegen de noodlottige verwaarloozing van den vorm - is verachting van den vorm en van goede vormen in het algemeen niet een zonde van dezen tijd? - die ik bij schrijvers en sprekers ook over wetenschappelijke onderwerpen zoo dikwerf opmerk en betreur. Natuurlijk behoeven zij niet zelven woordkunstenaars te zijn. Maar althans mag men van hén eischen, wat in zijne 'Handleiding' Acquoy eens der eenvoudige geschiedschrijving tot plicht heeft gesteld: juiste keuze van woorden en duidelijke volzinnen². Hij voegt er nog een tweetal eischen bij, maar reeds van die beide eerste, ach, wat komt er van in menig wetenschappelijk opstel? Het juiste woord? Dat is dan toch wel allereerst het Nederlandsche woord en niet het eerste het beste, onder het schrijven ons invallende, ik weet niet welk -isme? Nochtans wemelt de geleerden-taal - en, als dit aan het groene hout geschiedt, wat moet gij wel van het dorre vreezen? - in geschrift en het gesproken woord van de zonderlingste aanwensels. In dit opmerkelijk dialect zoudt gij u aldus uitdrukken: 'Uitgaande van een kennistheoretische fundamenteering in Leibnizschen zin, past hij vertrouwensvol overal de psychische analyse toe en tracht daardoor zelfs het continueel mysterie van het leven te benaderen, dat hij toch met zijn transcendentel idealisme van te voren heeft belicht. Zijn echter iemands primaire en secundaire functies door passiviteit inactief, dan blijven zijne ideeën toch differentiërend en deed hij wellicht beter zich te wenden

1 Over Strindberg het boek van dr. K.F. Proost (Zeist, Ploegsma) en *N.R.C.* van 6 Mei 1922, avondblad A.

2 Acquoy, *Handleiding t.d. geschiedv. en geschiedschr.* 2de druk. blz. 137-140.

tot een aan eenvoudiger denknormen georiënteerd systeem'. Nademaal voorts hunne hersenen verzaadigd zijn van de taal hunner, meest Duitsche, handboeken, schrijven vele, vooral jeugdige, medici, wijsgeeren, theologen onbekommerd een slordig en gebrekkig vertaald¹ Duitsch, zonder zich gemeenlijk den tijd te gunnen naar het juiste woord in hunne moedertaal te zoeken, of te wachten tot het uit hun beter onderbewustzijn van zelf naar boven komt. Te dier oorzaak krijgen wij dan de befaamde 'keelkrop' en vernemen, dat het 'ontstelde Bismarcksche been door de Nauheimsche sprudelbaden weder gangbaar gemaakt werd'. In deze betooverde wereld 'verbeeldt' Rembrandt herhaalde malen in zijn 'oeuvre' de gelijkenis van den Verloren Zoon, ontwikkelt Castalion leeringen die Arminius zeer 'toespreken', 'voelt' Perk Dante 'aan' maar 'voelt' mevrouw Roland Holst hem nog meer 'aan', geeft men onder 'aanerkenning' van zeker feit een ander feit toe, of maakt zich ongerust over de hedendaagsche 'omwaarding aller cultureele waarden'. Hier spreekt iemand niet van eene hevig ontroerende gedachte, maar stamelt dat 'deze idee is een intens emotioneele'; een ander, het zachte gelijkstelling verwerpend, verkiest zijn gorgel te verscheuren met 'gelijkberechtiging'. En, terwijl in den goeden ouden tijd alleen een of ander nichtje van nevengeachten vervuld was - denkt aan Machteld en Leonard - koestert nu ieder 'nevenbedoelingen', vrouwen zelfs vervullen 'nevenbetrekkingen', ja ik weet van een boekje van een verwoed antisemiet over 'Het jodendom, nevenvader der vrijmetselarij'². Dit is verbijsterend. Slechts tegen het nevenwif gevoelt men nog, ik vermoed om hare polyandrische neigingen, eenigen weerzin.

Rekent gij de kool de sop niet waard? Maar veracht den dag der kleine dingen niet en bedenkt, dat dit schrijven van on-Nederlandsche woorden een onderdeel is van een grooter euvel, de verwaarloozing en overtreding van het gebod over 'Le mot significatif'. Ik gebruik hier opzettelijk de Fransche uitdrukking voor het wel echt Fransche begrip. Gij weet, hoe de Goncourt's daarvoor geijverd, wat zeg ik, hoe zij geleden hebben onder den 'doodsangst van den stijl', onder de smartelijke worsteling om hem te ontrukken aan die natuurlijke traagheid, welke al te ras met het goede woord op één na tevreden is. Een schrijver

1 Zoo zij al vertalen! Want dikwijls geven zij in den Nederlandschen tekst lange aanhalingen in eene vreemde taal. Ik mag niemand de wet stellen, maar mij schijnt deze gewoonte volstrekt ongeoorloofd. In den tekst van een Nederlandsch geschrift, ook dus van eene rede, behoort alleen die taal; in de noten vindt men ruimte voor de vreemde talen.

2 Uit den *Catalogus* van de firma J.W. van Leeuwen, Aug. Sept. 1918, n°. 4090. Titel van een onlangs verdedigd Leidsch proefschrift: *Vorming van nevenproducten bij de diazotering..* enz.

mag niet rusten vóór hij voor elke gedachte, elk begrip, voor ook de fijnste gevoelsschakeering het juiste woord gevonden heeft. In den tijd van het Fransche classicisme moge eene dwaze keurigheid, die in den gekuischten stijl elk gewoon, dagelijksch woord verbood, de gehoorzaamheid aan dit gebod in hooge mate bemoeielijkt hebben, omdat de woordenschat er door inkromp, nu is dat anders geworden, nu is alles het onze en hoeveel kan de man van wetenschap hier van den wezenlijken woordkunstenaar leeren! Mag ik uit de wolk van getuigen aan enkelen het woord verleen? Madame Necker-Curchod verhaalt ons van Buffon's zuiver ontwikkeld taalgevoel, hoe hij telkens worstelde met het woord, hoe dan zijn pen weifelde.. doorhaalde.. hoe de man die schreef dat de mensch door zijn stijl aan de gegeven stof zijn stempel indrukt, aldus ieder woord proefde en woog en eindelijk op papier zette¹. Met ingenomenheid haal ik enkele regelen aan van Martha Leopold over den Zwitser Conrad Ferdinand Meyer, den dichter onder veel meer van het aangrijpende 'Hutten's letzte Tage': 'Een waarlijk romaansch streven naar zuiverheid van stijl en taal beheerscht dezen Duitsch schrijvende. Hij is overtuigd dat maar één enkel woord eene bepaalde gedachte zuiver kan weêrgeven en hij vijlt aan zijn werk tot hij geloof kleur en toon gevonden te hebben'². Gij weet dat Potgieter niet minder angstige zorg aan elk zijner bladzijden besteedde, wikkende en wegende ook hij, of de uitdrukking aan de gedachte volstrekt recht liet wedervaren. Misschien riekt zijn werk deswege hier en daar een zweempje naar de lamp, met dat al twijfelt wel niemand, of dit gebeeldhouwd proza eerbied en liefde voor de taal zoowel vertolkt als inboezemt³. Van Ary Prins heb ik gewaagd. Zoo is dan het werk van den prozaïst 'eene voortdurende oefening in zelftucht, een gestaag en soms wanhopig tasten naar het juiste woord, met de juiste beteekenis en op de juiste plaats'⁴.

Gij werpt mij tegen, dat, als iedere geleerde zóó lang over elk zijner woorden denken moest, er nooit een wetenschappelijk werk van de pers kwam. Ik weet het. Maar er zijn graden, en de achteloosheid, die het eerste het beste woord maar uit de pen laat vallen, zult gij stellig niet verdedigen. Het is er mede als met de afwisseling van woorden en uitdrukkingen. Van Guy de Maupassant zegt George Brandes, dat hij een al te groot taalkunstenaar was, om ooit de zinswendingen te herhalen die hij gebruikt had⁵. Zóó rijk behoeft de schrijver van eene wetenschappelijke studie niet te zijn, is zelfs elke kunstenaar niet.

1 P.R.J. Tutein Nolthenius in *De Gids* 1917, II 497.

2 *Elseviers Maandblad* Juli 1916, blz. 35.

3 Ch. Boissevain, *Onze voortrekkers*, n.i.d.h. blz. 449 vlg.

4 Herman Poort in *N.R.C.* 29 Octob. 1920, ochtendbl. B.

5 *N.R.C.* 2 Febr. 1919, ochtendblad A, feuilleton.

Maar zeker eischt gij, ook van den eersten, dat hij van de schatten zijner moedertaal ook over wat goud en zilver beschikke en niet alleen over die nikkelen pasmunt van enkele honderden woorden, die Jan en alleman elken dag gebruikt. Want de vaktermen, die bij zijn onderwerp behooren, dragen gewoonlijk aan de schoonheid van het geheel maar matig bij.

Ik krijg langzamerhand een gevoel, alsof ik voor eene opkomende bui moet gaan schuilen. Ben ik inderdaad bezig sommigen onder u te prikkelen, zoodat zij mij de grimmige vraag zouden willen stellen, of ik dan in mijne verblinding bereid ben den inhoud aan den vorm op te offeren? Of ik, misschien ook wel uit eigen onvermogen, met poover, tweederangswerk genoeg wil nemen, zoo maar de taal welverzorgd is? O, dreigend en afschuwelijk misverstand! Ik haast mij dan te antwoorden en zou het luide willen roepen: 'neen!' Ook niet bij den dichter trouwens, of den roman- of tooneelschrijver. Wat baat ons dáár zuivere taal, als het slechte, oppervlakkige, domme werk verveelt en ergert? Als het niet de komische kracht bezit, die den weldadigen, verlossenden lach wekt, noch onzen aan de aarde geboeiden geest ten hemel heffen kan, noch ons de ontroering der diepste bewogenheid vermag te doen smaken. Niet anders eischt gij van het wetenschappelijk boek bovenal diepte van inhoud, beheersching van de stof, rijke kennis uit zuivere bron geput; gij wilt dat het u nieuwe vergezichten openen, ongedachte mogelijkheden toonen zal. Dit is het hoogste gebod. Slechts dit heb ik gevraagd, dat, waar dan al deze deugden aanwezig zijn, dat daar de schoone vorm haar uiterlijk sieraad en meteen daardoor - want geen deugd kan haren eigen tooi ontberen - haar luide aanbeveling zijn moge.

Denkt nog een oogenblik, nu niet aan het juiste woord maar, aan de schoonheid van den ganschen zin. Ik ben niet zoo naiëf van te beweren, dat al onze schrijvers hier de meesters onzer geleerden kunnen zijn. Gij kent er ook onder hen, die de taal mishandelen, zich aan gewrongen zinnen bezondigen, verslaafd zijn aan dat jammerlijk passivum dat der arme taal alle stoere kracht ontrooft¹, duister in hunne raadselachtige wendingen, en gij hebt u wel soms over de parmantige onbeschroomdheid verbaasd, waarmede zoo iemand zich over de geleerdentaal dorst uitlaten. Maar dit verontschuldigt die anderen niet. Gij vraagt voorbeelden? Maar mij past het kleed van den boetgezant niet, en ik schuw niets inniger dan ook maar den schijn van zeker

1 Las ik niet nog dezer dagen bij een der allerbesten: 'op blz... zijn door mij woorden toegeschreven aan.', *Nieuwe Gids*, April 1922, blz. 492 noot. Dat doet denken aan 'Binnen dertig vrije dagen na de dagteekening van dat besluit kan daarvan bij ons in beroep worden gekomen door den..' *Wet Lager onderwijs* art. 59⁹.

censor-schap. Jonker Berisper en juffrouw Berecht-al, heet het in het slotwoord eener 16de eeuwse, luthersche psalmberijming, zijn nergens bemind¹. Des te meer - en ik verheug mij het van deze plaats te mogen uitspreken - moeten wij Charivarius dankbaar zijn, dat hij er den boozen naam van aartsbediller voor over heeft, om het taalkundig geweten der natie zoo onverdroten en zoo geestig uit zijn zwaren slaap wakker te roepen. Maar stellig denken wij wel soms met jaloerschheid terug aan het Nederlandsche klassieke proza en hebben dan zelfs geen bezwaar dat wat zeggen wil tegen zinswendingen, die, o wat ouderwetsch, meteen door zekere naïveteit bekoren, of dien lichten glimlach wekken, waarin niets boosaardigs, maar slechts eene onschuldige verheugenis des harten is. Ik vind ze o.m. bij Ypey, den kerkhistoricus, dien ik ook overigens hoog stel, als hij ons van Zwolle tijdens zekere kerketwisten verhaalt: 'lidmaat stond tegenover lidmaat in een dreigende houding, leden van één huisgezin wroetten in elkanders ingewanden', of een ander maal ons uitlegt, dat professor Antonius Driessen, de groote kampioen der Dordtsche rechtzinnigheid, als de salamander levende in het vuur, ook tegen Röell in het krijt trad 'en dat te liever, omdat hij door dezen weg de beste gelegenheid had om zich te zuiveren van den lak hem aangewreven, alsof hijzelf een röellist ware'². Men moet wel een Nero van een mensch zijn om in zulke zinnen geen stil behagen te scheppen. Maar hoe weinig heeft men van ons krachtig (oud en nieuw) proza afgezien, als men schrijft: 'verbitterd verliet de Groot Holland om er nog ééns, en daarna als lijk terug te keeren, en reisde naar Hamburg' of 'Behandeld als een gewoon misdadiger... en dit alles hem aangedaan zonder vorm van proces, was er zeker geen onrechtvaardiger bejegening denkbaar'. Ik verzwijg vele andere soortgelijke openbaringen van wat ik bereid ben geleerdenverstrooidheid te noemen. Er zou in zulk eene naamlooze opsomming iets geniepigs zijn. Toch is het ons niet om namen, maar om de zaak te doen.

Een enkel woord over den rechtsgeleerden stijl, doch niet ten onzent. Bij ons - vergunt mij de inlassching - zijn de dagen voorbij van dat advokaten-bargoensch, een mengelmoes van Nederlandsche, Latijnsche en Oudfransche, uit den tijd der Bourgondiërs hangen gebleven, woorden, waarmee de 18de eeuwse spectatoren zoo lustig den draak hebben gestoken. Het moet ongeveer aldus geluid hebben: 'Mijnheer, practizeerend advocaat zijnde heb ik met de uiterste surprise gelezen UEd. twee vertoogen, gequoteerd met n°. 194 en 195, welke over de fideicommissie handelen en tendeerende zijn om het publiek op zeer

1 *Jaarboek der Ver. voor Ned. Luth. Kerkgesch.*, III, 1910, blz. 59.

2 Ypey en Dermout, *Gesch. Ned. Herv. Kerk*, III 481 en II, aantt. blz. 359 n°. 697.

abusieve gronden te induceeren, alsof het ordonneeren van fideicommissaire substitutie bij testament in de meeste gevallen ongepermitteerd en inicq zoude wezen. En dewijl ik mij in mijne voorschreevene qualiteit door deze uwe entreprise ten hoogste gegraveerd vinde, zoo ben ik daardoor genecessiteerd om UEd. bij deezen met alle mogelijke breviteit van de absurditeit van de bovengemelde uwe sustenue te convinceeren, opdat gij uw sentiment publiek retracteeren en dus de pernicieuse consequentiën, die daaruit zouden kunnen proflueeren, ten spoedigste praevenieëren moogt¹. Dit is mal; gekker nog, dat deze stijl zich, althans tot een veertien jaar geleden, in de rechtstaal van het leger gehandhaafd heeft. ‘Pro justitia. De krijgsraad in het 6° arrondissement te X. den fungeerenden provoost-geweldige gehoord en hiertoe verzocht, Salut! Alzoo wij voor het profijt van het tweede default, geobtineerd bij den auditair-militair in het 6de militaire arrondissement, impretant van mandament crimineel tegen A.B., gediend hebbende als korporaal bij het 5de regiment infanterie, gedaagde en defaillant, den voornoemden impretant geconsenteerd hebben een derde mandament crimineel, met de clause van apprehensie en edicta ad valvas curiae, blijkens de acte hieraan geännexeerd, zoo is het dat wij u committeeren...’ enz. ‘En indien de voorschreven A.B. is latireerende, zoo doe uw exploit bij openbare edicte ad valvas curiae in ordinaria forma, ons relateerende uw wedervaren in geschrifte’². Welnu dan, dit behoort tot de verleden tijd, maar eene anecdote, door prof. E. Bleuler, den Duitschen hoogleeraar in zielsziekten, verteld, doet mij omtrent onze Oostelijke broeders niet geheel gerust zijn.

In zeker geding verklaarde de psychiater-deskundige dat de beklagde wel aan een zware zielsziekte leed, maar dat men hem zijne daad toch moest toerekenen. De rechtbank sprak hem echter vrij en verklaarde zijn handeling ontoerekenbaar. En zij deed dit in een uitvoerig betoog van wetenschappelijke waarde, maar meteen in een stijl, in vergelijking waarmeê de stijl van den krankzinnige het klaarste kristal geweest was³.

Nog eens, niemand stelt aan de taal van den geleerde dezelfde eischen als aan die van den kunstenaar. Doch, waar de man van wetenschap tegelijk oor heeft voor de zangerigheid zijner moedertaal en zich vermeien kan in haar forsche kracht, zoowel als in hare gewillige smijdigheid, daar zullen wij voor meesterlijken arbeid danken kunnen. Geen levenden noem ik. Van de dooden enkelen uit een kort achter ons liggend tijdperk. Van de rijke kennis van Allard Pierson zijt gij zoo vast als van zijn kunstzin verzekerd. Hoe hij een meester der tale werd, weet ik niet.

1 *De Philanthrope* IV 313 (1 October 1760).

2 Uit *Neêrlandia* van 1 Jan. 1908.

3 E. Bleuler in *Allgem. Zeitschr. für Psychiatrie* LXXI, 1914, S. 541.

Zeker had de Marez Oyens geen ongelijk, toen hij hem in een onuitgegeven brief van 20 October 1889 schreef: 'Gijzelf kiest, zoo dikwijls gij naar eene fraaie en kernachtige wending zoekt, negen van de tien keer den weg naar de schatkamers van den bijbel'¹. Ik geloof het. In elk geval, herinnert u wat hij eens zeide van de taal, dat hare 'helderheid, nauwkeurigheid, zwier, schittering en macht door eigen arbeid te mogen bevorderen, een voorrecht is dat niemand kan te beurt vallen zonder hem voor den geest te brengen wat Vondel en Bilderdijk hebben gedaan voor dat onwaardeerbaar instrument, evenzeer bron als maatstaf onzer volkswaarde'². Wat dunkt u, kon de man die in dat voorrecht roemde, anders dan zijne schitterende bladzijden in 'Het Katholicisme' en in 'Studiën over Kalvijn', in 'Oudere tijdgenooten' en in 'Onze geestelijke voorouders' schrijven? Naast hem stel ik Scholten, in zooveel overigens Piersons's tegenvoeter, van wiens 'Leer der Hervormde Kerk' gij weet, dat Busken Huet - zelf meester op de stradivarius der taal - heeft gesproken als van een 'epos, een bezielde en statig gedicht'³, om den vorm, waarin het werk als uit graniet was opgebouwd. En ik weersta de verzoeking niet, om naast die beiden eene plaats in te ruimen aan een man, die weder noch van den een noch van den ander een geestverwant was, maar in kracht van taal hun gelijk. In een juist verschenen bundel herinneringen aan dr. A. Kuiper vertelt mrs. Ashton, dat zij hem indertijd geholpen heeft bij de vertaling zijner Stone-lezingen. 'Ze waren zijn werk, hij wilde ze in het Engelsch gezegd hebben zóó zuiver en zóó letterlijk, als maar mogelijk was. Tot de fijnste schakeering van zijn bedoeling moest begrepen worden. Ik moest het ééne en eenig goede woord vinden, en geen ander. Soms opperde ik wel eens tot tien of twaalf mogelijke redacties van een zin, vóórdat ik precies de woorden vond, die hij noodig had'⁴. Zoo ontstaat dat Nederlandsch proza op zijn best, waarvoor wij in bewondering den hoed lichten. Ik wil eindelijk van Fruin gewagen, bij wiens soms misschien ietwat koelen, maar altijd louteren, klaren stijl men telkens weêr ter schole gaat. Hij zegt ergens: 'Wie kan met zekerheid zeggen, wat iemand heeft bedoeld die zich niet duidelijk uitdrukt?'⁵ Het is zeker dat gij aan zijne bedoeling nimmer en nergens behoeft te twijfelen en dat gij altijd, na het genot van dat kloeke, zuivere Nederlandsch van toen, tot uw eigen tijd terugkeert met de heiligste voornemens bezielde. Ik lees nog twee namen, nu van buitenlanders, van uw lippen af. Wij

1 Onuitg. brief van J.C. de Marez Oyens in het bezit van Mevr. I.M. Everts-Pierson.

2 A. Pierson, *Verspr. Geschr.* II, 176.

3 In *De Gids* 1859, I 643 vlgg. in haar geheel voor ons onderwerp van belang.

4 *Herinneringen van de oude garde*, 1922, blz. 177.

5 R. Fruin, *Verspr. geschr.* I, 195.

hebben geen reden om smaak te hebben in de wijze, waarop Gibbon in zijn 'History' den invloed van het Christendom beigenlijk mishandelt, noch dat materialisme te prijzen, dat hem af en toe levende persoonlijkheden als machines teekenen doet. Doch welk een geleerdheid en welk een stijl! Bij dit ontzaglijk drama, het wankelen, het inéénstorten van het Romeinsche wereldrijk, behoorde de sonore klank van zulke koninklijke zinnen, paste zulk geducht proza, 'dat op u afkomt als een man' en dat soms is als het stooten in de bazuin; en de bevalligheid, de schittering, de rijkdom, de overwogenheid zijner taal, aan die kracht gepaard, maken zijn werk tot een model van wetenschap in kunst. Eindelijk nog, naar den drang mijner vereering, von Hase. Wie verstond als hij de kunst dier korte zinnen, waarin hij de gedachte zoo strak samentrok en meteen met zooveel koloriet teekende. 'Den priester was het verboden het zwaard te dragen - toch is menig strijdlustig bisschop eerst op het slagveld tot zijne rust ingegaan'¹. Niemand ontgaat de bekoring van zulk schilderend proza, hier tooverft verbeelding-in-woorden u het gansche tooneel voor den geest.

En dit voert mij, ten slotte, tot nog één ding dat mij na aan het hart ligt. Wat (nu vooral) de historicus van den kunstenaar leeren moet en reeds dikwerf voortreffelijk geleerd heeft, is juist die uitbeelding, dat voorstellingsvermogen. In zijne beoordeeling van dr. Walch's 'In een laaiende lente' prijst van Deyssel des schrijvers proza, dat behoort tot het allerbeste dat tegenwoordig in Nederland ontstaat en zegt dan later van zeker zinnetje: 'Dit is uitmuntende stijl, omdat, om op die woorden te komen, de schrijver zeer levendig in de verbeelding moet zien wat hij noteert'². Gelukkig dan, zoo ook de historicus in haar geoefend is. Historische verbeelding, schouwing, neen, neen zij verdient den boozen naam niet, dien zij bij sommigen draagt. Zij verzint niet het nooit geschiede; zij vult niet door lichtvaardige bedenksele de leemten aan, die eerlijk onderzoek moest openlaten; zij siert niet met den onverdienden tooi van geschiedkundige waarheid wat niet meer is dan eene gissing, eene onderstelling. Neen, maar wat historie met een zuiver geweten als werkelijk geschied vaststellen dorst, dat ziet zij vóór zich en doet het anderen zien. Hoe rijk aan verven is daartoe haar palet, hoe fors de streek van het penseel in hare vaardige vingers! Zij denkt, zij voelt, zij leeft zich in het gebeurde in, en wat verloren leek brengt zij weder en wat gestorven scheen roept zij tot opstanding. Ik spreek niet van den historischen roman, vooreerst omdat het onderwerp zelf veel te veel omvat voor dit korte oogenblik; maar bovendien de historische roman behoort tot de kunst, hij werkt wel met

¹ Von Hase, *Kirchengesch.* 1848, 6^e Aufl. S. 180. In de posthume uitg. *Kircheng. auf der Grundl. ak. vorles.* 1895, 2^e Aufl. II 52 anders.

² *Nieuwe Gids* April 1922, 495.

geschiedkundige gegevens, maar is er niet strikt door gebonden, de schrijver gunt zich grooter of kleiner vrijheid, al naarmate hij zekere stemmingen wekken, zekere ontknooping bevorderen wil. Van zijne kunst kan men genieten en meteen tegen zijne voorstelling der geschiedenis bezwaar hebben. Met u wil ik, uit een onverdeeld gemoed, van Moerkerken's 'Het nieuwe Jeruzalem' loven om de kunst van zijne taal, zijne verbeelding en zijn vertellen - tegen zijne opvatting van het anabaptisme als eene oproerige beweging van enkele dweepzieke schooiers, moet men naar mijne meening, verzet aantekenen. Ik spreek ook niet van de historische vertelling, die, lichter opgezet, geen geschiedkundige vraagstukken behoeft aan te raken, maar slechts een klein stukje voorbijgegaan leven wil teekenen, zooals onder ons L.E. dat met veel talent van de achttiende eeuw doet. Neen, ik spreek van louter wetenschappelijke geschiedvorsching, straks geschiedschrijving, maar dan in eene taal die leeft en levend maakt, in dien uitbeeldenden stijl, die altijd de rijpe vrucht is van schouwen-in-den-geest. Wat hij u dan zien laat, dat is om het even. Het mag een Windesheimer klooster, of een Utrechtsch kanunnikenhuishouden of de dag der begrafenis van Admiraal de Ruyter zijn. Tooverstaf der schilderende geschiedschrijving! Hier is een binnengevallen Oost-Indië-vaarder, het volk op de raas en in de touwladders joelt, zwaaiend met de mutsen. Hier is een schuttersvendel dat optrekt langs gracht en burgwal, voorbij de statige pracht der gevels in hun nog ongerepte schoonheid: één ooglust van kleuren. Oldenbarneveldt op weg naar het schavot, 'geduldig stapt hij met zijn stokske naar het ende van doorgesolde ellende, van last en barenswee'. Rembrandt onder het hooge licht van stille werkkamer, los van de aarde in de schepping van zijn Burgerwacht. Of eindelijk - gansch ander tooneel - als gij bij geval aanleiding hadt u te verdiepen in de geschiedenis van den oorlog der Camisards¹, *ziet* gij die vrouwen en kinderen niet, op dien rampzaligen Palmzondag, in den molen bij Nîmes, boven hunne hoofden in brand gestoken, altijd weêr door 's konings dragonders in het vuur teruggestooten?² *Ziet* gij henzelfen niet afdalen van hun rotspaden, als zij optrekken tot den strijd, waarin zij kwartier ontvangen noch geven zullen, *hoort* gij niet, bij het geroffel der trommels³, den schal van hun 'pseume de bataille', van 'la marseillaise huguenotte', den 68sten psalm, natuurlijk in de oorspronkelijke, heftig bewogen melodie:

1 [Ant. Court], *Histoire des troubles des Cevennes ou de la guerre des Camisars sous le regne de Louis le Grand*, voortgezet tot 1752 door zijn zoon Court de Gébelin, Villefranche, 1760, 3 tom. Ch. Coquerel, *Histoires des Eglises du désert*, Paris 1841, 2 tom. L. von Ranke, *Französische Geschichte*, uitg. 1869, IV 140-144.

2 Court, *a.w.* I 307-311.

3 'Chantant des pseumes tambour battant', Court *a.w.* I 202.

‘Que Dieu se montre seulement
Et l' adversaire en un moment
Devra quitter la place..’

en dan in die hooge tonen als klaroenstooten:

‘Ce Dieu puissant par sa bonté
Ramène la prospérité
La paix et l' allégresse..’

Ik hoor de verre echo van het lied in de bergen rondom, ik zie de vastberaden gezichten, alle lippen geopend in hartstochtelijk medezingen... zóó gaan zij in den onontwijkbaren dood.

Aldus dan kunnen verbeelding en schouwing de kroon zetten op ernstig historisch onderzoek, als wetenschap en kunst zich paren. Altijd zullen wij het diep betreuren, dat Motley, wiens verbeelding onder het bestudeeren der oude kronieken ontwaakte en voor wiens kunstenaarsoog het verleden verrees in vaste omtrekken met gloeiende kleuren; wiens talent van schilderen samenging met die gave van te zien; dat Motley - gij herinnert u Fruins vonnis - niet meteen strenger critiek oefende, zich af en toe liet verleiden tot verdichting, tot schildering van wat had kunnen zijn, maar niet geweest is¹. Want anders zou de man, die ons de Inquisitie, de belegering van Antwerpen, den ondergang der Armade zóó onovertroffen heeft geschilderd, het ideaal van den historicus-kunstenaar hebben bereikt. Ik vrees met dat al, dat wij hem niet dankbaar genoeg zijn.

Ik ben aan het einde mijner woorden gekomen. Nederlandsche wetenschap in schoon en zuiver Nederlandsch - waarom gaat ons hart er naar uit? Niet om onze nationale eer. Als onze geleerden hunne ontdekkingen wereldkundig maken in eene voor dat doel aangewezen vreemde taal, zullen allen, die hunne werken lezen, in hen de natie eeren wier zonen zij zijn. Maar onze volkskracht zal groeien, als onze voorgangers op het gebied des geestes hunne moedertaal schrijven met dat ontzag voor hare majesteit, dat geene ontadeling duldt. Een zuivere, sterke taal maakt een sterk volk. De roekeloze slordigheid, de brutale ongemanierdheid, waarmeê Jan en Alleman de taal schrijft, ontluistert en ontwricht haar. Dat is stellig niet altijd een teeken van zwak nationaal besef. Jan de Witt en velen zijner tijdgenooten schreven een taal van Fransche woorden doorregen. Toch twijfelt gij wel niet aan zijne vaderlandsliefde. Maar het is nochtans een groot gevaar voor het geestelijk leven van ons volk, dat zich in de taal uit en van taalverminking den terugslag altijd ondergaat. In vele, ook officieele, kringen toont men zich daarvan nog weinig doordrongen, al te vaak is ons beklag over potsierlijke taal van wetten en besluiten als een kloppen

1 Fruin, *Verspr. gesohr.* III, 120.

aan doovemans deur. Maar al luider zullen onze aristocraten naar den geest, tot heilige jaloerschheid geprikkeld, in woord en geschrift, voor aller oor getuigen van hun eerbied voor de moedertaal en dat met de stukken toonen. Heerlijk voorbeeld, dat zij geven! Gezegenden invloed, dien zij oefenen! Groote weldaad, die zij ons volk bewijzen! Droevig verdeeld is het en door partijzucht verscheurd. Van de taal, de glorieuse, de liefelijke leeren verleden en heden ons zeggen, wat Vondel gezongen heeft van de 'oprechte trou':

'Zij is het krachtigste cement,
Dat harten bindt, als muren breecken
Tot puin in 't endt'.

Ik verklaar de 156ste vergadering voor geopend.

**Bijlage II. Voordracht van Dr. W. Vogelsang.
Schilderkunst en Rederijkerij. Over de aesthetische waarde van het
werk der Romanisten.**

Het is nu alweer meer dan 10 jaar geleden, dat ik een poging waagde, een mijner eerste leerlingen, die zijn dissertatie zou schrijven, te zetten aan een onderwerp, dat mij reeds eenigen tijd bezig hield: de bestudeering der Nederlandsche Romanisten der 16^e eeuw. De aan velen onder U bekende uitkomst van deze poging is tenslotte het boek van Dr. G.J. Hoogewerff geworden, dat 1912 te Utrecht verscheen, onder den titel: 'Nederlandsche schilders in Italië in de XVIe eeuw'.

Het is hier geenszins mijne bedoeling in de eerste plaats een kritiek op dit onder mijn toezicht gegroeide boekske te leveren. Het is ermede gegaan, zooals het met dissertaties, zelfs met dissertaties van begaafde en uiterst ijverige studenten pleegt te gaan: toen het gereed was, stond er eigenlijk heel iets anders in, ja handelde het betoog eigenlijk over iets anders, dan wat oorspronkelijk de leermeester op het oog had gehad.

Dit is niet te verwonderen en doet geen afbreuk aan de hoedanigheid van het proefschrift, dat, afgezien van alle fouten en van vele sedert dien lang verouderde uitspraken en toeschrijvingen, een bescheiden overzicht is geworden van de verschillende geslachten en de verschillende neigingen koesterende groepen van Nederlandsche Romanisten in de 16^e eeuw.

Het was een begin, in enkele opzichten een schema voor later onderzoek van de stof, die ik had willen doen onderzoeken.

Na de oude, voor kunstenaars en data belangrijke eerste proeve van samenvatting van Hermann Riegel, die als directeur van het Museum te Brunswijk, dagelijks de veel gesmade stukken der Romanisten, naast de door de kunstwereld zijner dagen erkende werken, in grooten getale zag hangen en die als echt historicus meende zich hun lot, hoofdzakelijk van den kunst h i s t o r i s c h e n kant te moeten aantrekken, had men de Romanisten vrijwel doodgezwegen. Ze leidden een sufferig bestaan, droefgeestelijk weggesmokkeld als ze waren in een of ander afgeroffeld hoofdstuk van de groote handboeken, ze werden bij gelegenheid aangehaald

bijwijze van treurige tegenstelling tegenover hun Italiaansche voorbeelden; of men maakte ze gezamenlijk in een paar zinnnetjes hooghartig af, zooals dat zelfs reeds Eugène Fromentin, die fijner begrip dan de meeste schrijvers bezat, met een vergevensgezind lachje had gedaan.

Eén uitzondering was echter aan te wijzen. In het Oostenrijksche 'Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen', verschenen achtereenvolgens eenige opstellen van de hand van Dr. Haberditzel, A. Peltzer en Ernst Diez, met onderwerpen als: 'Die Lehrer des Rubens', 'der Hofmaler Bartholomeus Spranger' en 'Hans von Aachen'. In deze artikelen klinkt, op enkele plaatsen althans, een andere toon. In den Rudolfijnschen hoek had men de kunstglorie van 't einde der 16^e eeuw niet vergeten. Later werkten Preibiss met zijn Maerten v. Heemskerck, Wedekind met zijn proefschrift over Cornelis van Haarlem, Hirschmann met zijn werk over Hendrik Goltzius in dezen geest door.

Met dit overzicht staan wij echter, dunkt mij, als wij overzien waar het oordeel dezer voor een deel voortreffelijke schrijvers op neerkomt, ook in eens midden in het vraagstuk, waarin wij 't meest belangstellen. Gij voelt misschien reeds waar ik heen wil. Ik zou, ondanks het vele, wat er reeds over dezen tijd geschreven is, hier toch opnieuw willen pleiten voor een meer rechtvaardige beschouwing en beoordeeling van de kunstenaars, die in die dagen hebben geleefd en van de kunstenaars niet alleen, maar ook van hunne kunst, en daarbij zou ik willen uitgaan van een ander gezichtspunt, dan hetwelk men tot nu toe heeft goed gevonden te kiezen. In dit laatste opzicht ligt het verschil, op de wijze der waardeering valt in het bijzonder de nadruk.

Zeker, ook Hoogewerff toonde mij aanstonds tot zekere hoogte begrepen te hebben, in zooverre, dat ook hij in zijn boek herhaaldelijk als advocaat voor miskenden optreedt. Ik citeer een paar zinnen uit zijn eerste hoofdstuk: 'Het is nu eenmaal niet aan te nemen, dat de kunstzin in de Nederlanden, gedurende het tijdperk der Romanisten zoolang werd opgeschoort, om in de XVIIIe terug te keeren! De zestiend'eeuwsche artiesten voelden zich zeker evenzeer gedrongen tot het scheppen van schoonheid als de meesters van vroegere en latere perioden. Dat een enkele kunstenaar of dat een groep van kunstenaars gedurende eenige jaren arbeidt, zonder eenige vonk van genie, enkel maakwerk leverend, volgens een aangeleerd technisch proces, laat zich desnoods nog denken, maar dat schilders, beeldhouwers en dichters van twee, drie geslachten achtereen, door een pure fictie aan het werk worden gehouden is onmogelijk!'

Deze laatste overweging raakt m.i. wel niet de kern van het vraagstuk, maar geeft toch aanleiding tot een redeneering, die, met eenige volharding uitgewerkt, tot het stellen van nieuwe

bepaalde vragen mocht leiden, door welke men die kern benadert.

Immers bedriegt ons Hoogewerff's hypothese niet, wanneer wij ze als werkhypothese gebruiken, blijkt ons gevoel-a-priori niet achteraf toch onjuist, m.a.w. komt er n i e t tegen alle verwachting aan het licht, dat er inderdaad een 100 jaar lang niets dan stumpers verf, doeken, paneelen en kwasten ijdelijk hebben misbruikt, dan zal de uitkomst van verdere overdenkingen kunnen betiteld worden met iets dergelijks als de Heer Knuttel voor dezelfde periode in de Nederlandsche Letteren heeft aangegeven, waar hij spreekt van 'Rederijkers Eerherstel'. Maar dan zal het niet mogen zijn een herstel wegens vlijt en goed gedrag, zooals in Riegel's tijd - en zelfs nog in Hoogewerff's beschouwing, maar om wezenlijke, nog heden ten volle waardeerbare verdiensten. En zulk een 'eerherstel' der Romanisten had mij inderdaad reeds voorgezweefd, toen ik, onder andere onderwerpen ter keuze, ook dit onderwerp voor een proefschrift aanried.

De bezwaren, die tenslotte den bewerker noopten, er toch iets anders van te maken, zijn in hoofdzaak tweeledig geweest. Zij zijn ook voor ons niet zonder belang en ik moet ze hier even omschrijven. - In de eerste plaats hinderde het gebrek aan vaststaande feiten; tal van toeschrijvingen moesten worden herzien, eischten afzonderlijk werk en.... openden nieuwe ongedachte en weglonkende uitzichten. Het onderzoek in de archieven had nog slechts in zeer geringe mate plaats gehad. Iedere nieuwe vondst, die zich aan den ijverig snuffelenden doctorandus, die zelf te Rome vertoefde, voordeed, leidde hem van den hoofdweg af.

Maar dit waren de p r a k t i s c h e bezwaren, die nu eenmaal bij de ontginning van ieder weinig bewerkt terrein hinderlijk worden en vooral bij het schrijven van eerstelingswerken.

Er was echter een tweede groep van bezwaren - van zuiver geestelijken aard. - Die kwamen voort uit de algemeen-aesthetische opvattingen van den tijd, waarin Dr. Hoogewerff schreef. Aan dergelijke opvattingen ontkomt men niet licht, vooral de beginner ontkomt er nog niet aan door den enkelen wenk, dien een toezicht houdend en met voorgevoelens behept leeraar hem, meer bij wijze van vermoeden dan van stellige overtuiging, kan geven.

Ter toelichting het volgende:

Ik heb daar straks reeds gezegd, dat men ook van andere kanten, sedert Herm. Riegels pogingen, een soort eerherstel bedoeld had en meende te geven. Maar waarop kwam ook dat steeds neer? In hoofdzaak hierop, dat men - b i j v o o r b a a t toegevend, dat de producten der Romanisten niet gelukkig, niet fraai, niet artistiek, leeg, niet 'echt', zeer gemaniëreed, kortom leelijk waren - evenwel meende de kunstenaars, die dit alles hadden gewrocht, recht te moeten doen wedervaren. Dat wil dus zeggen, dat men den eisch uitsprak, hen voortaan niet voorbij te gaan, docn

kennis te nemen van wat van Vloten zou genoemd hebben, de 'onredzame' proeven van hunnen eerlijken arbeid. Want, dit achtte men wel aangetoond: zonder hunnen arbeid, zonder den schakel, dien zij hebben gesmeed, zonder hunne voorbereiding, zou een 17de eeuw, met Rembrandt en Hals, Rubens en Quellinus ondenkbaar geweest zijn.

Niemand echter, zelfs van de late biografen, dacht er aan - voorzoover ik kan zien - het waagstuk te bestaan, zich zoodanig over te geven aan het aesthetisch ideaal van den bestudeerden tijd, dat de biograaf zelf de bekoring onderging, die uitstraalt van de belichaamde idealen. Op hun standpunt was ook Hoogewerff blijven staan - of hij er nog op staat, weet ik niet, maar ik zou het wel niet denken, want men komt in de wetenschap ook zonder nadere verstandhouding, veelal aan dezelfde nieuwe beschouwing toe. In de allerlaatste tien jaren is de kunstgeschiedenis er langs verschillende wegen meer en meer toe geraakt, haar onderwerp anders en - voor ons zuiverder - op te vatten.

Daar wij hier echter raken aan een heel teer spinsel van gedachten en daar wij dit als inslag van onze beschouwingen overal noodig hebben, lijkt het mij wenschelijker hier vooraf wat nader op in te gaan:

Er zijn in beginsel twee wijzen kunstgeschiedenis en aesthetica te beoefenen.

- De ééne veronderstelt een kritiek, die haren waardemeter, hetzij willens en wetens, hetzij onbewust, ontleent aan eigen tijd. Zij waardeert al wat op een of andere wijze strookt met het ongeschreven, maar des te feller gevoeld en beleden programma der hedendaagsche kunst. Zij veroordeelt aesthetisch al wat daar van afwijkt, waarmee natuurlijk niet gezegd is, dat zij van dat andere niets wil weten. Integendeel zij kan zelfs perioden, welker kunst van de onze sterk afwijkt, hoogst belangrijk vinden. Zij kan ze beschouwen als tijdperken van gisting en voorbereiding, ondankbaar en gruwzaam wat hunne voortbrengselen betreft, maar des te meer leerzaam om de gegevens, die men er ten bate van de kennis der ontwikkeling van de kunst of voor de geschiedenis der menschelijke beschaving uit kan putten. Gedraagt de wetenschap zich naar den laatstgenoemden trant, vergt zij nauwgezette kennismeming van het haar innerlijk tegenstaande, dan noemt men zulk een beoefening der kunstwetenschappen, of dan noemt die zich zelve gaarne: 'objectieve kunsthistorie, objectieve schoonheidsleer.' Daarbij wordt dan vergeten, dat juist het plaatselijk en tijdelijk afkoelen der innerlijke belangstelling, de vervanging van het levend aesthetisch gevoel door waardeerende overweging, alle objectiviteit dubbelzinnig maakt en daarmee teniet doet.

Deze wijze van werken is nochtans de gewone, omdat zij ten

allen tijde en door velen kan worden toegepast. Het eerste het beste handboek heeft men maar op te slaan om er zich van te overtuigen.

De andere wijze, waarop men kan te werk gaan, berust op de overweging, dat degene, die er door aanleg, neiging en studie toe komt, steeds met kunstverschijnselen uit verschillende tijden en van verschillenden aard om te gaan, tenslotte in staat moet zijn, ook al de verschillende aesthetische prikkels opnieuw te ondergaan, die de beschouwers, lezers en hoorders van kunstwerken, in zeer verschillende tijden en landen hebben geraakt en bewogen.

Voorzeker zal ook deze opvatting de kiem van veelsoortige dwaling en begoocheling inhouden, evenals iedere andere opvatting. Men zal dadelijk met het probate citaat aankomen:

'Ja, was men so erkennen heisst!

.....

en

'Was Ihr den Geist der Zeiten heisst
Das ist im Grund der Herren eigner Geist,
In dem die Zeiten sich bespiegeln.'

Daarop mag men echter m.i. in dit geval antwoorden:

Doet deze waarheid er per slot van rekening voor ons wel zoo heel veel toe? Dat wij heden in staat zouden zijn, nauwkeurig dezelfde gevoelens te hebben en te kunnen ontleden als een zestieënd' eeuwer, zou ik niet durven aannemen. Maar is het niet waarschijnlijk, dat er toch voldoende overeenkomst blijft bestaan in de verhouding van twee aan twee onderling verschillende tijdperken, als de richting van één van die twee, i.c. die van de 17e eeuw, ons zonder meer begrijpelijk is uit onze eigen moderne opvattingen, terwijl wij in het andere tijdperk tegenstellingen opmerken, die ook ons evenmin vreemd zijn? Zou ons, meen ik, een soortgelijke tegenstelling van twee richtingen, die wij zelf mochten beleven, niet een heel eind op weg kunnen helpen tot beter verstaan, ja tot ondergaan van de aanvankelijk vreemde en vaag geworden aandoening? Hebben wij aan dit spel der verhoudingen niet genoeg? Kan het ons wèl beschouwd niet onverschillig laten of men vroeger in de beide kampen nauwkeurig zoo dacht en gevoelde als wij thans, mits het gevoel der verhouding ons slechts bewust worde?

Bezweert niet de moderne filosoof der geschiedenis Benedetto Croce ons, terecht, vooral te beseffen dat: 'de doode geschiedenis herleeft en de lang verledene ons wederom tegenwoordig wordt, al naar gelang de ontwikkeling en de loop van het leven zulks vereischen'.

Welnu, wanneer men het hiermee in beginsel eens kan zijn, dan zal men toegeven, dat het niet ondenkbaar is, onder bepaalde

omstandigheden ook opnieuw mee te leven in de kunst van vroegeren tijd.

Het is waar, dat daarvoor een *bewegelijkheid* van geest en gemoed vereischt zijn, waarover niet ieder beschikt. Het is eveneens klaarblijkelijk, dat zelfs de meest gevoelige, als hij het overzicht over voldoende gegevens mist, om een grondslag voor de verstandhouding te verkrijgen, toch niet in staat zal zijn gevoelens tot gedachten en zijn meeningen en gewaarwordingen tot oordeelen te verwerken. Wie een leek is, althans wat betreft de kennis der monumenten, zal het, zonder die kennis, spoedig opgeven zich op zulk een wijze aan te passen aan de kunst van een tijdperk waar de opvattingen van zijn eigen geslacht hem van hebben vervreemd. In zekeren zin zou het dus een voorrecht van den *geleerde* blijven bij tijd en wijle buiten zijn gewone sfeer te treden om zich in een andere geheel thuis te voelen.

Maar dit wil natuurlijk allerminst zeggen, dat de *kunstgeleerde ipso facto* over een dergelijk voorrecht beschikt. Ontbreekt hem, wat vaak genoeg het geval is, in weerwil van omvangrijke kennis der monumenten, datgene, wat ik zou willen noemen, de gave der 'resonantie' voor kunstwerken, dan blijft alle weten voor dat doel onvruchtbaar. Wat men zoo in het dagelijksch leven 'smaak' noemt, is geenszins voldoende, omdat de ongeschoolde smaak in hooge mate van allerlei tijdstroomingen afhankelijk blijft.

Zoo zal dus in elk geval het - op zichzelf in het geheel niet verdienstelijk - voorrecht van betrekkelijk *wenigen* zijn, zich naar verkiezing te kunnen verplaatsen van de *eene*, met die van eigen tijd verwante, naar een *andere* wereld van aesthetische opvattingen, om daar een nieuwe schoonheid ten trone gezeten te aanschouwen en haar gereedelijk te huldigen.

Maar bovendien geloof ik niet, dat zulk een betrekkelijk willekeurige verplaatsbaarheid der belangstelling, zelfs voor den daartoe bij uitnemendheid aangelegde en daartoe genoegzaam voorbereide *allen* tijde mogelijk is.

In perioden, waarin achtereenvolgens verschillende groote kunstenaars opgetreden zijn, die allen, al moge hun karakter onderling sterk verschillen, nochtans een en dezelfde hoofdrichting volgen, die b.v. allen realisten en naturalisten zijn, verkrijgt deze hoofdrichting licht den onverdienden glans eener onomstootelijke geldigheid, eener voor het dieper begrip noodlottige *onantastbaarheid*. Ja, men weet in zulke tijden nog wel, tenminste enkelen begrijpen wel, dat er ook andere mogelijkheden kunnen bestaan en dat andere tijden de schoonheid, die immers nergens en overal is, op andere wijze hebben willen en moeten dienen. Maar die wetenschap is dan niet meer door levend gevoel gedragen. Men ziet eigenlijk toch in elk anders gericht streven van vroeger slechts *verval of voorbereiding* van datgene, wat men tenslotte het eenige doel aller tijden waant.

Anders is het in jaren gedurende welke de menschheid den overgang van de eene richting naar de andere en den tijdelijken ondergang zelfs van de oudere, heeft meegemaakt; vooropgesteld, dat die twee richtingen hevige tegenstellingen inhouden. Dan plegen geesten en gemoederen open te staan voor r u i m e r beschouwing; d a n is het eer mogelijk, dat de daartoe aangelegden, voor beide soorten van aesthetische inwerking, de wijkende zoowel als de opkomende, toegankelijk blijven. In zulke tijden zal men ook alle soortgelijke antagonismen van eertijds kunnen vatten. In zulke jaren is de kans den beoefenaar der kunstwetenschap buitengewoon gunstig en dient hij van de gelegenheid partij te trekken.

Dat wij zelf in de laatste kwarteeuw getuige zijn geweest van zulk een schouwspel zal niemand tegenspreken. Dat de 'kunstlievenden' en vooral dat de beoefenaars der kunstwetenschappen er alle vruchtbare gevolgtrekkingen uit getrokken hebben, dat zou ik echter niet willen beweren. Zoolang de kenmerken niet duidelijk genoeg en niet algemeen genoeg waren - en zoo stond het er nog mee, toen de meeste der straks genoemde boeken en opstellen geschreven werden - hielden de kunsthistorici zich, trots veelzijdige belangstelling, vast aan den standaardmeter, dien zij dachten te hebben aan de groote kunstwerken van alle tijden, maar dien zij inderdaad voor het grootste deel ontleenden aan het ideaal van eigen tijd, dat in hun gevoel was opgegaan en tot dogma was verstart. Zoodra echter de verschijnselen zoo duidelijk en zoo talrijk waren geworden, dat de uitslag van den wijzer op het geestelijk kompas, waarop zij plachten te zeilen, niet meer te loochenen viel, zagen zij gevaar en riepen alle hens aan dek; of - een ander uiterste - wierpen zij het stuurwiel aanstonds om en wendden voor de naaste toekomst den steven. Zoo zien we aan den eenen kant nog steeds een schare, die aan de stijl- en vormzoekers, monumentalisten, de kubisten en essentialisten den boetvaardigen terugkeer preekt of zou willen preeken, tot de bestudeering van de natuur. - Aan den anderen kant vindt men een kleine groep, die wilder dan de wildste artiesten, de oude goden afzweert en verloochent. Dat beide partijen natuurlijk s o o r t g e l i j k e houdingen aannemen, ten opzichte van o u d e r e , in wezen verwante kunstverschijnselen is niet meer dan een natuurlijk gevolg.

De j u i s t e d.w.z. de op dit oogenblik voor de verruiming en verheldering van ons bewustzijn, volgens de orde der verschijnselen, meest vruchtbare gevolgtrekking, uit den toestand dien wij hebben beleefd en beleven is m.i.:

primo: een oogenblik dankbaar te beseffen, dat verschillende wegen in verschillende tijden met even goed gevolg gangbaar blijken naar de schoonheid.

secundo: dat het einddoel niet vaststaat, d.w.z., dat de steeds opnieuw gezochte schoonheid in de kunst nu eenmaal geen vast-

staande waarde is en dat men geen tijdperk recht laat wedervaren, zoolang men blind en doof blijft voor de betrekkelijkvolstrekke waarde van zijn bijzonder schoonheidsideaal.

Deze opvatting had ik op 't oog, toen ik zeide, dat er in de laatste jaren meer en meer teekenen zijn, die er op wijzen, dat de kunst-wetenschap haar onderwerp anders begint te behandelen. - Elders heb ik reeds betoogd, dat het de verdienste van den Oostenrijker Alois Riegl is geweest, 't eerst te hebben gewezen op de bastaard-waarheid, waarmede de wetenschap zich tevreden stelde. Maar Riegl liet zich in met een geheel andere stof, dan die wij hier heden in onzen gezichtskring wenschen te brengen. Het was dus begrijpelijk, dat men zijn theorie nog niet dadelijk aanvaardde en in toepassing bracht bij het onderzoek van de kunst der 16de eeuw.

Een tweede stoot in deze richting ging uit van de nieuwe erkenning der Italiaansche barokkunst, niet als historisch verschijnsel of de schakel tusschen andere tijdperken, die reeds door algemeene belangstelling begunstigd waren, maar als kunstuiting van eigen orde en volle geldigheid.

Ook deze nieuwe waardeering had echter slechts tragen voortgang; wat er voor Italië en Frankrijk voortaan mee door kon, dat werd geenszins erkend en gewaardeerd in de kunst der Noordelijke landen, die immers - want dit stond naar men meende historisch vast - gedurende dien zelfden tijd slechts van afval hadden geleefd en wier deel niets dan nabootsing en verhaspeling was geweest. Het was noodig ook de waarde der termen: nabootsing, ontleening, plagiaat, herhaling, opnieuw te ijken, alvorens men zich kon ontdoen van den overlast van omschreven begrippen en misleidende opschriften. Nu dit alles evenwel geschied is, zoowel van den historischen, als den philosophischen en philologischen kant, zijn de hekken dunkt ons weggeschoven en staan wij voor de poort van het onthulde tooverpaleis. Een wachtwoord ontbrak nog om ze te ontsluiten; maar ook dit is ons geworden door het onderzoek van de theoretische geschriften der 16de eeuw, vooral de Italiaansche, Fransche en Nederlandsche verhandelingen over kunst. Guhl, Birch-Hirschfeld, Julius v. Schlosser hebben voor het buitenland op dit gebied veel verricht, terwijl Oskar Hoecker voor Nederland hetzelfde trachtte te doen door zijn vertaling met aanteekeningen en een uitvoerige toelichting van Carel van Mander's 'Grondt der Edel vrij schilderconst', de berijmde inleiding tot het bekende Schilderboek. Trachtte hetzelfde te doen, zeg ik hier in een vergadering van letterkundigen, want slechter, onnauwkeuriger, soms dwazer vertaling van een Nederlandsch gedicht is mij nog nooit onder de oogen gekomen. Door onkunde en slordigheid van den schrijver wordt deze uitgaaf, waarin overigens zeer veel goeds staat, voor Nederlandsche lezers vrijwel ongenietbaar en mocht voor Duitschers wel eens worden overgedaan,

als men niet wil, dat van Mander daar een al te zonderling figuur maakt.

Tot zoover de algemeene verklaring mijner bedoelingen, nopens een nieuwe beschouwing van het Romanisme in Nederland en omtrent de kans, die men m.i. heeft die kunstrichting juist nu beter te begrijpen dan vroeger.

Wij dienen thans nog te vragen naar de nadere beteekenis van den term Romanisten. Wij moeten ons rekenschap geven van 't geen men gewoonlijk tegen hunne werken heeft in te brengen. Hoe zijn ze aan hun slechten naam gekomen?

De term Romanisten is, ook in de bijzondere beteekenis, die zij als de kunsthistorische vakterm heeft, zooals men weet, een verzamelwoord. Hoogewerff heeft er reeds terecht op gewezen, dat men, strikt genomen, slechts die kunstenaars zoo zou mogen noemen, die tot genootschappen als de 'Antwerpsche Broederschap der Romanisten' - een genootschap, waar wij overigens weinig van weten - hebben behoord. Tot dat genootschap toch werden slechts zij toegelaten wier studietijd te Rome niet in twijfel te trekken was. Maar, zoo voegt Hoogewerff er aan toe, 'de naam is te geschikt, om er niet alle schilders onder samen te vatten, die in de XVI^{de} eeuw op de bewuste manier hebben gewerkt'. Onder de bewuste manier is dan te verstaan de 'buona maniera italiana', de 'antyksche' de 'niet moderne' manier.

Wij behoeven hier niet op de verschillende groepen en persoonlijkheden in te gaan, ik behoud mij voor dat elders te doen. Hier is het voldoende U te herinneren aan drie, tamelijk scherp te onderscheiden, hoewel natuurlijk in elkaar overgaande tijdvakken, die zich zoowel in Zuid-Nederland als in Noord-Nederland afteekenen:

Het be g i n onder meesters als Jan Gossaert, Barend van Orley, Dirck Vellaert in 't Zuiden, met Lucas van Leyden en Jan van Scorel als hunne mededingers in het Noorden.

Het tijdperk van het t w e e d e geslacht, dat zich vooral aansluit bij Michael Coxcie, Pieter Coeck van Aelst, Lambert Lombard, Frans Floris, Maerten de Vos, terwijl in het Noorden de persoonlijkheid van Maerten van Heemskerk alle anderen overheerscht.

En het tijdsgewricht van het d e r d e en laatste geslacht, in hetwelk voor Zuid-Nederland de Praagsche Hofschilder Bartholomaeus Spranger eu Rubens' leermeester Otto Vaenius de hoofdfiguren zijn, terwijl er ten onzent, naast eenige voortreffelijke Noord-Nederlandsche graveurs, de zg. Haarlemsche Academie met Cornelis Cornelisz. van Haarlem, Hendrick Goltzius en Carel van Mander zelf toebehoort.

Vandaag zal ik mij - om U geen overbodig college over de geleidelijke ontwikkeling te geven - juist beperken tot dat laatste en naar het mij voorkomt minst geliefde

gedeelte. Om de grenzen van mijn terrein nog scherper te bepalen, dien ik tevens te zeggen, dat ik de overigens zoo aantrekkelijke, begeleide verschijnselen op het gebied van landschap- en portretschilderkunst niet afzonderlijk zal behandelen.

Alleen de figuren en de schikking der figuren, de 'compositie', dus wat van Mander, naar 't voorbeeld der Italianen, maar niet zonder eenige wijziging, noemt: 'Van de attitude, welstandt ende weldoen eens Beeldts' en de 'Ordinanty' met de 'Inventie der Historien' zullen ter sprake komen. Dat was immers tevens dezer Romanisten doelwit en hun sterke kant.

Het laatste geslacht van de 16de eeuw verdient voorzeker den naam van een geslacht van Romanisten nog ten volle. Wel is er een zekere beperking te maken: de school wordt nl. allengs een wat vereenzaamd eiland in den breeden stroom der ontwikkeling. De vrije, diep in de late Gotiek dus in de volksziel wortelende strekking naar een zuiver gadeslaand, soms spotziek weergeven der werkelijkheid, de liefde voor het landschap van eigen bodem, bestaan niet alleen naast de meer naar Italië zich richtende kunst voort, maar beginnen ook voor het publiek meer recht van bestaan te krijgen. De oude garde is niet talrijk meer, maar zij voelt zich tegenover al die opkomende richtingen aristokratisch naar den geest en waarlijk zij is het! Niet alleen, omdat er in de neiging tot een academische bekroning van de kunst nog iets naleeft van het oude gildewezen, dat immers ook met de Rederijkers en hunne groepeeren en gebondenheid zooveel verband hield, maar ook omdat die kunstenaars zichzelf mochten aanzien als de kampvechters voor idealen der hoogere beschaving, die in het Noorden nooit geheel verwezenlijkt waren. En - dit moet men erbij zeggen - natuurlijk ook bij overplanting nooit geheel en al verwezenlijkt konden worden. Zonder het groote gebaar van deze tot pathos geneigde academisten, zonder den adelijken zwier, die een buitenlandsch kenmerk draagt, zou uit de volkskunst van kleine plaatsnijders, teekenaars en stilleven- en landschapschildertjes de groote stijl der 17de eeuw niet gegroeid zijn. Wij mogen niet miskennen, dat de kunst van Hals en Ruysdael, even goed als die van Rubens en Jordaens' ons de gulden resultante van beide componenten te zien geeft.

Manieristen noemt men de Romanisten dikwijls kortweg en evenals de Rederijkerij heeten ze daarmee veroordeeld. Men bedoelt daarmee, dat zij volgens vaste regelen werkten, dat zij voorschriften hooger stelden dan ingeving. Maar nu we hun regelen nauwkeuriger kennen, nu wij hebben geleerd, dat die juist niets anders inhouden, dan datgene, wat aan de oudere kunst ontbrak om op een nieuw plan vrije te zijn, moeten wij daar toch anders over denken.

Zeker, het realisme had de gegevens verzameld, een kapitaal van parate vorm-kennis bijeengebracht, maar de beeldende kunst heeft altijd meer nodig dan de kennis van vormen en de

vaardigheid den schijn der werkelijkheid te verwekken. Een kunstwerk is een gesloten geheel en dat is het slechts door het onwrikbaar verband, de onverstoorbare eenheid van stijl en rangschikking binnen zijn kader. Die stijl was er geweest voor een geheel andere opvatting, die stijl ontbrak nu de aanschouwing was gewijzigd. Of compositiewetten geschreven zijn of niet, gevoeld worden ze door kunstenaars steeds. Ik geloof niet, dat Jan van Goyen eerst een ingewikkelde kromme wiskunstig construeerde om daaroverheen zijn quasi-argeloos landschap te schilderen, maar zoo dwaas als sommigen meenen is het toch niet, dat men over dergelijke grondfiguren spreekt en ze aanwijst. Ze leeren ons vermoedelijk niets over de werkwijze, noch over de wiskundige kennis van den schilder, maar zij herinneren er ons aan, dat de menschelijke geest, die met natuurlijke vormen omgaat, die vormen scheidt en vormen rangschikt, nooit geheel vrij is van onbewuste planimetrie en stereometrie. En juist in het nieuwe rythme zijn de academici vóór geweest.

Dit is bovendien zeker, dat op het oogenblik, waarop het kapitaal van de door geslachten van realisten geleverde documenten over vorm en kleur begint rente te dragen voor een grooteren kring, zoodat ieder adept binnen betrekkelijk korteren tijd - en zonder in 't zweet des aanschijns' zelf ieder deel na te speuren - er de vrije beschikking over zou kunnen krijgen, dat op zulk een oogenblik een nieuwe horizon voor velen zichtbaar wordt. Men voelt zich in een ruimere wereld en heeft behoefte aan nieuwe schikking, niet aan nieuwe détails.

Wat Giotto en Massaccio, wat de van Eycken op hunne beurt saamvattend hadden gedaan voor het trecento en de jonge 15de eeuw, dat deed men aan 't einde der 16de wederom, gesteund door de rijkere middelen, die thans der kunst ten dienste stonden.

De uitkomst was in Italië een onmiskenbaar collectivisme op eklektische basis; de kunst, die dat tijdperk en dat land, na Michelangelo, Raphael, Corregio en Tiziaan toekwam.

Wat aan weinigen had toebehoord, werd veler bezit, de kunst ging - wel anders dan vroeger, maar toch op soortgelijke wijze - meer en meer op in het kunst-rijk Leven.

Daarmede waren tevens aller blikken op dit phaenomeen gevestigd; de kunst werd meer dan ooit een openbare aangelegenheid, een onderwerp voor gesprek en woordentwist. Voor de zooveelste maal droomde de wereld, tenminste de Italiaansche wereld, den droom van een alomvattende kunst; zoiets als het 'Gesamt-Kunstwerk' van Richard Wagner.

Groote bouwmeesters, die wel degelijk persoonlijkheden waren, hebben toen de alles-kunnende, niet veel persoonlijks begeerende beeldhouwers en schilders in hun kring getrokken. Het pompeuse 'Barok' is van dien droom de bont-schitterende onvergankelijke afspiegeling.

De graad van persoonlijkheid van een enkelen meester bepaalt

zeer zeker in veel gevallen en soms onverwacht genoeg, de kracht van een nieuw moment in de geschiedenis der knst.

Maar er zijn ook telkens weer tijden van algemeene, min of meer bewuste samenwerking, om een nieuwe winding te bereiken van die schroeflijn zonder eind, die wij de 'ontwikkeling' gelieven te noemen.

In zulke tijden vindt men op duizend plaatsen tegelijk hetzelfde streven: met oude gegevens nieuwe effecten te verwekken. Als de gedachten-neerslag van zulk een stuwenden aandrang, zijn m.i. al die leerboeken en is ook van Mander's Leerdicht te beschouwen.

Als zoodanig is dat alles veel meer dan een verzameling voorschriften en pedante beuzelarijen. Het schoonheidsevangelie van een deel der 16'eeuwsche menschheid en niet van het slechtste is er ons in bewaard.

We weten nu waar men naar zocht, waar men op lette, wat men verwachtte.

Toetst men de toeken- en schilderkunst van de z.g. Haarlemsche Academie, vooral de kunst van Cornelis Cornelisz. van Haarlem, maar ook die van Goltzius en de verwante van Joachim Wttewael en Abraham Bloemaert te Utrecht, aan die zeer algemeen gehouden leerstellingen, dan zien we ook het verschil van Italiaansche en Nederlandsche aesthetische verlangens.

Zeer algemeen gehouden leerstellingen, mag men zeggen, want een receptenboek is van Mander's poëem niet. Vooral niet wat de 'ordonnantie' en de 'inventy' betreft, maar zelfs wat de 'proportie' en de 'actitude' aangaat, is het veel minder dogmatisch dan het gewone Italiaansche vademecum voor schilders en kunstbeoordeelaars.

Iets dergelijks had het ook nooit kunnen zijn, omdat de eisch van het persoonlijk karakter en de zucht naar vrijheid wat betreft het opnemen en verwerken van veelsoortige bestanddeelen, die rechtstreeks uit de sfeer van het realisme afkomstig waren, in het Noorden machtig genoeg waren gebleven.

Voor iedere persoonlijke uiting moest er tenslotte ruimte worden gelaten mits de groote ontdekkingen en veroveringen der Italianen slechts werden erkend: Vrije beheersching van de gewrichten en van alle houdingen der menschelijke figuur; voorts diepte en de illusie van open ruimte van het tooneel, inplaats van de Middeneeuwsche gebondenheid in het vlak van het tafreel; eindelijk: krachtige regie bij de verdeeling der groepen en massa's in alle plans en, als opperste wijsheid, het 'eenvloedig' blijven der geheele voorstelling, zoodat geen verbrokkeling, geen hakkeligheid stoort.

Dat zijn de grondbeginselen, niet van alle tijden, maar van dezen tijd. Daar was het toe gekomen, daarheen had de kunst zich ontwikkeld en zoo moest zij dus zijn.

En juist de kunstenaars, die er zich aan hielden, die voldeden aan al datgene, wat passim bij de theoretici staat en wat de laatsten

zelf weer van de kunstenaars hebben geleerd, die kunstenaars treffen ook ons nog rechtstreeks door de overtuigende kracht van hun pleidooi metterdaad, mits onze oogen open zijn om te zien.

‘Natuurnabootsing’, ‘natuurstudie’ preekt iedere tijd, dus ook de zestiende eeuw, tusschen al haar overige stelsels in. En ik geloof, dat men zoowel den Italiaanschen schilder-schrijvers als onzen van Mander onrecht doet, wanneer men, zooals nog steeds geschiedt, deze opwekking in hun boeken voor een ledige frase houdt, voor een frase, gedachteloos overgenomen uit de leuze van een ouder geslacht, dat werkelijk nog in nederigheid de natuur als de ware bron had beschouwd.

Neen, ook van Mander en zijn medestanders zijn bezielde met dienzelfden ootmoed tegenover de natuur. Zij denken echter anders over de natuur. Niet het toevallige, niet het enkele, doch het onder dit alles verborgen rythme schept voor hen het contact, is hun het wezenlijke der natuur. Zoo wrochten zij een monumentale kunst die iets kosmopolitisch heeft, maar die vooral een bouwkundig, soms afgetrokken ornamentaal karakter draagt. En dit geschiedt in denzelfden tijd, waarin ook onze bouwkunst zelve langzaam van den organisch veelvuldigen rijkdom der vroegste Renaissance meer en meer tot stereometrisch heldere vormen begint te kristalliseeren.

Het schijnt ons geen toeval, dat juist Cornelis van Haarlem, de grootste meester, dien wij omstreeks 1600 hebben gehad, ook als bouwmeester is opgetreden; wij kunnen het slechts betreuren, dat er geen bouwwerk van zijn ordonnantie met volle zekerheid is aan te wijzen. De door van Mander uitdrukkelijk aangeprezen ‘eenvloedig’(heid) is het eerste wat ons in al zijn schilderwerk pakt en wat mij persoonlijk althans steeds lief was, ook toen men over 't algemeen in onze Musea met de groote doeken dezer meesters nog wat verlegen zat. Die voorstellingen schijnen als met ‘eenheid’ ‘doorgoten’, om nog eens met van Mander te spreken.

En dan - wat van Mander nergens zegt, al bedoelt hij met zijn ‘welstand en welstandig’ soms zeker iets dergelijks: welk een veerkrachtige elegantie leeft in vele figuren, in hun stand, hun gebaar, hun pas. Alles is gerhythmiseerd als klonk er lichte dansmuziek bij de feesten, of bruisten er orgeltonen bij de meer decoratieve dan tragische tooneelen. Welk een rijkdom van tegenstellingen van hoog en diep, van bol en slinkend, van massa en vlak, en welk een ‘gedurfd’ kleurenspeel van rood ‘carnatic’ en groenig bleek. Als in bloeiende magische boeketten blinken de op één bepaalden toon gestemde kleuren in de ingewikkeld geordineerde groepen van menschenlichamen op de wuivende boomen, de verre bleekbelichte glooiingen en over het fonkelend pronkgerei.

En daarbij heerscht overal dezelfde gave aaneensluiting der vormen en motieven - soms met een kleine strubbeling van

onbedwongen leven er tusschen - die tot nu toe, zoover ik weet, alleen de heer Knuttel terecht als een schoone eigenschap der Rederijkers-poëterij heeft geprezen.

Dat zijn de gewichtigste eigenschappen, die aan het publiek van dien tijd, even als aan velen van ons nog, een diepe bevrediging schonken. Zeker, ze zijn voor andere eigenschappen in de plaats gekomen, ze hebben andere schoonheid verdrongen; maar men moet begrijpen, dat met dezen kunstvorm weer een hoogtepunt bereikt was, het einde van een recht door volgehouden streven naar een ideaal. En daar komt het tenslotte alleen op aan. Voor de Nederlandsche Romanisten was datgene wat zij voorstelden en wrochtten, zeker niet een kunstig geknutsel, maar veeleer hun weerkaatsing der natuur, hunner natuur, in alle glorie.

Maar er zijn veel meer punten van overeenkomst met de Rederijkerij. Het allegorisch en mythologisch karakter van vele onderwerpen kan tot zekere hoogte als een uiterlijke overeenkomst gelden, de 'verweving van allegorie en werkelijkheid', die men in Italië zelden zoo vindt, de verbinding van het portrettieve met het normatieve en genormaliseerde vindt men in beide kunstvormen telkens. En zoo dat tegenstrijdige ons, op dit stuk wellicht doctrinair gezinden, mocht ergeren, hebben wij te bedenken, dat zulks ons niet wordt gevraagd, dat deze kunstwerken niet voor ons geschilderd en gedicht zijn. In ieder geval kan van Mander ons leeren, dat ook die tegenstrijdigheid er bij behoort, even als het 'gemaakte' - wij noemen dat voorbarig te dikwijls het 'gekunstelde' - inderdaad zou men moeten zeggen het 'overlegde' en 'gestyleerde'. Voor deze periode gold dat veeleer als een adelsmerk der kunst dan als een gebrek. Welk recht hebben wij andere eischen aan dien tijd te stellen?

Ook met geijkte kritische termen als 'overlading', 'gebrek aan hartstocht', 'conventioneel' is hier niets uit te richten. Wat hier werd gezocht, gevonden en bewonderd, mag men niet zonder meer meten met maten van den laten nakomeling, die niet is opgegroeid met de idealen van deze merkwaardige periode. Men moet eenvoudig anders en opnieuw leeren zien.

Rijkdom en volte, een ware wervelstorm heerscht, naar onze meening, soms in de composities van Joachim Wttewael, men kan er zijn voorbeeld Parmeggianino nauwelijks van verre meer uit raden. Maar dat was zeker niet wat hem zelve, wat den tijdgenoot bezig hield. Wel echter hoe het ingewikkeldste en meest verstrengelde, het saamgepropte en uitrollende van gewaden, menschenlichamen, geniusvleugelen en wolkenkolommen toch hecht gebonden bleef als door eene alles doorvloeiende melodie.

Men heeft vaak den indruk, dat hier een 'uiterste' spanning der verbeeldingskracht van den schilder zich aan ons openbaart. Hadde niet het plastisch denken van dien tijd kort daarna in de beeldhouwkunst, de ornamentiek der gebouwen en in het zilverwerk der Vianens zijn toevlucht gevonden, ware niet een ander

geslacht, dat lang in het duister gebleven was, mede door de tijdsomstandigheden gedragen, aan het woord gekomen, dan had men wellicht toen reeds spoedig in de schilderkunst soortgelijke verschijnselen waargenomen als in onze ultramoderne periode.

Het verloop der wereldgeschiedenis d.w.z. de geschiedenis van het bewustzijn, het voelen en denken, is nu eenmaal nooit te vergelijken bij onze mechanische processen met hun gelijkmatigen afloop.

Of de late Romanisten zelf hebben geweten, dat zij de laatsten op de bres waren, wij weten het niet, zelfs weten wij nauwelijks iets omtrent hun positie tot het groote publiek. Men zou genegen zijn te vermoeden, dat de duistere passus in Goltzius' brief aan den goudsmid Hans von Weely ons iets liet kennen van de stemming die om hem heen heerschte:

‘.....al de snappers en verstaen mijn doen niet
Sij sijn oock niet werd dat sent verstaen’.

Bijlage III. Jaarverslag van de secretaresse.

Meer dan in de laatste jaren het geval was, heeft de Maatschappij, in het afgelopen verenigingsjaar, den druk der ongunstige tijden ondervonden: een grooter aantal leden dan gewoonlijk, zag zich, om financieele redenen, gedwongen voor het lidmaatschap te bedanken.

Hoewel Vrouwe Letterkunde het zeer betreurd heeft hen uit haren kring te zien verdwijnen, staat tegenover dit verlies dat, volgens hun wensch, en krachtens artikel 12 der Wet, twee oudleden zich opnieuw als lid hebben laten inschrijven en dat anderzijds eenige giften, die de Maatschappij verblijd hebben, vergoeding boden voor de stoffelijke schade, aan het heengaan der ons ontvallen leden verbonden.

Groot zijn inderdaad de bewijzen van belangstelling, die het Bestuur in ontvangst mocht nemen: een lid, dat zijn naam niet vermeld wenschte te zien, schonk onze Maatschappij twee 5% Obligaties, elk van *f* 100.-, opdat op deze wijze het bedrag zijner jaarlijksche contributie voor immer verzekerd zal blijven. Een voorbeeld waarvan wij ten zeerste hopen dat het navolging zal mogen vinden! Een, dit jaar overleden, trouw vriend van Letterkunde, vermaakte haar een som van *f* 300.-, eveneens met het nadrukkelijk verzoek zijn naam niet bekend te maken. En onlangs bereikte ons de aangename tijding, dat Mevrouw de Wed. Dr. W.N. du Rieu, overleden in Mei l.l., echtgenoot van een onzer oud-secretarissen, een bedrag van *f* 2000.- aan de Maatschappij heeft gelegateerd. Met groote erkentelijkheid aanvaardde het Bestuur deze schenkingen, die zoo duidelijk getuigen van de waardeering die Letterkunde omgeeft, en van de oprechte vrienden die zij in haar midden telt.

Niet alleen stoffelijke bewijzen van belangstelling ondervond de Maatschappij in het afgelopen jaar. De maandvergaderingen telden over het algemeen een voldoende aantal bezoekers en, iets dat in onze annalen waarschijnlijk niet dikwijls is voorgekomen, zóóvele leden verklaarden zich, uit eigen beweging, tot het houden van een voordracht bereid, dat er op het rooster der werkzaamheden méér sprekers dan beschikbare avonden stonden aange teekend! Men mag dit voorzeker als een bewijs van den toenemenden bloei onzer Maatschappij beschouwen.

In de eerste maandvergadering, den 7^{den} October gehouden, deelde de Voorzitter mede, dat alle in Juni gekozen leden, op één na, hunne benoeming hebben aangenomen en dat, van de vijf buitenlandsche leden, twee, de Heeren William Philips en Dr. W. Malherbe, de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard.

In die zelfde bijeenkomst hadden de volgende bestuurswisselingen plaats: aangezien de Heer Dr. G.J. Boekenoogen, die, volgens het rooster, tot het voorzitterschap was aangewezen, zich, door drukke werkzaamheden, niet beschikbaar kon stellen, verklaarde de Heer Dr. L. Knappert zich, op verzoek der Vergadering, bereid deze functie op zich te nemen. Hij aanvaardde haar met eenige woorden van hartelijken dank aan den Heer Dr. G. Kalff, voor het vele waardoor deze, in het afgelopen jaar, de Maatschappij aan zich verplicht heeft. Tot leden der Commissie voor Taal- en Letterkunde, herkoos de Vergadering de aftredende HH. Dr. J.W. Muller en Dr. D.C. Hesseling; tot leden der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, de beide aftredende HH. Mr. J.C. Overvoorde en W.J.J.C. Bijleveld. Daarna verleende de nieuwbenoemde Voorzitter het woord aan het buitenlandsche lid den Heer Dr. Th. Frings, uit Bonn, voor zijn aangekondigde voordracht over ‘Gemeenschappelijke vraagstukken en taak van het Nederlandsch-Duitsche dialectonderzoek.’

De taalatlas, aldus spreker, van het Deutsche rijk in Marburg (Lahn) en Berlijn, omvat thans over de 1500 kaarten, welke de dialectgrenzen en vormen, over de 300 woorden en taalverschijnselen in het gebied van het Deutsche rijk, met behulp van een duidelijk teeken- en kleurensysteem aangeven.

Het materiaal is met hulp van de onderwijzers op de volksscholen uit over de 40.000 plaatsen samengebracht. De kaartplaten vertoonen in het Noord-Westen van het Deutsche taalgebied talrijke onderbrekingen, omdat de taallijnen door de aangrenzende Nederlandsche landschappen verder gaan.

Het onderzoek naar de basis der taalgrens, dat in aansluiting aan de Marburger kaarten, bovenal voor den Neder-Rijn wordt voortgezet, heeft vooral tot de laat-middeleeuwsche territoriaal- geographie geleid. De geschiedkundige atlas der Rijnlanden heeft bij dezen arbeid belangrijke diensten verschaft. Het onderzoek van de aansluitende Nederlandsch-Limbursche dialectgrenzen heeft hetzelfde resultaat opgeleverd.

Daarbij schonk de geschiedkundige atlas van Nederland belangrijke hulp. Ook in het Limbursche leven de grenzen van de gebieden van Limburg, Gelderland, Loon-Luik en Brabant tot heden in de taalgrenzen voort. Deze taalgrenzen zijn grootendeels door het binnendringen der Oostelijk- en Zuidelijk-Duitsche vormen en verschijnselen, ten tijde der middeleeuwsche territoriale, kerkelijke en cultureele machtspositie van Keulen, ontstaan.

In het algemeen gaat, sedert de latere middeleeuwen, de oude

Nederlandsche structuur der Noord-Rijnsche taal langzamerhand te niet. Overblijfselen van oude gemeenschappelijkheid zijn er nog heden, niet alleen in het land van Kleef, maar tot aan de hoogten van het Eifelgebergte, ja zelfs tot bij en Zuidelijk van Trier.

Een antwoord op de verschillende vragen betreffende de taalgrenzen van de Ardennen tot aan de Noordzee, in vroeger en later tijd, kan alleen door vereenigden arbeid worden gegeven. Prof. Schrijnen te Utrecht en Dr. Kloeke te Leiden, hebben voor de aanvulling van de leemten, welke de Duitsche taalAtlas vertoont, reeds veel gedaan.

Den 4^{den} November sprak de Heer Pater Dr. B.H. Molkenboer O.P. over 'Vondel en Dante.'

Spreker begon met te wijzen op den invloed van het Italiaansch op onze letteren, dien we, van Dirk Potter af, gestadig, hoewel langzaam, zien groeien, tot hij bij onze 17de eeuwse dichters van werkelijk groot belang wordt.

De Muiderkring italianiseerde in muziek en verzen; het heele kunstleven zag de Renaissance van het Zuiden naar de oogen, de kennis van Italiaansche taal- en letterkunde breidde zich steeds uit. Het is ondenkbaar, aldus spreker, dat Vondel in dat algemeen geloof in Italië niet zou hebben gedeeld. We behoeven zijn werk slechts vluchtig door te zien om er van overtuigd te geraken, dat hij inderdaad, na een korten Franschen tijd, volop aan het italianiseeren heeft gedaan. Spreker wilde die Italiaansche neigingen en uitingen in groote trekken schetsen.

Al vroeg moet Vondel van Italië gehoord hebben: zijn zwager Abraham de Wolf bezocht Rome en de vroege verzen van den jongen, uit Italië teruggekeerden Hooft, maakten indruk op hem. In de opdracht van de Helden Godes (1620), blijkt het eerst Vondel's kennis van de Italiaansche taal, al schijnt die in het begin nog gebrekkig. Maar hij heeft het Italiaansch trouw beoefend en kent vele schrijvers.

Spreker wees dan op vele gedeelten in Vondel's dichtwerk, welke in verband schijnen te staan met Italiaansche voorbeelden. De gissing lijkt spreker niet vermetel, dat de Gerusalemme Liberata van groote beteekenis voor den vernietigden Konstantijn was. Vondel heeft er altijd naar gehunkerd, Italië en Rome te bezoeken. 't Was voor hem het land, waar de kunst is geboren, en welks schilders hij vooral bewondert. Behalve Rome, heeft hij ook vele andere Italiaansche steden bezongen, en menig Italiaansch vorst heeft hij met een lofdicht vereerd.

Spreker komt nu tot de verhouding tusschen Vondel en Dante. Deze kwestie is eigenlijk verwaarloosd. Het heeft er den schijn van, dat men alle verband tusschen de beide dichters a priori als fictief wilde verwerpen. Toch is de Florentijn niet zoo genegeerd als we tot nu toe geloofden. Vondels verzwijgen van

Dante moge niet gelden als een bewijs van onbekendheid met hem; ten hoogste kan het een aanduiding zijn dat hij niet met hem dweept. Dat lag in den tijdgeest, die nu eenmaal barok en anti-middeleeuwsch was.

Maar behalve den ouden Vondel, op en top een Renaissance man, royaal en breedspakig, bestaat een andere en betere. Vondel is immers een middeleeuwsche ziel in een Renaissance lichaam, een sympathieke kern in een barok omhulsel. Zijn wereldsche vorm betoovert onze oogen, inwendig roert zijn verlangen naar den hemel ons gemoed. Voor hem, als voor de middeleeuwers, was de heele heidensche mythologie één symbool van de christelijke heilsleer. Even trouwhartig werd in de middeleeuwen heilig en onheilig door elkaar gehaald en niemand anders dan Dante is er het sterkste voorbeeld van; Dante met zijn symbolisme en allegorisme, die de heele heidensche godenleer tot de laatste letter heeft gedwongen tot dienstbaarheid aan zijn christelijke, door en door orthodoxe theologie.

Hier hebben we den kant van Alighieri's ziel, waaraan onmiddellijk en zonder eenig forceeren die van den middeleeuwschen allegorischen Vondel past.

Ook in het bestreven van zedelijke doeleinden verschilt de 17de-eeuwsche dichter in niets van den 13^{den}-eeuwschen. Zij schreven beiden hun grootere werken nadrukkelijk voor het ethisch profijt van de menschheid. Beiden gingen op in de politiek. Dante werd er om verbannen en Vondel doorstond vervolging niet minder fier. Beiden waren dichters en karakters, hoezeer ze ook verschillen in sommige opzichten. Beiden waren universeele geesten. Zij erkenden wegwijzers en wisten, bij alle oorspronkelijkheid, met het gelezene hun voordeel te doen; zij zagen op tegen gezag, waar zij zich leek wisten en waren beiden trouwe zonen der moederkerk, leeken, die zich verdiepten in de theologie en er inspiratie in zochten en vonden. Spreker werkte deze duidelijke innerlijke verwantschap nog nader uit en betoogde dan, dat Vondel door Dante sterk geboeid moet zijn geweest, hoewel ondanks hem zelve. Want bij alle verwantschap, moeten we toch het verschil niet uit het oog verliezen tusschen den middeleeuwer en den volbloed Renaissancist, die Vondel aan den buitenkant toch was en waardoor hij den soberen Dante niet ten volle kon genieten.

Spreker gaf de hiermee verband houdende verschillen aan, er bijzonder op wijzend, dat er in Dante's dagen aanleiding was tot critiek naar binnen, in den tijd van onzen dichter meer tot verdediging naar buiten.

Vestigen wij echter vooral het oog op wat de beide dichters bijeen brengt, dan is daar allereerst Virgilius, dien zij beiden als hun grooten leermeester, zoo oprecht vereerden. Maar het is spreker gebleken, dat de Hollandsche poëet den Italiaan nergens dichter nadert dan in de Altaargeheimenissen, welke, wat hun

dramatischen vorm en constructieve verschijning aangaat, geschreven schijnen onder bewusten of onbewusten invloed van de Divina Commedia. Spreker lichtte dit nader toe en wees er op, dat beide dichtwerken een geestelijke reis verbeelden en een bekeeringsgeschiedenis zijn, nl. de beschrijving van een worsteling door de duisternis naar het licht des geloofs. Het parallelisme in de voorstelling van die reis, door een nacht vol spoken en schriksels, naar den bevrijdenden dageraad, van de gidsen, die zij bij de hand grepen, geeft te denken, te meer omdat bij beide dichters het getal drie voor den vorm van hun werk van groote beteekenis schijnt.

Spreker gaf voorts nog eenige meer of minder duidelijke overeenkomsten van bepaalde verzen aan.

Een en ander bracht hem er toe, geen gelijkheid of gelijkvormigheid te bepleiten, maar alleen op grond van een bepaalde analogie tusschen de hoofdstrekkingen en de epische inkleeding der beide theologische leekengedichten, de gevolgtrekking te maken, dat er sterke reminiscenties bij Vondel aan de Divina Commedia moeten geweest zijn en dat die op den bouw van de Altaargeheimenissen een nawijsbaren invloed gehad hebben. Dit aan te nemen van een boekenverslinder als Vondel, die Italiaansch kende en Dante zeker gelezen had, lijkt spreker inderdaad niet gewaagd. Vondel immers, keek voor zijn grootere werken altijd naar modellen en gidsen uit.

Den 8sten December hield de Heer Dr. P. Valkhoff een voordracht over 'Flaubert's Tentation de Saint Antoine.'

Spreker begon met zijn ingenomenheid te betuigen dat de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hem had uitgenoodigd tot het houden eener voordracht over Flaubert en dus toonde een bewijs te willen geven van hare bewondering voor den grooten Franschman, aan wien ook onze Letterkunde zooveel te danken heeft, omdat Flaubert een leidsman is geweest, zooals De Balzac en Zola, voor tal van uitstekende Nederlandsche romanschrijvers.

Spreker heeft dit onderwerp gekozen, omdat naar hij meende, de Tentation in Nederland niet die waardeering geniet, die dit prachtige werk verdient. Trouwens, men kent hier slechts de laatste bewerking, die in 1874 door den schrijver zelf werd gepubliceerd, en niet of weinig, de voorafgaande bewerkingen, die Flaubert 'dans ses cartons' hield, en die eerst dertig jaar na zijn dood in het licht verschenen. In de groote Conard-editie vindt men de drie bewerkingen bijeen; de bewerking van 1857 werd in 1908 't eerst door Louis Bertrand gepubliceerd; de eerste bewerking, die van 1849, werd behalve door Conard, ook onlangs door Charpentier uitgegeven. Uitvoerig besprak Dr. Valkhoff deze drie bewerkingen, drie werken, waarvan vooral het eerste en het laatste geheel verschillend zijn. Dat Flaubert zich tot dit onderwerp voelde aangetrokken is zeer

natuurlijk. Het voldeed geheel aan zijn aard, die van 't fantastische en groteske hield, maar tegelijk van de wetenschap. Ook zat er in Flaubert een mysticus en een monnik. Hij heeft de kunst vereerd als een geloovige zijn God. En hij voelde zich verwant aan den woestijnmonnik, omdat ook hij de geweldigste verzoeken had moeten overwinnen. In de eerste 'Tentation' zien wij 't duidelijkst die verwantschap van den auteur met Antonius. In dit rijke, romantische, weelderige proza-poëem worden we telkens herinnerd aan de hartstochten die den jeugdigen Flaubert geteisterd hebben. Zijn vrienden, Bouilhet en Du Camp, rieden hem aan 't manuscript te verbranden. Gelukkig is dit niet geschied. De Fransche letterkunde zou een kunstwerk minder bezitten! Later, na Madame Bovary, heeft Flaubert veel van de machtige overdaad er van gesnoeid en getracht meer eenheid in 't werk te brengen. Maar 't nieuwe manuscript bleef weer liggen, omdat Flaubert, na 't Bovary-proces, vreesde voor gerechtelijke vervolgingen. De laatste Tentation, in 1869 begonnen, getuigt van veranderd wetenschappelijk inzicht, en van grooter scepticisme en pessimisme. De stijl is van een warmere vastheid geworden, maar heeft zijn welluidend rythme behouden. Het laatste werk moet op zichzelf beoordeeld worden, zooals ook de eerste Tentation schoonheden bevat, die in de bewerking van 1874 misplaatst zouden zijn. Overall in de drie werken, vinden we Flaubert zelf terug, in de verschillende perioden van zijn leven. Veel fragmenten van de oorspronkelijke Tentation zijn veranderd of verdwenen, maar steeds heeft Flaubert behouden 't gedeelte, waarin hij beschrijft de geweldige bewondering, die Antonius aangrijpt voor al 't geschapene. Daarin vindt men met groote schoonheid uitgedrukt de hartstochtelijke sympathie van den kunstenaar voor de aarde en alles wat daar leeft: mensch, dier en plant.

De Heer Dr. N.J. Beversen luisterde deze voordracht op, door een aantal lithographieën van Odilon Redon, voorstellende episodes uit de 'Tentation', ten toon te stellen: een moeite die de aanwezigen blijk gaven bijzonder te waardeeren.

Den 6^{den} Januari sprak de Heer H. Robbers 'Over litterairen smaak'.

Spreker vraagt zich af of er nog wel zoo iets bestaat als litteraire smaak. Vooral in dezen verwarden en verbijsterenden tijd lijkt deze vraag gewettigd. Zeer zeker zijn ook de litterairbevoegden aan voortdurende evolutie onderhevig. Is er, naast dat eeuwige veranderende, iets blijvends, iets tot den mensch behoorende, in het litteraire oordeel? Bezit dat, wat wij 'litterairen smaak' noemen, een kern van eeuwigheid?

Over literatuur praat iedereen mee. Spreker kenschetst verschillende categorieën van oordeelaars. De verwarring lijkt werkelijk wanhopig. Toch durft spreker zichzelf antwoorden: ja, er bestaat een litteraire smaak, de gustibus est disputandum; volstrekt niet

ieders smaak is van dezelfde waarde of beteekenis, en ook valt er wel degelijk en vaak iets te verbeteren aan wat iemand zijn smaak noemt. En dit, ondanks het feit, dat wij schoonheid een subjectief begrip moeten heeten. Schoonheid is geen eigenschap van de dingen, schoonheid is zonder beschouwer ondenkbaar, doch subjectief beteekent niet: alleenstaand of toevallig, en ook niet: van gelijke waarde als iedere andere subjectiviteit; subjectief wil juist zeggen, dat het subject, hier: de beschouwende geest, er bij de waardebepaling zéér véél op aankomt.

Spreker gaat vervolgens na, welke eigenschappen de werkelijk smaakvollen gemeen hebben. In de eerste plaats: een hevige belangstelling in de kunst van het woord. Smaakvollen zijn het dikwijls onderling oneens; zij dwalen, komen op hun oordeel terug. Zij zijn... menschen. Maar dat zijn zij dan ook ten volle. Echte, levende menschen, en die, beter dan anderen, zichzelf kennen, zichzelf en daardoor ook de anderen. Zoo herkennen zij ook in hun lectuur, het menschenlijke beter. Zij kunnen hun lectuur begrijpen. Zijn zij misschien alleen maar wat vollediger en fijner bewerktuigd dan de anderen? Neen, zij hebben ook maatgevoel, besef van verhoudingen, een zekere muzikaliteit en gevoel voor kleuren en lijnen. Besef van humor mag hun niet ontbreken, zij proeven vorm en waardeeren geest; zij bewonderen het grootsche, maar ook het fijn genuanceerde trekt hen aan. Zij begrijpen instinctmatig wat poëzie is en genieten ervan. Maar bij taal, die in onbewogenheid is neergeschreven, verkillen zij en voelen zich weggetrokken.

Litterair werk is iets subjectiefs; maar er is eeuwigheid ook in het subjectieve. Veel tijdelijks is er in den litterairen smaak van een periode, maar naast deze tijdelijke elementen zijn er eeuwig menschenlijke, sinds de eerste literatuur onveranderd gebleven.

Voor een zuiver oordeel over literatuur moet men nooit bij felle partijmensen om raad gaan. Dit is geen veroordeeling van die partijmensen. Zij zijn vol van hun ideaal en wie van het eene boordevol is, kan het andere niet opnemen. Zoo kunnen ook de van de schoonheid vervulden nooit felle partijmensen zijn.

De smaakvollen zijn altijd een kleine minderheid. Maar deze minderheid volstaat voor het voortleven der kunstwerken. Vondel wordt niet algemeen een groot dichter geacht, omdat men werkelijk algemeen beseffen zou, dat hij een groot dichter was; maar omdat een klein aantal kenners altijd is blijven zeggen: Vondel is een groot dichter. Het genot van een kleine minderheid doet dus een klassiek voortleven. Het genot alleen, geen ideeën over deugd, politiek of filosofie.

Na eenige inleidende woorden, leest spreker vervolgens het begin voor van Jac. van Looy's 'De dood van mijn poes', telkens wijzende op de subtiële schoonheden in dit wondervol prozawerk, om daarna eenige woorden aan de poëzie te wijden.

‘Gedichten’, wie leest ze in Holland, vraagt spreker. Vrouwen nog meer dan mannen. Niet één op de duizend Hollandsche mannen, die voor zijn genoegen in een verzenbundel leest. Zij vinden gedichten opgeschroefd, aanstellerig en ook dikwijls duister. Boutens gaat voor een zeer duister dichter door. Diepzinnig is hij zeker. Maar ook duister? Spreker leest een gedicht van Boutens voor (Oude Wijn, uit den bundel Carmina) verklaart en bespreekt dit gedicht, en doet de schoonheid ervan uitkomen.

Kunstbeoefening, kunstgenot eischt geduld en volle overgave. Maar alles moet tegenwoordig gauw, gauw, gauw gaan. Wij hebben geen tijd meer om te.... leven!

Techniek wordt gehoord, bijna veracht tegenwoordig. Toch is bestudeering van de techniek eens schrijvers zeer nuttig, om tot begrip en dus tot genot van dien schrijver te komen. Spreker vertelt nu nog kortelijk iets over de techniek van den roman. Na erkend te hebben, dat litteraire smaak geenszins het uitsluitend eigendom is van schrijvers - immers ook de besten onder hen begaan smakeloosheden - eindigt spreker zijn voordracht met een aansporing tot langzaam, aandachtig en vooroordeelooos lezen. Wie denkt dat hij er is, moet zoo spoedig mogelijk van voren af aan beginnen, want wij zijn er nóóit, geen van allen.

In diezelfde vergadering volgde de Heer Felix Driessen den Heer Robbers als spreker op, om eenige mededeelingen te verstrekken over een, na ongeveer 280 jaren teruggevonden brief, vermoedelijk van Pieter de la Court, den bekenden Leidschen rechtsgeleerde en industrieel uit de 17de eeuw.

Deze brief, verzonden uit Londen, bevat behalve familie-aangelegenheden, in hoofdzaak mededeelingen omtrent handel en verzending van wol en fijne garens uit 's-Gravesand (Gravesend), waarschijnlijk ten behoeve van de door hem met zijn broeders Jan en Jacob te Leiden gedreven handelszaak.

De heer Driessen deelt in verband hiermede zijnen hoorders mede, dat bedoeld schrijven hem is ter hand gesteld door een directe afstammeling van Pieter de la Court te Antwerpen. Na vergelijking met de bekende handschriften van later datum, komt spreker tot de conclusie, dat de brief, welke alleen den datum 26 November draagt, ongeveer geschreven moet zijn in het jaar 1642, hetgeen hij met bewijzen staft. Hij hoopt dat hem nog meerdere gegevens over den schrijver Pieter de la Court zullen bereiken, zoodat de sluier, die nog over het economische welvaren van Leiden hangt, meer en meer moge worden opgeheven.

Den 3^{den} Mei hield Mej. Chr. Doorman een voordracht over ‘De rol van Trollen, Elven en Watergeesten in de IJslandsche sprookjes-literatuur.

Opvallend ernstig en met bijna bovenmenselijke kracht, aldus spreekster, werd de machtige strijd tusschen goed en kwaad, werkelijkheid en onwerkelijkheid, gestreden in het betrekkelijk weinig bekende oude IJsland. Wanneer men de sagen en sprookjes-

literatuur van dat volk aandachtig bestudeert, dan valt het ons op, hoe zij, die in de hun omgevende ruwe, onherbergzame natuur, bij voortduring in levensgevaar zijn door de menigvuldig voorkomende vulkanische uitbarstingen, sneeuw- en steenlawines, zich als het ware bereid houden tot sterven. Het gaat er dus om de booze Trollen, de demonische aanvechtingen, waaraan elke ziel blootstaat, van zich af te houden niet alleen, maar om ze te overwinnen door de macht van eigen goedheid. Gelukkig dat er behalve de Trollen, ook de Elven zijn, die zichtbaar of onzichtbaar, de goeden helpen in hun strijd. Deze Elven spelen ongeveer dezelfde rol als de goede Feeën, en de witte vogels in de Germaansche en Fransche sprookjes, hoewel er toch ook weer groot verschil bestaat. Maar de hoofdmotieven in de IJslandsche sprookjes zijn natuurlijk geheel dezelfde als in alle andere sprookjes. Zij bevatten de eeuwigheidsgedachte. Een voorwaarde om die boodschap te verstaan is, dat wij die met onze geestesooeren aanhooren, want zij is meer dan studiemateriaal alleen.

De eerste verzamelaars van de IJslandsche sprookjes en sagen waren de jonge IJslanders Jón Arnason, later bibliothecaris te Reijkjavik en Magnus Grimson, die in 1845 er samen op uittrokken om volkssagen en sprookjes te verzamelen. Het werk vorderde echter uiterst langzaam, daar de IJslanders ze nog schuw tegenhielden. Toen kwam in 1858 Prof. Konrad Maurer, uit München, in IJsland, die door zijne warme geestdrift voor de volkssagen, de lieden uit het geheele eiland daarvoor wist te interesseeren. In vereeniging met Jón Arnason verzamelde hij in drie jaren twee deelen, elk van 100 bladzijden, doch vele sprookjes werden nog teruggehouden. In 1898 kwam Dr. Adeline Rittershaus, privaat-docent aan de universiteit te Zurich in Reijkjavik en vond onder de manuscripten op de landsbibliotheek nog veertig geheel onbekende, specifiek IJslandsche sprookjes. Na dien heeft zij zich verder tot taak gesteld een parallel-studie tusschen de IJslandsche en de Duitsche sprookjes te maken, terwijl Prof. K. Maurer meer bijzonder de rol die de Elven, Trollen en Watergeesten in de IJslandsche sprookjesliteratuur speelden, bestudeerd heeft. Zijn werk hebben alle geleerden zeer geroemd en ook van hem weten wij het eerst, dat de IJslanders niet zoo somber en vreugdeloos zijn, als men steeds beweerd had. Een groote blijmoedigheid trof hem in het volk, gehaard aan grooten ernst, in tegenstelling met Dr. A. Rittershaus, wier conclusie getuigt van dorheid en gemis aan intuïtief vermogen om te voelen, dat, wat achter de dingen is. Volgens Dr. Rittershaus gedijt het gemoed slecht bij een schralen bodem, weinig zonnenschijn en een vreugdearm bestaan.

Spreekster voor zich heeft een anderen indruk ontvangen van het volk en hun sprookjes en ziet er oneindig meer in dan 'wilde Riesen- und Unholden Märchen mit Mangel an Gemütsleben und Herzenswärme'. Roerende dierenverhalen en van Ge-

müthsleben und Herzenswärme doorgloeide sprookjes kunnen worden geput uit de verzamelingen van studies van Jòn Arnason, Björn Björnsen, K. Maurer e.a.

Tot de Trollen behooren over het algemeen alle bovenaardsche wezens van meer of minder boosaardig en vijandig karakter, dus ook de spoken en de booze tovenaars. Toch meer speciaal doelt deze titel op die wezens, die tot de reuzen behooren. Uitsluitend in het rotsgebergte houden zij zich op en zij leven van de jacht en de vischvangst. In groei en lichaamskracht staan ze boven de menschen, ze zijn wild, onbeheerscht, dom en vraatzuchtig. Anderzijds bezitten zij geheime wetenschappen en kunnen ook wel goedhartig en zelfs trouw zijn, wanneer zij eenmaal onder den invloed komen van een waarlijk braaf mensch. Zij zijn vijandig aan het Christendom en zoeken de ontwikkeling daarvan tegen te gaan. Zij kunnen, nachtwezens als zij zijn, het daglicht niet verdragen en veranderen in steenen, zoodra ze door de zon beschenen worden. Er bestaan in IJsland allerlei spreekwoorden, die wijzen op deze eigenschappen van den Troll. Reeds in de Edda heet het, dat een mensch zeer begenadigd is, als hij door de Goden of Elven aangeraakt is, doch dat hij dood gaat, indien de Troll hem heeft aangeraakt. Het sprookje 'De arme arbeiders' verhaalt hoe de booze macht eener Trollenvrouw gebroken wordt door de goedheid van een jongen man. Over het veranderen van Trollen in steenen bestaan tal van verhalen en uit vele sprookjes blijkt hoe ze vijandig zijn aan het Christendom.

Den 3^{den} Maart behandelde de Heer Mr. E.M. Meyers een onderwerp dat den titel droeg 'De waarheid op de Veluwe, voordracht zonder slot, maar met een moraal.'

Spreker begon met een uiteenzetting der twee meeningen, die er omtrent het ontstaan der jury-rechtspraak in Engeland bestaan.

De heerschende meening, door Brunner gegrondvest, vindt haar oorsprong in het Frankische koningsrecht: de vorst had het recht zijn onderdanen op te roepen, om in zaken, zijn domein betreffend, getuigenis der waarheid af te leggen. Dit getuigenverhoor, deze inquisitie zou door Willem den Veroveraar uit Frankrijk in Engeland zijn overgeplant. Hendrik II zou dit onderzoekingsmiddel der waarheid ook als een recht aan procedeerende partijen hebben gegeven en daaruit zou langzamerhand de jury, zooals men die thans kent, zijn gegroeid.

Tegenover deze opvatting staat nog altijd een andere, die jury-rechtspraak als een zeer algemeen Germaansch rechterlijk verschijnsel beschouwt en den oorsprong in het Angelsaksische recht zoekt. Spreker wenschte zich, vooralsnog in dezen strijd geen partij te stellen. Slechts wenschte hij er op te wijzen, dat men nog steeds in het buitenland te weinig aandacht schenkt

aan hetgeen Nederlandsche schrijvers omtrent verwante verschijnselen in de Nederlanden gepubliceerd hebben. In het bijzonder zij in dit opzicht gewezen op de studies van Fruin, Fockema Andreae en Gratama. Spreker wenschte dan ook in zijn voordracht slechts een aanvulling op het door hen gepubliceerd materiaal te geven ten aanzien van de middeleeuwsche rechtstoestanden op de Veluwe.

De verklaring van onpartijdige personen, 'de Waarheid', zooals zij in de middeleeuwen wordt genoemd, vindt men ook op de Veluwe in den vorm van de Frankische inquisitie. Daarnaast echter treedt zij ons in een vorm tegemoet, die tot in détails overeenkomt met de Engelsche jury-rechtspraak. Het is de 'Landkonde'. De terminologie, het aantal der juryleden, de gevallen waarin de jury optreedt, haar wijze van beslissing, de kracht van haar uitspraak, in alles vindt men overeenstemming met de Engelsche jury-rechtspraak.

Van de drie mogelijkheden: gemeenschappelijke oorsprong, latere overneming, of toeval, zijn de twee laatste, volgens spreker, zeer onwaarschijnlijk. Toch onthoudt hij zich hier van het trekken van een conclusie en het geven van een verklaring van den oorsprong, omdat de vergelijkende rechtsgeschiedenis nog niet ver genoeg gevorderd is, zoodat al wat men op dien grondslag beweerd heeft, nog een te weinig vaste basis heeft. De groote lijnen kunnen eerst getrokken worden, wanneer het gerechtelijk onderzoek verder gevorderd is. Met een opwekking daartoe besloot spreker zijn voordracht.

De Heer Dr. R. van der Meulen Rz. bracht, in deze zelfde vergadering, de door een Amerikaansch geleerde, den Heer Lucius L. Hubbard, bezorgde uitgave van de vermoedelijk Nederlandsche bron van den Robinson Crusoe ter tafel. Deze Amerikaan is daarmede onze Maatschappij vóór geweest. Als n°. 3 van de serie van populaire herdrukken, die onder toezicht van onze Maatschappij, bij den uitgever Oosthoek te Utrecht verschijnen, had de Commissie voor Taal- en Letterkunde dezen Nederlandschen voorlooper van den Robinson willen geven; zij had zich daarvoor reeds de hulp verzekerd van Dr. Staverman, bekend door zijn proefschrift over Robinson Crusoe in Nederland. Men vindt de betreffende geschiedenis als een episode in de 'Beschrijvinge van het Magtig Koninkrijk Krinke Kesmes' door Hendrik Smeeks, waarvan de 1ste druk in 1708 verscheen (De Foe's Robinson Crusoe verscheen, gelijk bekend, in 1719). De exemplaren van dien eersten druk zijn zeldzaam: onze Maatschappij heeft het voorrecht een exemplaar te bezitten, een ander bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag; dit laatste is van den schrijver zelf geweest, die er zijn eigen oorspronkelijk voorbericht bij heeft geschreven, dat door den uitgever verworpen was en door een ander vervangen.

Het is de verdienste geweest van Dr. Hoogewerff, in een artikel

in Onze Eeuw van 1909, het eerst op de prioriteit van het Nederlandsche verhaal te hebben opmerkzaam gemaakt. In hetzelfde tijdschrift van 1910 heeft vervolgens de Heer Honoré Naber getracht den historischen achtergrond der beschreven gebeurtenissen aan te wijzen. In de inleiding tot zijn uitgave vermeldt de Heer Hubbard een mededeeling per brief van den Heer Honoré Naber, waarin deze het mogelijk acht dat de Nederlandsche Robinson een scheepsjongen is geweest van een schip der expeditie van De Vlamingh (gedurende diens bezoek aan de Westkust van Australië in 1697), wiens naam op de scheepsrol is doorgehaald en die behoord kan hebben tot een gedeelte der bemanning - 32 of 33 man - dat aan land is gezonden. Volgens het scheepsjournaal op het Rijksarchief, was de naam van dien scheepsjongen: Sjouke Gabbes van Heerenveen, en dezen naam geeft de Heer Hubbard - zij het ook wel ietwat voorbarig - als titel aan zijn boek: 'Sjouke Gabbes. A Dutch source for Robinson Crusoe', dat hij opdraagt aan het Nederlandsche Volk. 'To the People of Holland this little book is respectfully inscribed in the hope that it may help award to one of their countrymen the meed that is justly his.'

Toen de Heer Mr. G. Vissering het Bestuur berichtte, dat de bijwoning van de Conferentie te Genua hem verhinderde de door hem toegezegde voordracht op de maandvergadering van 7 April te houden, vonden wij den Heer H. Poort bereid dezen spreker te vervangen, met een voordracht getiteld: 'Van realisme tot expressionisme in de tooneelschrijfkunst.'

Spreker begon met in het licht te stellen, hoe men steeds aan de verhouding tusschen kunst en werkelijkheid getracht heeft zich te orienteeren bij de beoefening der aesthetiek. Dit probleem staat in het centrum van alle wijsgeerige bezinning over kunst; hierin ligt ook het criterium voor een stijl, want beslissend daarbij is de wijze, waarop de kunst zich verhoudt tot de werkelijkheid. Aristoteles plaatste in zijn poëtië de dichtkunst onder het gezichtspunt der navolging van de werkelijkheid; maar deze navolging was voor hem al geen mechanisch en slaafsch nabootsen, maar veeleer een bedoelingvol, op de Katharsis der ziel gericht herscheppen. In Aristoteles kondigt zich aldus reeds de tendenz aan, in welke richting de geheele aesthetiek zich ontwikkelen zou. Ernst Cassirer heeft in zijn werk 'Freiheit und Form' deze ontwikkeling vooral belicht van uit de wijsbegeerte van Leibniz. Doordat Leibniz de bestaande werkelijkheid aanvaardt als één van vele mogelijkheden, geeft hij het aanknoopingspunt voor een aesthetiek, volgens welke de kunst de openbaring kan zijn van een andere mogelijkheid. Lessing echter, hoewel ook gedrenkt in het rationalisme ('der ruhig raisoniert erfindet auch'), plaatste niet meer de werkelijkheid der kunst náást de bestaande, zinnelijke werkelijk-

heid; niet op het extensieve, maar op het intensieve was zijn bedoeling gericht; kunst was voor hem geen uitbreiding, maar een verdieping van het werkelijkheidsbegrip, openbaring van den dieperen samenhang der verschijnselen. Evenzoo ging ook Goethe's bedoeling naar de innerlijkheid van natuur en zinnenwereld, zooals die innerlijk, zich vormt, groeit en rijpt.

In zijn Berlijnsche voorlezingen over 'Das Drama der Gegenwart' heeft Max Freyhan op merkwaardige wijze uiteengezet, welke beteekenis het realisme van de vorige eeuw had in dezen ontwikkelingsgang. Die beteekenis schuilt immers niet alleen in de terrein-uitbreiding der kunst, ook niet in de ethische renaissance van het kunstenaarschap (wederopbloei nl. van waarheid uit de verbleekte conventie van het vorig geslacht), maar de beteekenis is vooral van wijsgeerig karakter, doordat het probleem kunst en werkelijkheid plotseling op geheel andere wijze werd gesteld en opgelost. Het naturalisme wilde aan den mensch de wereld toonen, zooals die was; kunst moest, gelijk Zola het zeide in 'Le roman naturaliste', de getrouwe weergave zijn van het leven, de vastlegging van een 'document humain.'

Maar toch is eigenlijk van het begin af gevoeld, dat een uitschakeling der subjectiviteit van den kunstenaar niet verenigbaar is met het wezen der kunst zelf. Wanneer Zola de theorie van het naturalisme vastlegt in de woorden: een stuk leven gezien 'à travers un tempérament', dan ligt het zwaartepunt niet in het stuk leven, maar in de toevoeging 'à travers un tempérament' en wordt de subjectiviteit van den kunstenaar niet alleen erkend, maar zelfs geëischt.

Evenzoo bij Arno Holz, wanneer deze de formule geeft: 'Kunst hat die Tendenz wieder Natur zu sein. Sie wird Natur nach Maszgabe ihrer jedweiligen Reproduktionsbedingungen und derer Handhabung' en waarin schuilt deze anders dan in de subjectiviteit, de intuïtie, de fantasie van den kunstenaar?

Ook Ibsen zegt ergens in een verdediging van zijn drama 'Spoken', dat hij getracht heeft 'een stuk werkelijkheid' te geven, maar ongemerkt gaf hij toch veel meer ook, want bij hem is de werkelijkheid steeds overweld van de 'gedachte', dus begrepen en gevoeld in haar samenhang en verband. 'Werkelijk te zijn', sloeg bij hem over, gelijk Freyhan zegt, in werkelijk te zijn, niet op het werkelijk, maar op het zijn viel ten slotte de nadruk en daardoor groeide zijn arbeid langzaam en duidelijk naar het symbolieke.

Feller dan Ibsen, in een diepen, groot-menschelijken strijd, ontworstelde Strindberg zich aan het realisme; hierdoor is hij, duidelijker dan in het verschil hunner vrouwenwaardeering, een reactie op Ibsen geweest. Uitvoerig toonde spreker dit aan in het mysteriespel 'Paschen'. Alles wat daarin gebeurt, dient slechts om de sfeer te scheppen, waarin voor de hoofdpersonen de innerlijke bekeering zich als een goddelijke noodzakelijkheid

voltrekken kan; maar, evenzeer als het uiterlijk gebeuren, is daarbij dan het Ibseniaansch realisme van erfelijkheid en wedervergelding voor Strindberg slechts een middel om een diepere innerlijkheid te naderen.

In deze geheele evolutie van realisme tot mystiek, is wellicht de plaats van Frank Wedekind een nog meer merkwaardige. Ook Wedekind is nog geheel in de tijden van naturalisme en intellectualisme gegroeid tot kunstenaar en hij toont zich uiterlijk allerminst een dreamer of mysticus. Wie zich verdiept in zijn tooneelspelen, schrikt op voor de hartstochtelijke kracht waarmee hier het leven zelf wordt aangegrepen; hevig en fel werpt de kunstenaar zich te midden der hardste werkelijkheid; maar daardoor heen dringt dezelfde toemeloze kracht onmiddellijk naar een innerlijkheid. Spreker demonstreerde dit uitvoerig aan 'Frühlingserwachen' en aan 'Erdgeist', drama's, welke men geen der thans gebruikelijke aesthetische maatstaven kan aanleggen; in overstelpende heftigheid staat het leven er uit op, maar tevens plaatsen zij ons voor de duistere afgronden onzer onbewuste menselijkheid, waarlangs het angstig beperkte intellectualisme van de negentiende eeuw ons als blinden gevoerd heeft. Wedekind biedt in zijn arbeid de meeste aanknoopingspunten met de jongste expressionistische uitingen der dramatische kunst. Het is de drang naar een heviger maken der levensuitingen, naar een dynamische verinniging van alle gebeuren, waarmee dan echter gepaard gaat (en hierin ligt de moeilijkheid voor het begrijpen dezer kunst) een vereenvoudiging van het uiterlijk verschijnen; zelfs wordt juist door die vereenvoudiging de grootere innerlijke spankracht verkregen. In dit verband kwam ter sprake het drama 'Offiziere' van von Unruh en 'Die Bürger von Calais' van Georg Kaiser. De uiterste consequentie en dikwijls de overdrijving van dit dramatisch expressionisme, vindt men bij Walter Hasenclever ('Der Sohn', 'Die Menschen'), maar toch ook hier leeft de beste en misschien meest typeerende kracht van het expressionisme, omdat alle kunst steeds gericht is op de openbaring van een innerlijkheid. Geenszins echter behoeft men daarbij het uiterlijk opzettelijk te verwaarloozen, (gelijk een gevaarlijke uitgroeiing van het expressionisme propageert), want - aldus besloot spreker zijn voordracht - alle uiterlijkheid is slechts een bijzondere vorm van innerlijkheid en waarom zouden wij dien vorm niet mogen aanvaarden, wanneer wij maar gevoelen, dat daarmee onze begeerte niet vervuld is?

Den 3^{den} Mei sprak de Heer Dr. G. Kalff over 'De betrekkingen tusschen leven en literatuur'.

Na een korte inleiding over de uitgebreidheid van het onderwerp (idealisme en realisme, waarheid en waarschijnlijkheid, stof, inhoud en vorm), vestigt spreker de aandacht op het bekende boek van Jos. Bédier (les Fabliaux). In dat boek heeft de schrijver betoogd,

dat de talrijke korte verhalen, die men bij primitieve en beschaafde volken aantreft, slechts voor een gering aandeel hun oorsprong hebben in het Oosten, met name in de Indische letterkunde, doch dat verreweg de meeste onafhankelijk van elkander, bij onderscheidene volken moeten zijn ontstaan.

Zich aansluitend bij dat betoog, geeft spreker eerst een voorbeeld van verhalen der éérste soort, in de geschiedenis der matrone van Ephesus, die echter tevens kan dienen als voorbeeld van de tweede soort. Als verdere voorbeelden van polygenesis noemt spreker Tennyson's Enoch Arden, Langendijk's Wederzijds Huwelijksbedrog en Longfellow's Courtship of Miles Standish, in verband met andere bewerkingen dezer zelfde stoffen.

Uit deze opsomming blijkt U in welke verschillende sferen de behandelde onderwerpen ons hebben gebracht: hun groote verscheidenheid bood elk wat wils, hetgeen het Bestuur tot dankbaarheid stemt jegens de sprekers, die aldus tot het welslagen der maandvergaderingen hebben bijgedragen.

De volgende bijzonderheden omtrent de belangen en werkzaamheden der Maatschappij, gedurende het afgelopen verenigingsjaar, verdienen nog vermelding: een verlies trof het Bestuur door het tusschentijds aftreden van Mej. Joh. Naber, wier drukke werkzaamheden, als lid van den Amsterdamschen gemeenteraad, haar tot ons leedwezen, in November l.l., noodzaakten als bestuurslid te bedanken. In de maandvergadering van 3 Maart verkozen de aanwezige leden tot tijdelijk bestuurslid, ter vervanging van Mej. Naber, den Heer Dr. J.L. Walch, die deze benoeming aannam.

De nieuwe bundel Handelingen en Levensberichten 1920-1921, verscheen, als gewoonlijk, in den loop van de maand November. Helaas ontbrak daarin de voordracht door Mevrouw Top Naeff op de vorige Jaarvergadering gehouden, omdat deze spreekster een andere bestemming aan haar kopy wenschte te geven. De Levensberichten telden acht, hoewel noodzakelijk beknopte, daarom niet minder belangrijke bijdragen. Het Bestuur heeft zijn dank aan de schrijvers betuigd voor hun welwillende medewerking.

De Maatschappij heeft op het Vlaamsch Philologen-congres te Mechelen, in September 1921, den Heer Dr. C.G.N. de Vooy en bij de opening van het nieuwe Museum de Lakenhal, te Leiden, den 3^{den} November 1921, den Heer Dr. J. Heinsius bereid gevonden haar te vertegenwoordigen.

In Juli heeft het Bestuur het fraai uitgevoerde diploma van het eerelidmaatschap aan onzen hooggewaardeerden oud-secretaris den Heer Dr. S.G. de Vries, ter hand gesteld.

Zooals onze leden zullen hebben opgemerkt, heeft de druk der kandidatenlijst, waarvan thans elke pagina in twee kolommen is verdeeld, een aanmerkelijke verbetering ondergaan; de lijst heeft zeer aan duidelijkheid gewonnen. Wij danken dit aan het advies

van ons immer belangstellend medelid den Heer Pater Bon. Kruitwagen.

De fraaie kast, die ons betreurd eereid, wijlen de Heer Dr. J. Verdam, aan de Maatschappij vermaakte, en die thans in ontvangst genomen is, heeft een voorloopige plaats gevonden in de brandvrije handschriftenkamer der Universiteitsbibliotheek, totdat een passender bestemming voor haar zal gevonden zijn.

Overeenkomstig het besluit, door de leden-bezoekers der Jaarlijksche vergadering van 1921 genomen, berichtte het Bestuur, den 9^{den} Juni 1921, den Heer Jac. van Looy, te Haarlem, dat de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, op voorstel van de Commissie voor Schoone Letteren, den prijs van f 1000.- aan zijn boek, getiteld 'Jaapje', heeft toegekend.

In het vorige jaarverslag is U mededeeling gedaan omtrent een jaarlijkschen prijs, eveneens van f 1000.-, welken de redactie van De Haagsche Post uitlooft, voor een, door de Maatschappij aan te wijzen, roman. Op advies van de Commissie voor Schoone Letteren, heeft het Bestuur den 'Haagsche-Post-Prijs' van het jaar 1921, in Novemder l.l. toegewezen aan Mej. El. Zernike te Groningen, voor haren roman, getiteld: 'Het schamele Deel'.

De Maatschappij had in den loop van dit jaar den dood te betreuren van 19 gewone en 4 buitenlandsche leden. Zij telt op dit oogenblik 2 eereleden, 524 gewone leden in Nederland, 7 in Nederlandsche koloniën, 21 in het buitenland en 160 buitenlandsche leden, van wie 21 de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard hebben: een totaalcijfer dus van 714, tegen 724 in het vorige jaar.

Bijlage IV. Verslag van den bibliothecaris.

De Bibliotheek werd in het afgelopen jaar vermeerderd met 7 handschriften, ongeveer 300 boeken, 63 overdrukken en de vervolgen van een groot aantal tijdschriften en genootschapswerken.

Onder de handschriften bevinden zich eenige werken van Isaïc Esser o.a. zijn dichtbundel Mosaiek en zijn roman Ontrouw?, ons door den Heer Maurits Esser uit de nalatenschap van zijn vader geschonken, alsmede de roman Karel Danig van den Heer A.G.C. van Duyl, door dezen aan onze Maatschappij vermaakt.

Ook van de boekgeschenken zij het mij veroorloofd eenige met name te noemen: het groote werk van den Heer J.H. Sikemeyer over Elise van Calcar; de studie van Dr. G. Kalff over Soera Rana; die van Seerp Anema over Clara Feyona van Sytzama en die van Mejuffrouw Johanna W.A. Naber over Frederika Bremer. Verder de kostbaar uitgegeven genealogische werken over het geslacht Van Gelder, geschenk van Dr. G.J. Boekenooen, en over het geslacht Warnars van den Heer J.H. Warnars. Van de belletristen zond ons Mejuffrouw Elisabeth Zernike haar werken Kinderspel, Een Vrouw als Zij en Het Schamele Deel; Mevrouw C.M. van Hille-Gaerthé haar bundel Tuintjes en het kinderzangspel Lentebloemen; de Heer Dirk Coster Opgangen van Wies Moens en een genummerd en door den auteur geteekend exemplaar van zijn Marginalia op oud-Hollandsch papier.

Min of meer groote verzamelingen boeken en kleine geschriften ontving onze boekerij van wijlen ons medelid A.G.C. van Duyl, van den Heer R.J. Schierbeek R. Jzn. te 's Gravenhage en van Dr. G.M. Slothouwer te Wageningen.

Gaarne betuig ik hier den schenkers, ook natuurlijk den niet met name genoemden, den dank onzer Maatschappij.

Verder werden dit jaar weder, voorzoover de geringe geldmiddelen dit gedoogden, verschillende werken aangekocht op het gebied der Nederlandsche Taal- en Letterkunde en op dat der Geschied- en Oudheidkunde.

De beide vorige malen, dat ik de eer had voor deze Vergadering verslag uit te brengen, ben ik zoo vrij geweest U te herinneren aan de goede gewoonte van voorheen, toen de leden,

meer dan nu het geval is, een exemplaar van hun werken voor onze Bibliotheek bestemden. Ik zal dit thans niet voor de derde maal doen: het zou vervelend gaan worden en bovendien overbodig. Althans, U allen heeft het verzoek van het Bestuur aan het slot van den beschrijvingsbrief kunnen lezen, en ten overvloede zal zoo aanstonds de Secretaris der Commissie voor Schoone Letteren zich met ditzelfde doel nog eens in 't bijzonder tot de belletristen onder U richten.

Het is mij aangenaam zoowel het Bestuur als de leden en den Secretaris van de Commissie voor Schoone Letteren voor dezen steun te danken.

Gaarne betuig ik ook mijn dank aan de Bibliotheekscommissie voor den mij verleenden steun en raad, en ditmaal in 't bijzonder aan Prof. Blok, die na vele jaren in de Commissie zitting te hebben gehad thans den wensch te kennen heeft gegeven om af te treden. En ten slotte aan den Directeur, en de ambtenaren en beambten van de Universiteitsbibliotheek, voor de goede zorgen waarmede zij als vanouds de belangen onzer boekerij behartigen.

Bijlage V.**Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1921.****A. Algemeene rekening.**

Ontvangsten.		
I.	Saldo der rekening over 1920	f 2056,71
II.	Ontvangsten behorende tot vorige dienstjaren (contributies)	f 110,17 ⁵
III.	Opbrengst van bezittingen, ten deele voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbrugge, Van Vollenhoven,</i> <i>Hamelberg, Suringar, Fruin, De Fremery, Netscher</i> en <i>Verdam</i>	f 494,07
IV.	Verkoop Handelingen en Levensberichten	f 23,50
V.	Bijdragen in de kosten van den maaltijd	f 169,90
VI.	Contributiën 1921/22	f 5840,50
	Totaal der ontvangsten	<hr/> f 8694,85 ⁵

Uitgaven.

I.	Uitgave behorende tot het vorige dienstjaar (kosten Comm. v. Gesch.- en Oudheidk.)	f 25,-
II.	Kosten van bestuur	f 1470,18 ⁵
III.	Kosten der algemeene en maandelijksche vergaderingen	f 441,70
IV.	Kosten der vaste Commissiën	f 25,-
V.	Kosten van geschriften door de Maatschappij uitgegeven	f 2088,85
VI.	Kosten der Bibliotheek	f 1499,94 ⁵
VI.	Bijdragen: aan het Vondel-Museum f 5.-; aan de Boekencommissie v.h.A.N.V. f 10.-; aan het Openlucht-Museum f5.-	f 20,-
VII.	Prijs Schoone Letteren	f 1000,-
	Totaal der uitgaven	<hr/> f 6570,68

Recapitulatie.

Totaal der ontvangsten	f 8694,85 ⁵
Totaal der uitgaven	f 6570,68
	<hr/>
Batig saldo van het dienstjaar	f 2124,17 ⁵

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 11 April 1922.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:
(w.g.) J.W. MULLER.
(w.g.) R.V.D. MEULEN.

Leiden, 15 April 1922.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.
Leden:
(w.g.) N.J. BEVERSEN.
(w.g.) N.J. KROM.

Leiden, 28 April 1922.

Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1921.

B. Rekening van het Vaste Fonds.

	Ontvangsten.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Saldo der rekening over 1920	<i>f</i> 25,64 ⁵	<i>f</i> 801,33
II.	Rente van het Fonds: 1/2 jaar rente van <i>f</i> 20400 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2 %	<i>f</i> 63,02 ⁵	<i>f</i> 189,07 ⁵
	1/2 jaar rente van <i>f</i> 20400 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2 %	<i>f</i> 63,33	<i>f</i> 190,-
III.	Rente van op de Leidsche Spaarbank belegde kasgelden		<i>f</i> 26,90 ⁵
	Totaal der ontvangsten	<u><i>f</i> 152,-</u>	<u><i>f</i> 1207,31</u>

Uitgaven.		Kapitalisatie.Vlottend.	
I.	Belegging van gelden	<i>f</i> 149,69	
II.	Subsidies:		<i>f</i> 50,10
	Aan de Comm. v.d. Geschiedk. Atlas, het negende 1/10 gedeelte van het toegestaan subsidie		
	aan de Comm. v. Geschied- en Oudheidk., tweede termijn v.h. honor. v.d. samenst. v. een suppl. op 't Repert. Vad. Gesch. 1911-'20		<i>f</i> 75,-
	aan de Comm. v.h. Boerenhuis in Nederl., tweede 1/3 gedeelte van het toegestaan subsidie		<i>f</i> 40,-
	aan de firma E.J. Brill voor slotaflevering v.d. Everaert-uitgaaf		<i>f</i> 400,-
	aan dezelfde, aandeel d. Maatschappij in de extra-correctiekosten dier afl.		<i>f</i> 50,-
	aan dezelfde, 1ste van vijf subsidies voor de uitgave van het Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterkunde		<i>f</i> 37,50
	Totaal der uitgaven	<u><i>f</i> 149,69</u>	<u><i>f</i> 652,60</u>
 Recapitulatie.			
	Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 152,-	<i>f</i> 1207,31
	Totaal der uitgaven	<i>f</i> 149,69	<i>f</i> 652,60
	Batig saldo van het dienstjaar	<u><i>f</i> 2,31</u>	<u><i>f</i> 554,71</u>

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:

(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 11 April 1922.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) J.W. MULLER.

(w.g.) R.V.D. MEULEN.

Leiden, 15 April 1922.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt

Leden:

(w.g.) N.J. BEVERSEN.

(w.g.) N.J. KROM.

Leiden, 28 April 1922.

Bijlage VI. Verslag der commissie voor taal- en letterkunde.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde heeft in het afgelopen jaar acht keer vergaderd onder voorzitterschap van den Heer Hesseling; de Heer Knuttel nam het secretariaat waar.

De aftredende leden Muller en Hesseling werden door de Maandelijksche Vergadering der Maatschappij herbenoemd.

Van het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, welks redactie de Commissie in handen heeft, kwam het 40ste deel compleet, het begin van deel 41 is ter perse.

De voorgenomen nieuwe uitgaaf van H. Smeeks' *Beschrijvinge van het magtig koningrijk Krinkekesmes*, in de onder de auspiciën der Maatschappij bij den uitgever Oosthoek te Utrecht verschijnende reeks, is nog niet in een verder stadium gekomen. Dr. W.H. Staverman, die de zorg er voor op zich had genomen, kon nog niet dadelijk den noodigen tijd vrijmaken. Inmiddels verscheen in Amerika een herdruk van het belangrijkste gedeelte, bezorgd door den Heer Hubbard; er zal nu nagegaan moeten worden, of hierna voor de door de Commissie beoogde uitgaaf nog plaats blijft.

Ook nu weder werden de vergaderingen besloten met wetenschappelijke mededeelingen van de leden. De Heer Vander Meulen besprak mnl. *pernous*, een afleiding van den plaatsnaam Pernau, in het Middelnederlandsch Woordenboek verkeerd verklaard, gaf een uitleg van *elc op sijn hooft soeken* (Reinaert II, vs. 4192), daarbij uitgaande van het zoeken van ongedierte als liefdedienst, een bekend motief in vele volksliteraturen, en toonde aan dat de tot nog toe niet algemeen aangenomen afleiding van *kippig* (slecht van gezicht) van *kip* door het gebruik van verschillende Slavische woorden wordt gesteund. De Heer Bokenoogen vestigde de aandacht op eenige taalkundige eigenaardigheden in de memorie van Isaack de Rasière (Ned. Archief voor Kerkgesch., N.S., Dl. XV) en sprak verder over enkele oude beroepsnamen, die nog nadere verklaring behoeven. De Heer Hesseling behandelde eenige merkwaardige parallellen tusschen Nederlandsche en Grieksche zegswijzen. De Heer Muller wees op de overeenkomst tusschen Hooft's *Galathea*, *siet den dacht comt aen* en een ongeveer gelijktijdig Nieuwlatijnsch gedicht

en hield een beschouwing over de beide auteurs van Reinaert I, waarin hij de onderscheiding tusschen Reinaert I A en B, als afkomstig van twee dichters, handhaafde, de gissing dat Aernout een misvatting voor Perrot zou zijn, verwierp, de uitscheiding der passage 1524-1641 als een interpolatie onbewezen achtte, doch de verplaatsing der afscheiding tusschen A en B naar vs. 1892 en de toewijzing van de eerste helft (A) aan Aernout en de voortzetting (B) aan Willem als waarschijnlijk aanvaardde. De Heer H e i n s i u s opperde de onderstelling dat *pet* hetzelfde woord zou kunnen zijn als het hoogduitsche *pätz*, muts, als boevenwoord voorkomend in een stuk uit 1687 (bij Avé Lallemand); dit zou dan uit hd. *petz*, *betz*, beer, verklaard kunnen worden. Ook gaf hij een beschouwing over de suffixen *-de*, *-te* en *-e*, die eigenschapsnamen vormen. De Heer K n u t t e l besprak een handschrift met rederijkersspelen uit het begin der 17de eeuw, dat zich op het Leidsch Gemeente-Archief bevindt en deelde van de daarin voorkomende kluchten nadere bijzonderheden mede. Verder vestigde hij de aandacht op het bij Cornelis Everaert aangetroffen *ghewende sceven*, wellicht de vorm waaruit ons *wentelteeffe* is ontstaan. De Heer B e e t s beoordeelde den als schooleditie verschenen 31sten druk van de Camera Obscura. Met de commentaren van den Heer Acket betoonde hij zich allesbehalve ingenomen.

Bijlage VII. Verslag der commissie voor geschied- en oudheidkunde.

De vergaderingen der Commissie voor geschied- en oudheidkunde werden geregeld elke maand, van September tot en met April, bij de leden aan huis gehouden, onder voorzitterschap van den heer Huizinga, terwijl de heer Colenbrander het secretariaat waarnam. Tot buitengewoon lid werd aangenomen de heer Prof. Mr. E.M. Meyers te Leiden.

De heer Blok sprak over den tocht van Maarten van Rossum naar den Haag in 1528, over de aan Willem van Oranje toegedichte spreuk: 'Point n'est besoin d'espérer pour entreprendre, ni de réussir pour persévérer', over Pieter de la Court, over het gevecht van 1580 bij Hardenberg en de daarover geschreven 'boeckskens', waarvan er één afkomstig moet zijn van den veldoverste Schenck van Nideggen zelve.

De heer Huizinga sprak over de wijze waarop Dante door Erasmus is beschouwd, over den term 'Middeleeuwen', over den titel 'comte de Frise', gevoerd door den natuurlijke zoon van Maurice de Saxe; over den med. doctor Michael de Mandeville en zijn testament van 1668, over een aantal curiositeiten uit de letterkundige en beschavingsgeschiedenis.

De heer Overvoorde besprak mededeelingen in de driemaandelijksche verslagen van den oudheidkundigen dienst in Ned.-Indië omtrent het aantreffen van kralen in graven en van in de rots uitgehouwen grafteekens op Bali.

De heer Eekhof besprak duistere plaatsen in van Schelven's uitgave der Londensche Kerkeraadsprotocollen (Werken Hist. Genootschap 1921) en deed verslag van een onderzoek naar onuitgegeven brieven van Hugo de Groot in Noord-Amerikaansche verzamelingen, waarbij door hem zijn aangetroffen merkwaardige brieven van de Groot aan Jeannin van 18 Sept. 1609 en aan Dupuy van 13 Febr. en 29 Maart 1632.

De heer Bijleveld deed mededeelingen uit de geschiedenis van het geslacht Cats de Raet en uit die der hooge heerlijkheid Nieuwkoop.

De heer Molhuysen besprak het verzet van den Academischen Senaat te Leiden tegen het octrooi der Hollandsche Maatschappij, en een stuk van 1775 waarin aan Curatoren der Leidsche Hooge-

school, de oprichting van collegia propaedeutica voor de academische jeugd wordt aanbevolen, daar de propaedeuse der jonge studenten veel te wenschen overlaat en de aan de ouders veel geld kostende gouverneurs in hunne taak te kort plegen te schieten.

De heer Knappert besprak het pamflet 'Prognosticon de Antichristo' (1524), dat aan Revius en van Wijn bekend is geweest, doch sedert voor verloren gold. Het is (in Nederduitsche vertaling) voor den dag gekomen in de bibliotheek te Upsala; het exemplaar moet tot de bibliotheek der Jezuiten te Riga hebben behoord, die door Gustaaf Adolf naar Upsala werd overgebracht. Het geschriftje keert zich fel tegen de Lutherij, maar tegelijk tegen den aflaathandel en het losbandig leven der geestelijken, en schijnt geschreven op aanstichting van Karel van Gelder. De heer Knappert besprak verder den kinderdoop bij lijkpredikatién in Drente, en gaf kennis van een Groningsch schimpdicht op Henriette d'Oultremont.

De heer de Blécourt besprak het werk van Prof. Vinogradoff, 'The Growth of the Manor'; voorts den oorsprong der heerlijkheid, en het ontwerp-landrecht van Drenthe van 1608, waarvan hij aantoont dat het ontwerp is gebleven, en niet als dat van 1614 werkelijk is ingevoerd.

De heer Colenbrander sprak over de samenstelling van het personeel der O.I. Compagnie ten tijde van Coen; over de vraag, in welke jaren Rousseau's 'Contrat social' en zijne 'Profession de foi du vicair savoyard' geschreven zijn; over het Belgisch orangisme in de jaren 1830-1841; over Canneman's ontwerp eener nieuwe grondwet van 1832.

Aanhangsel.

Op den 13^{den} Juni 1922, vooravond der Algemeene Vergadering, hield onze Commissie een voor alle leden toegankelijke bijeenkomst, onder leiding van den heer Huizinga; secretaris: de heer Colenbrander. - De presentielijst werd geteekend door mevrouw W. Wynaendts Francken-Dyserinck, door het eere-lid den heer G.J.W. Koolemans Beijnen, en door de heeren J.C. Overvoorde, A. Eekhof, E. Wiersum, L. Knappert, A.S. de Blécourt, E.M. Meyers, N.J. Krom, J.L. Walch, J.M.N. Kapteyn, A.J. Bothenius Brouwer, C.J. Wynaendts Francken, C. de Boer, J. Heinsius, W.J.J.C. Bijleveld, P.J. Blok en W.J.M. Mulder.

De eerste voordracht werd gehouden door Dr. E. Wiersum, archivaris van Rotterdam, over 'Oldenbarnevelt als pensionaris van Rotterdam.'

Nadat spreker het ambt en zijn bekleeders vóór Oldenbarnevelt in het kort besproken had, verhaalde hij hoe in 1576, nadat de pensionaris van Delft, van der Meer, den post geweigerd had, deze aan Oldenbarnevelt, toen advocaat in den Haag, werd opgedragen. Men vond in hem een man, die met moed en onverzettelijkheid de partij van den Prins gekozen had en die al spoedig blijf zou geven dat hij op dezen weg voort zou gaan; men herkent hem achter de maatregelen der Rotterdamsche vroedschap tegen allen die Spaansch-gezind zijn, en die uit de regeeringscolleges verwijderd worden. De toen pas gehuwde advocaat was 29 jaar oud toen hij het ambt van pensionaris aanvaardde, en reeds vrij vermogend door zijn huwelijk en zijn drukke practijk, zooals uit zijn in 1583 verleden testament blijken kan. Hij woonde in een tot het Agnietenklooster (Prinsenhof) behoorend perceel aan de Botersloot. Zijn gezin was nog klein in dezen tijd.

Contract van aanstelling en instructie zijn verdwenen. Toch weten wij omtrent zijn werkkring wel iets. Deze laat zich in tweeën splitsen: zijn werk als rechtsgeleerd raadsman van het stadsbestuur, en dat als secretaris van de ter dagvaart gaande vroedschappen en als lid van vele commissies.

Van zijn buitensteedsche opdrachten geeft het 'Leven en Bedrijf' een heel lijstje. Telkens was hij elders, bij den Prins of in de andere steden. Welk een aandeel hij had in de bestuursmaatregelen, noodig ná den overgang van Amsterdam, is niet gemakkelijk te ontdekken, maar de Remonstrantie, welke de Staten van Holland over hun geschil met Amsterdam aan den Prins aanboden, was van de hand van Oldenbarnevelt. Wij vinden hem onder de afgevaardigden, die in de Staten van Gelderland de eenige maanden later gesloten Unie van Utrecht bepleitten; dan te Antwerpen, waar hij opdrachten van vertrouwelijken aard van den Prins krijgt; dan neemt hij deel aan de commissie voor het ontwerpen der kerkorde; eindelijk, in 1585, is hij geruimen tijd met het gezantschap naar Engeland, om hulp voor het ontzet van Antwerpen te krijgen. Na zijn terugkeer is hij het vooral, die er op aandringt, Maurits het gouvernement van Holland op te dragen, vóórdat Leicester er zou wezen.

Stad en Staten trachtten om het zeerst beslag te leggen op de werkzaamheid van dezen buitengewonen man; slechts aarzelend gaf de stad telkens het verlof tot afwezigheid in 's lands belang.

Drie punten stonden op zijn programma ten bate der stad zelf:

1. haar het werkelijk bezit te verzekeren der door haar gekochte domeinen, baljuwen schoutambten;
2. de restitutie der oorlogsleeningen;
3. Rotterdam te verheffen tot een van de groote steden.

Voorts wordt zijn aandeel genoemd in de regeling van de belastingen, de financieele administratie, de politie en justitie

en het beheer van de weeskamer; ook in de plannen der havenuitbreiding kan men zijn initiatief vermoeden.

Orde, regelmaat, goed beheer, telkens drong hij er op aan bij de stad en door middel der stadsafvaardiging in de Statenvergadering ook daar. Rotterdam en zijne bewoners zaten op hooge lasten; het bedrijf leed. Vandaar pogingen om het bedrijfsleven op te wekken; men lokt de Engelsche Court van Hamburg naar Rotterdam; haalt Vlaamsche wevers over zich daar te vestigen; de jaarmarkten worden uitgebreid.

Belangrijk was de bovengenoemde verwerving der schoutambten, domeinen, enz.; de stad had ze verkregen ter afflossing van de groote voorschotten, gedaan ten behoeve van de pogingen tot ontzet van Haarlem en Leiden. De geheele rechterlijke macht in Schieland had zij er door verkregen, maar, vooral door het verzet van Hoogheemraden, was het zeer moeilijk zich het feitelijk bezit van dit alles te verzekeren. Rotterdam weigerde de lichte van de gemeene-landsmiddelen toe te staan, en het heeft anderhalf jaar van onderhandelen en vasthouden gekost voor de stad in de 'volledige possessie' bevestigd werd.

Rotterdam had op de Staten een vordering van f 48.000; de Staten hadden voor dergelijke schulden domeingoederen in pand gegeven aan de groote steden, waartoe Rotterdam echter niet behoorde. In 1578 vroeg de stad, die geen waarborg had, haar aandeel op. De Staten konden dat niet betalen zonder verkoop van een deel der domeingoederen. De verkoop van riskant. Tenslotte zorgde Oldenbarnevelt voor een combinatie, waarin hij zelf aandeel nam, welke op de veiling een bedrag van f 48.000 voor de goederen betaalde. De stad kreeg toen haar geld, maar toen bleek dat de aankoop geen slechte speculatie geweest was, bleef kwaadsprekerij niet uit. In de vroedschapsvergadering van 18 Dec. 1581 verdedigde Oldenbarnevelt zich uitvoerig, en de vroedschap stelde zijn onbaatzuchtigheid vast.

Ook de opneming onder de groote steden was voor Rotterdam belangrijk. De kleine toch werden niet altijd opgeroepen: Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda werden uitsluitend geraadpleegd, de andere slechts in bijzondere gevallen. Rotterdam heeft zich, dank zij vooral de positie, die Oldenbarnevelt in de Staten innam en zijn onmisbaarheid, in 1580 als zevende onder de groote steden weten te doen opnemen.

Van beteekenis was ook het - ten behoeve van Rotterdam en Delft - intrekken van de stapelordonnantie, die uitsluitend Dordrechts handel ten goede kwam.

Wanneer dan ook in 1585 Oldenbarnevelt tot het landsadvocaatschap wordt aangezocht, doet de Rotterdamsche vroedschap al wat zij kan om haar man te behouden. Maar als zij ziet, dat dit niet baat, staat zij hem aan het 'landt int gemeen' af. Na zijn in den meest eervollen vorm gegeven ontslag neemt hij plechtig afscheid. Nog ééns kwam hij in de vergadering

bij de benoeming van zijn jongeren broer tot zijn opvolger.

In een moeilijk tijdstip heeft Rotterdam het geluk gehad de hand te leggen op Oldenbarnevelt, die vrijwel alle eigenschappen had om het bestuur der stad op voortreffelijke wijze te voeren. Hij deed dat ook; niet in naam maar inderdaad. Toen eenmaal de vroedschap van zijn bekwaamheid en eerlijkheid overtuigd was liet zij hem begaan, zijn accuraatheid, zijn doortastendheid, zijn krachtig initiatief op prijs stellende. Het ambt steeg in betekenis met den man. Zijn opvolgers - zijn broer, Hugo de Groot - profiteerden ervan. Maar 80 jaar later noemde Pieter de Groot het een 'employ' waartegen hij 'groote repugnantie' had, waarin hij dagelijks 'vilipendentien stond te ontmoeten'. Men behoeft de Rotterdamsche notulenboeken uit Oldenbarnevelts dagen maar op te slaan om te zien hoe hij er werd op prijs gesteld, die naast burgemeesteren als 'mijnheer' betiteld, hoog uitstak boven de slechts met hun naam aangeduide vroedschapsleden. Zijn werk, zijn bekwaamheid maakten zijn ambt 'seer honorabel'. Rotterdam is hem terecht dankbaar blijven gedenken.

De heeren Blok, Colenbrander, Bijleveld, de Blécourt en de Voorzitter traden in debat en werden door den spreker beantwoord.

Tweede spreker was Dr. W.J.M. Mulder S.J. uit Amsterdam, over 'Het Iersche vraagstuk in de 19de en 20ste eeuw.'

Spreker acht deze kwestie ontstaan door het onderling misverstand van twee kultuurvolken (want ook het Iersche volk verdient dien naam). Dit misverstand toonde zich de eeuwen door: omstreeks 1170, als de Engelschen kerkelijke verbeteringen komen brengen, die in Ierland lang zijn aangebracht; onder Hendrik VIII, die hun kloosters aangrijpt; onder Elizabeth, Cromwell, Willem III, die de Ieren alle vertrouwen in Engeland doen verliezen; in de dagen van den Amerikaanschen vrijheidsoorlog, wanneer schijnconcessies worden gedaan, die ten tijde der Fransche revolutie weer worden ingetrokken; telkens weer, in de dagen van O'Connell, van Gladstone en Parnell, tot nu in die van de Valera en Lloyd George.

Dit misverstand ontstaat uit verschil in godsdienst, taal, beschaving en maatschappelijke toestanden.

Spreker wil hoofdzakelijk handelen over de pogingen, om het misverstand weg te nemen. Engeland erkent stuk voor stuk de Iersche eigenaardigheden, maar altijd houdt het zijn oppergezag vast; Ierland heeft tijden gekend waarin het gretig Engelsche taal en beschaving overnam, maar nooit erkent het Englands oppergezag. Engeland heeft de Ieren burgerrecht verleend bij de Emancipatie van 1829; het heeft de positie der Katholieke Ieren door het 'disestablishment' der Anglikaansche Kerk verbeterd. Dank zij Davitt en Parnell wordt ook het recht der Ieren op den bodem erkend; de 'Irish land bills' brengen menige verbetering.

Eindelijk de Home Rule, gedurig in uitzicht gesteld, in 1914 bijna werkelijkheid geworden. Maar steeds is wat de Engelschen geven, minder dan wat de Ieren vragen.

Eerst de jong-Iersche beweging van 1845 hecht weer aan de eigen taal, waarvoor echter nog Parnell ongevoelig is. Dan ontstaat de Gaelic League (1893), voorlooper der Sinn Fein-beweging.

In 1905 stelt Sinn Fein een program op, dat van den status van December 1921 verschilt, doordat het geen afscheiding van Ulster toelaat en geen erkenning van den Koning inhoudt. Bij de verkiezingen van 1910 lijdt Sinn Fein op dit program tegen Redmond, die de Home Rule, gelijk zij door Engeland wordt aangeboden, aanvaarden wil, een gevoelige nederlaag. In 1914 zal Home Rule worden ingevoerd, maar verzet zich Ulster, en de regeering wijkt. Toch duurt het tot 1916 eer Sinn Fein weer optreedt: de regeering beging de fout, Casement's opstand aan Sinn Fein te wijten en zijn leiders gevangen te nemen. Dit bracht hen tot nauwer organisatie. De oorspronkelijke, niet tot daden van militair geweld aansporende taktiek van Sinn Fein wijzigt zich onder den invloed der oude Feinians, en doordat Engeland de stembusoverwinning van Sinn Fein van 1918 met militaire represailles beantwoordt.

19 April 1917 hadden te Dublin bijeengekomen afgevaardigden Ierlands vertegenwoordiging ter aanstaande vredesconferentie geeischt; de Valera treedt op met de leuze der Iersche republiek. In December 1918 verkiest Ierland 73 Sinn Feiners, 7 Nationalisten (overschot der partij-Redmond), 25 Unionisten. De 73 gaan niet naar Londen, maar constitueeren zich te Dublin als Iersch parlement en roepen de onafhankelijkheid uit. Engeland wacht lang af, maar eindelijk beginnen de gevangennemingen en wordt de Dail Eireann uiteengejaagd; de oorlog volgt. In 1921, in het gezicht der Conferentie van Washington, doet Lloyd George zijn groote concessie. Weer minder dan Ierland verlangt. Slechts als de nationale souvereiniteit is verkregen, zij het met de beperking wellicht, dat Ierland niet tegen Engeland de wapenen zal mogen voeren, zal de oude veete gedelgd zijn.

Mevrouw Wynaendts Francken-Dyserinck en de heeren Wynaendts Francken, Colenbrander, Bijleveld, Walch en de Voorzitter traden in debat of vroegen inlichtingen. Mevrouw Wynaendts Francken-Dyserinck aarzelt of bij volledige afscheiding het economisch bestaan van Ierland zal zijn verzekerd; den heer Wynaendts Francken bevreemdt het, dat onder de oorzaken van het 'misverstand' het rasverschil niet is genoemd, en dat de omstandigheid buiten beschouwing is gelaten, dat de volkomen onafhankelijkheid van Ierland Englands suprematie ter zee zou bedreigen; de heer Colenbrander acht souvereiniteit, met nietaanvalsverplichting ter verzekering van Engeland, onvoldoende en tegelijk onvoldoende ter bevrediging van het Iersche sentiment, zoodat zij kwalijk als de aangewezen eindoplossing kan worden

voorgesteld; de heer Bijleveld wenscht opheldering van spreker's meening omtrent Casement; de heer Walch verzoekt hetzelfde ten opzichte van de Valera; de Voorzitter meent, dat 'misverstand' een te zwak woord is ter kenschetsing van het drama, dat sinds eeuwen in zoo pijnlijk aandoende vormen door Ierland en Engeland wordt gespeeld, en waarin elk van beide zich zijn rol door dwingende noodzaak schijnt te zien aangewezen: ook Engeland.

De spreker beantwoordt deze vragen en opmerkingen.

Bij de rondvraag wijst de heer de Blécourt op het belang der Veluwsche klaringsboeken, die hij gaarne door de Maatschappij zoude zien uitgegeven. De heer Heinsius is van oordeel, dat de stand der kas er van afhouden moet, daartoe reeds aan de algemeene vergadering van 1922 het voorstel te doen; ook in 1923 zullen er vermoedelijk de middelen toe ontbreken.

Bijlage VIII. Verslag van de commissie voor schoone letteren.

De werkzaamheden van de Commissie voor Schoone Letteren, gedurende het afgelopen vereenigingsjaar, waren voor een groot deel gewijd aan de instelling van den 'Haagsche Post-prijs' en de toewijzing van de eerste der drie voorloopig vastgestelde prijzen van f 1000.-. Voor nadere bijzonderheden omtrent de instelling van dezen prijs, verwijst de Commissie naar het Jaarverslag van de Secretaresse der Maatschappij, in de Handelingen van 1921.

Nadat de Commissie van vele romans en novellenbundels, in den loop van 1920 en 1921 verschenen, kennis had genomen, besloot zij met algemeene stemmen, den roman van El. Zernike, 'Het Schamele Deel' ter bekroning aan het Bestuur voor te dragen. Het Bestuur ging met dit voorstel accoord en zoo werd in November 1921 de eerste prijs van f 1000.- door de Directie der Haagsche Post aan genoemde auteur uitgereikt. De Commissie was van oordeel, dat de roman van deze beginnende schrijfster zich door zeer uitnemende kwaliteiten onderscheidde. Het werk is in een soberen, doch uiterst suggestieven, stijl geschreven, de karakters zijn zeer scherp omljnd, het verhaal is strak gehouden en beweegt zich, zonder noodelooze afwijking, naar een aangrijpend einde. Dit boek is van begin tot einde vanuit het innerlijk geschreven, vanuit een diepe ontroering, die desniettemin streng bedwongen wordt en die door een aanhoudende fijne ironie wordt getemperd. Als een eigenaardigheid van dit werk vermeldt de Commissie nog, dat het niet gecomponeerd is volgens de gewone litterair-technische methode: de figuren worden niet, van buitenaf, door de schrijfster bij den lezer ingeleid, integendeel, men zou dit verhaal één lang aangehouden, innerlijke alleenspraak van de hoofdfiguur zelve kunnen noemen, en in dezen monoloog, onthullen zich de karakters, dat van haarzelf en van de figuren die haar omgeven, op verrassend scherpe wijze. Kortom: men kan 'Het Schamele Deel' een der edelste kleinere werken onzer literatuur noemen en een verheugende belofte voor onze romankunst.

Reeds bij deze eerste bekroning echter bleek het der Commissie,

dat haar taak, bij de aanvankelijk aangenomen bepalingen, zeer netelig worden zou. De romankunst beleeft in alle landen van Europa een crisis, de oude wegen worden verlaten en nieuwe zijn nog niet gevonden. Zoo ook in Nederland. - Het bleek dadelijk reeds te vreezen te zijn, dat de Commissie, bij den vastgestelden leeftijdsgrens van 35 jaar, er niet ieder jaar in zou kunnen slagen, een boek ter bekroning voor te dragen, dat hare volle waardeering zou hebben, terwijl het haar anderzijds, voor het aanzien onzer litteratuur, betreurenswaardig zou lijken, een boek van slechts matige kwaliteiten door een prijs zoozeer onder de aandacht van het publiek te brengen.

Tengevolge van deze overwegingen hadden, in opdracht van het Bestuur, de Voorzitter en de Secretaris van de Commissie ten tweeden male een onderhoud met de Directie der Haagsche Post, hetwelk leidde tot een belangrijke wijziging der gestelde bepalingen. - De leeftijdsgrens, aanvankelijk vastgesteld op 35 jaar, werd opgeschoven tot 40 jaar, terwijl thans ook de Vlaamsche en Zuid-Afrikaansche jongere romanschrijvers voor den prijs in aanmerking kunnen komen.

In het najaar zal de tweede beslissing van het Bestuur en de Commissie worden bekend gemaakt.

Een der vraagstukken, waaraan de Commissie verder dit jaar hare bijzondere aandacht heeft gewijd, is: hoe te komen tot een verrijking van de Bibliotheek der Maatschappij, speciaal van de afdeling moderne litteratuur. De Commissie heeft het van begin af aan zeer wenschelijk geacht, dat alle leden-bellettristen der Maatschappij een exemplaar van hun te verschijnen werken aan de Bibliotheek zouden afstaan. Om dit te bevorderen, meende de Commissie niet beter te kunnen doen, dan, in een circulaire, de aandacht der bellettristen te vestigen op het feit, dat zij door zulke inzendingen het belang van hun werk zeer wezenlijk dienen. Deze circulaire is aan alle bellettristen-leden der Maatschappij verzonden - terwille van de overige leden der Maatschappij vatten wij den inhoud van dit rondschrijven puntsgewijs samen:

a. De Commissie der Maatschappij spreekt de hoop uit, dat de leden-bellettristen de Bibliotheek voortaan zullen beschouwen als het aangewezen historische depot voor hun werk; wanneer alle schrijvers geregeld een ex. van hun werken ter Bibliotheek deponeren, zal de latere litteratuur-historicus daardoor in staat zijn, zich van de huidige periode onzer letterkunde een volledig overzicht te verschaffen; *b.* de ondeugdelijkheid van het huidige papier maakt het snel verlorengaan van vele werken waarschijnlijk. De Commissie adviseert de leden-bellettristen, het voor de Bibliotheek bestemde exemplaar van hun werk op Oud-Hollandsch papier te laten drukken. Bij genomen informatie bleek dit geen noemenswaardige extramoeite of kosten mede te brengen; *c.* de Com-

missie geeft den leden-belletristen in overweging, het manuscript van hun meest belangrijke, of meest bekend geworden, werken ter Bibliotheek te deponeren; *d.* de Commissie dringt er bij de leden-belletristen op aan, merkwaardige werken, die zich in hun eigen bibliotheek mochten bevinden, aan de Maatschappij te legateeren.

Andere werkzaamheden zijn in voorbereiding.

De Voorzitter, J. DE MEESTER.

De Secretaris, DIRK COSTER.

Bijlage IX. Verslag der commissie tot onderzoek naar het boerenhuis in Nederland.

De Commissie verloor in den loop van dit, haar tweede, verslagjaar als lid dr. Huizinga. Zoo noodig kan evenwel van zijn voorlichting gebruik blijven worden gemaakt.

Van den heer K. Uilkema ontving zij in Juli 1922 over zijn tweede werkjaar het volgend verslag, waarbij alleen zij aangeteekend, dat het gelukkig initiatief tot het in den arm nemen der landbouw-onderwijzers van hem is uitgegaan:

Mijne Heeren,

Op 29 Juni 1921 bood ik U aan het verslag mijner werkzaamheden over de eerste periode van het onderzoek. Sedert werd de arbeid voortgezet. Op 10 November 1921 werden de studiereizen onderbroken. Met den aanvang van Mei 1922 ving ik deze opnieuw aan.

Zomer en herfst van het vorige jaar werden voor een goed deel besteed aan excursies in Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en Zuid-Holland. Vooral het probleem van het Zuid-Limburgsche boerenhuis hield mij bezig, tot vele waarnemingen mij de overtuiging brachten, dat dit huistype zeer goed, onafhankelijk van invloeden van buiten, ter plaatse kan zijn ontstaan. In ieder geval demonstreert zich in Limburg met voldoende duidelijkheid de wording daarvan. Dit sluit echter niet de mogelijkheid buiten, dat elementen van vreemden oorsprong in het Limburgsche huis aanwezig zijn. Daarom blijf ik van meening, dat eene vergelijkende studie van overeenkomstige huistypen in België, Duitschland, Frankrijk en de Po-vlakte, van belang is. Reeds in het vorige verslag wees ik op de wenschelijkheid daarvan. De constructie der Zuid-Limburgsche graanschuur, die aanmerkelijke punten van verschil vertoont met die van al de overige Nederlandsche schuren, vormt den grond van deze meening.

Een bijzonder moeilijk terrein van onderzoek leveren de Alblasserwaard, de Zuid-Hollandsche eilanden en Westelijk Noord-Brabant op. Onbeantwoord bleef mij tot heden de vraag, of het boeren-

huis in die streken al dan niet tot het Friesche type moet worden gerekend. Zooals bekend is, aarzelt Prof. Gallée hier niet; hij constateert in deze gebieden, behalve op Goeree en Overflakkee, het Friesche woningtype.

Inderdaad vertoonen vele boerderijen, minstens vanaf het begin der 19e eeuw, uiterlijk den vorm, die algemeen in de provincie Friesland wordt aangetroffen. De meest moderne schuren bezitten bovendien de Friesche indeeling. Inrij (in Friesland 'schuurreed' genoemd), vakken en koestal liggen dus in de volgorde dezer woorden naast elkaar en wel in de lengterichting der schuren. Ook is het een feit, dat deze schuren, zij het dan met een andere indeeling, lang in sommige der betrokken streken hebben bestaan. Dit wordt bewezen door het verschil tusschen de indeeling der minst en der hoogst geëvolueerde vormen dier schuur. Reeds gelukte het mij (in teruggaande richting) den derden evolutievorm te onderkennen. Deze kent nog niet de inrij, doch bevat slechts vakken en stal. Het beschikbare materiaal is echter onvoldoende voor een conclusie en derhalve moet dit Zuid-Hollandsche boerderij-type voorloopig ongedetermineerd blijven. Maar ik aarzel niet de verwachting van de oplossing dezer kwestie uit te spreken. De ervaring leert, dat oude vormen - en deze moeten de beslissing brengen - een taai leven bezitten en tevens, dat elke evolutievorm elementen van den stamvorm bewaart.

Op de Zeeuwsche eilanden bevond ik het boerenhuis identiek met dat van de Wadden-eilanden en dus met dat van de huidige provincie Friesland, ondanks het uiterlijk verschil. Wat in Zeeland vooral opvalt is de snelheid, waarmede zich het proces der scheiding tusschen woning en bedrijfsgebouw voltrekt. Op Noord-Beveland, met zijn vruchtbaren bodem, bestaat deze scheiding reeds lang en zijn de oude vormen verdwenen. Ook in Westelijk Noord-Brabant en Zeeuwsch Vlaanderen vond ik woonhuis en schuur gescheiden. Of dit steeds zóó is geweest, is nog een open vraag.

Minder moeilijkheden dan de Zuid-Hollandsche eilanden en Limburg, leverde bij het onderzoek dus Zeeland op. Hetzelfde geldt voor Noord-Holland. De wording der stelp in deze provincie, het op één na jongste type in die streek, laat zich goed volgen.

Twente en vooral het noordelijk deel daarvan, blijkt een terrein, dat een nauwkeurige studie vereischt. Voor de Geldersche en Utrechtsche Zuiderzeekust, alsmede voor het Gooi, geldt in weinig mindere mate hetzelfde.

Naast de enkele verkregen positieve resultaten van het onderzoek staan alzoo meerdere, die op zijn minst negatief moeten worden genoemd. De daarbij vermelde bijzonderheden mogen eenig licht werpen op den omvang van den arbeid, dien een behoorlijk onderzoek naar de geschiedenis en soort van een huistype vereischt.

Wat het verzamelde studiemateriaal betreft, dit is sedert het vorige jaar steeds vermeerderd. Het aantal platte-gronden met doorsneden steeg tot 128, het getal bruikbare afbeeldingen tot \pm 150. Dit materiaal betreft al de provincies met uitzondering van enkele gebieden. Geheel volledig is het voor geen enkele streek, voor sommige nog zeer onvolledig, gelijk uit het voorgaande reeds valt op te maken.

Met genoegen wijs ik in verband hiermee op de resultaten van Uw poging, om de hulp van belangstellende landbouwonderwijzers - die over het geheele land verspreid zijn - te verkrijgen bij het opsporen en verzamelen van geschikt studiemateriaal. De meerderheid der 17 rijkslandbouwconsulenten, welke naar aanleiding van Uw desbetreffend verzoek aan den Directeur-Generaal van den Landbouw werden uitgenoodigd daartoe den weg te banen, gaf reeds blijk van medewerking. Op tien der jaarlijksche vergaderingen dezer heeren met de landbouwonderwijzers in de respectieve ambtsgebieden, werd mij de gelegenheid geboden de hulp der aanwezigen in te roepen. In hoeverre dit vruchten zal dragen, dient te worden afgewacht. Een viertal vergaderingen konden door omstandigheden buiten mijn wil, niet worden bijgewoond, nl. die te Utrecht, Goes, Veendam en Dragten. De overige bijeenkomsten werden gehouden te Assen, Almelo, 's Gravenhage, Rotterdam, Groningen en Breda.

Ten slotte stel ik prijs op de vermelding, dat door bemiddeling van den secretaris Uwer Commissie mij voortdurend bleek Uwe belangstelling in en meermalen Uw steun bij mijn arbeid.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

**Beschermvrouw: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden.
Buitengewoon Eerelid: Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der
Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 7den October 1922.

Het Bestuur van de Maatschappij verzoekt den leden met aandrang hunne portretten, ter opname in de bestaande verzameling, aan de Maatschappij af te staan.

Het postrekening-nummer van de 'Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde' is **79110**, kantoor Leiden. **De leden worden uitgenoodigd, in hun geldelijke betrekkingen met de Maatschappij, zooveel mogelijk van den postchèque- en -girodienst gebruik te maken.**

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich bij de leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARESSE.

Bestuur.

Dr. G.J. Boekenoogen, *Voorzitter*.
 Dr. C^a. Serrurier, *Secretaresse*.
 Dr. J. Heinsius, *Penningmeester*.
 Dr. R. van der Meulen Rz., *Bibliothecaris*.
 Dr. G. Kalff.
 Dr. L. Knappert.
 D. Coster.
 Dr. J.L. Walch.
 Dr. H.T. Colenbrander.
 Dr. Ph. S. van Ronkel.

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. J.A.N. Knuttel.
 Dr. R. van der Meulen Rz.
 Dr. J.W. Muller.
 Dr. G.G. Kloeke.
 Dr. A. Beets.
 Dr. J. Heinsius.
 Dr. D.C. Hesseling.
 Dr. J. te Winkel.
 Dr. G.J. Boekenoogen.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Dr. L. Knappert.
 Dr. F. Pijper.
 Dr. P.J. Blok.
 Dr. J. Huizinga.
 Mr. J.C. Overvoorde.
 W.J.J.C. Bijleveld.
 Dr. H.T. Colenbrander.
 Dr. A. Eekhof.
 Dr. P.C. Molhuysen.

Commissie voor schoone letteren.

E.J. de Meester.
D. Coster.
Top van Rhijn-Naeff.
Annie Salomons.
F. Mijnsen.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. D.C. Hesseling.
Dr. A. Beets.

Bibliotheekcommissie.

Dr. N.J. Beversen.
Dr. G.J. Boekenooien.
Dr. L. Knappert.

Eereleden.

Mevrouw A. von Antal, geb. Opzoomer, Rotterdam 1880.
Dr. S.G. de Vries, Leiden. 1921. (Lid in 1886).

Gewone leden.**A. In Nederland gevestigd.**

Aalberse, Mr. P.J.M., 's-Gravenhage. 1917.
Aalders, Dr. W.J., Groningen. 1918.
Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.
Abendanon, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1897.
Acquoy, Mr. J., Deventer. 1907.
Adama van Scheltema, C.S., Bergen (N.H.). 1908.
Alberdingk Thijm, K.J.L., Haarlem. 1895.
Albers, P., Maastricht. 1909.
Alting, zie Carpentier.
Ammers-Küller, Mevrouw Jo van, Amsterdam. 1916.
Andreae, zie Fockema.
Anema, Seerp, 's-Gravenhage. 1915.
As, G.G. van, Gouda. 1914.
Assendelft de Coningh, Mr. A.D. van, Amsterdam. 1893.

Baard, C.W.H., Amsterdam. 1914.
Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.
Bakhuizen van den Brink, Ch. R., Rijswijk (Z.H.). 1911.
Bartstra, J.S., Haarlem. 1922.
Bas, F. de, 's-Gravenhage. 1888.
Bastiaanse, Frans, Hilversum. 1917.
Baudet, Mejuffrouw Dr. F.E.J.M., Utrecht. 1912.
Bazel, K.P.C. de, Bussum. 1917.
Beekman, Dr. A.A., 's-Gravenhage. 1884.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., 's-Gravenhage. 1901.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W.A., 's-Gravenhage. 1911.
Been, Joh. H., Brielle. 1897.
Beer, T.H. de, Amsterdam. 1875.
Beets, Dr. A., Leiden. 1886.
Beets, Mr. N., Amsterdam. 1908.
Beijnen, zie Koolemans.
Bemmelen, Dr. W. van, Haarlem. 1921.
Beresteyn, Jhr. Mr. E.A. van, 's-Gravenhage. 1919.
Berg-Van der Stempel, Mevrouw Dr. B.M., Amsterdam. 1914.
Berg, Dr. J., Amsterdam. 1919.

Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.
Bergsma, Dr. J., Paterswolde. 1895.

- Berlage, Dr. H.P., 's-Gravenhage. 1916.
 Beunke, Ir. H.E., Amersfoort. 1889.
 Beversen, Dr. N.J., Leiden. 1903.
 Biema, Ed. van, 's-Gravenhage. 1915.
 Bierens de Haan, Dr. J.D., Aerdenhout. 1897.
 Bijleveld, W.J.J.C., Leiden. 1910.
 Bijlsma, Mr. R., 's-Gravenhage. 1915.
 Bijvanck, Dr. A.W., 's-Gravenhage. 1919.
 Bijvanck, Dr. W.G.C., 's-Gravenhage. 1880.
 Blankenstein, Dr. M. van, Scheveningen. 1913.
 Blécourt, Mr. A.S. de, Leiden. 1915.
 Blink, Dr. H., 's-Gravenhage. 1890.
 Bloem, Mr. J.C., Rotterdam. 1922.
 Blöte, Dr. J.F.D., Tilburg. 1900.
 Blok, Mr. A.J., Leiden. 1910.
 Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
 Blom, Mr. D. van, Leiden. 1910.
 Boas, Dr. M., Amsterdam. 1918.
 Böhtlingk, Mejuffrouw M., Arnhem. 1921.
 Boekenoogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
 Boeles, Mr. P.C.J.A., Arnhem. 1906.
 Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
 Boer, Dr. C. de, Leiden. 1916.
 Boer, Dr. T.J. de, Amsterdam. 1900.
 Boeser, Dr. P.A.A., Leiden. 1902.
 Boissevain, Ch., Naarden. 1871.
 Boldingh-Goemans, Mevrouw W.L., Haarlem. 1920.
 Bolhuis, Mr. J.J. van, 's-Gravenhage. 1922.
 Bolk, Dr. L., Amsterdam. 1909.
 Bolkestein, Dr. H., Utrecht. 1919.
 Bonebakker, Dr. E., Eindhoven. 1906.
 Booven, Henri van, Hilversum. 1917.
 Borgeld, Dr. A., Amsterdam. 1903.
 Bosboom Nz., J., 's-Gravenhage. 1916.
 Bosch, J.H. van den, Voorburg. 1892.
 Botermans, Dr. A.J., Zwolle. 1904.
 Bothenius Brouwer, A.J., 's-Gravenhage. 1921.
 Boudier-Bakker, Mevrouw Ina, Bussum. 1905.
 Boulan, E., Groningen. 1918.
 Bredius, Dr. A., 's-Gravenhage. 1884.
 Breen, Dr. J.C., Amsterdam. 1896.
 Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.
 Breuning, H.H., Groningen. 1905.
 Brink (van den), zie Bakhuizen.
 Brinkerink, D.A., Bovenkarspel. 1905.
 Brom, Ed. Th. J., Amsterdam. 1918.
 Brom, Dr. Gerard B., Nijmegen. 1912.

Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.

- Brouwer, zie Bothenius.
 Brown, Dr. Irwin, Rotterdam. 1921.
 Bruggen, C.J.A. van, Amsterdam. 1919.
 Brugmans, Dr. H., Amsterdam. 1896.
 Bruine (de), zie Slotemaker.
 Brusse, M.J., Rotterdam. 1905.
 Büchner, Dr. V.F., Leiden. 1915.
 Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
 Burger, Dr. H., Amsterdam. 1920.
 Bussy (de), zie Cosquino.
 Buysse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.
- Caland, Dr. W., Utrecht. 1891.
 Callenbach, Dr. J.R., Rotterdam. 1914.
 Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
 Carpentier Alting, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1908.
 Casimir, R., 's-Gravenhage. 1916.
 Cate, E.M. ten, Apeldoorn. 1905.
 Colenbrander, Dr. H.T., Leiden. 1898.
 Colijn, H., 's-Gravenhage. 1915.
 Coningh (de), zie Assendelft.
 Cort van der Linden, Mr. P.W.A., 's-Gravenhage. 1888.
 Cosquino de Bussy, Mr. A. le, Utrecht. 1919.
 Costa (da), zie Mendes.
 Coster, Dirk, Amersfoort. 1915.
 Coster, Dr. H.P., Groningen. 1917.
 Cremer, J.T., Santpoort. 1904.
 Cuypers, Ed., Amsterdam. 1908.
- Dam, Dr. B.A.P. van, 's-Gravenhage. 1903.
 Dam van Isselt, W.E. van, Den Haag. 1909.
 Damsté, Dr. P.H., Utrecht. 1904.
 Degener, zie Schmidt.
 Dekking, H.M., Rotterdam. 1918.
 Derkinderen, Dr. A.J., Amsterdam. 1909.
 Diferee, Dr. H.C., Amsterdam. 1907.
 Dijk, Dr. Is. van, Heusden. 1892.
 Dijk, J.C. van, 's-Gravenhage. 1922.
 Dokkum, J.D.C. van, Wageningen. 1919.
 Domela Nieuwenhuis, Mr. J., 's-Gravenhage. 1875.
 Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D., Beetsterzwaag. 1911.
 Doorman, Mejuffrouw Chr., 's-Gravenhage. 1918.
 Dorp, Mejuffrouw Dr. E.C. van, Bloemendaal. 1921.
 Draaijer-De Haas, Mevrouw A., 's-Gravenhage. 1917.
 Draaijer, W., Leiden. 1898.
 Dresselhuys, Mr. H.C., 's-Gravenhage. 1921.
 Driessen, F., Leiden. 1915.

Duparc, Mr. M.I., 's-Gravenhage. 1917.

- Dyserinck, H., Maastricht. 1914.
 Easton, Dr. C., Amsterdam. 1913.
 Ebbinge Wubben, Dr. C.H., 's-Gravenhage. 1911.
 Eck, Dr. D.A.H. van, Leiden. 1915.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van, Amsterdam. 1912.
 Eekhof, Dr. A., Leiden. 1912.
 Eerde, J.C. van, Amsterdam. 1918.
 Eerdmans, Dr. B.D., Leiden. 1899.
 Elhorst, Dr. H.J., Amsterdam. 1903.
 Elout, C.K., Wassenaar. 1914.
 Elst, Dr. J. van der, Hilversum. 1921.
 Embden (van), zie Meerkamp.
 Endepols, Dr. H.J.E., Maastricht. 1911.
 Engelen, Jonkvrouw C., Zutphen. 1918.
 Enk, Dr. P.J., Leeuwarden. 1917.
 Enschedé, J.W., Amsterdam. 1896.
 Epen, D.G. van, 's-Gravenhage. 1907.
 Erens, Mr. Fr., Heerlen. 1915.
 Eringa, Dr. S., Rotterdam. 1922.
 Esser, Maurits, Laren (N.H.). 1904.
 Everdingen, Dr. W. van, Bilthoven. 1903.
 Eysinga, Jhr. Mr. W.J.M. van, Leiden. 1913.
 Eysten, Mr. J. Wackie, Nijmegen. 1911.
- Fabius, Mr. D.P.D., 's-Gravenhage. 1899.
 Fabricius, Jan, 's-Gravenhage. 1916.
 Feen, A.H. van der, Goes. 1919.
 Feenstra Jr., P., Amsterdam. 1905.
 Feith, Jhr. J., Hilversum. 1908.
 Feith, Jhr. Mr. W.G., Voorburg. 1921.
 Fenema, C.H. van, Oosterbeek. 1918.
 Fockema Andreae, Mr. J.P., Utrecht. 1911.
 Francken, zie Wijnaendts.
 Frantzen, Dr. J.J.A.A., Utrecht. 1878.
 Fruin, Mr. R., 's-Gravenhage. 1891.
 Funke, J., Amsterdam. 1916.
- Gallas, K.R., Amsterdam. 1921.
 Ganderheyden, A.A., Hilversum. 1904.
 Geertsema, Mr. C.C., Groningen. 1913.
 Gelder, Dr. J.J. de, Leiden. 1922.
 Gelder-Van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Leiden. 1895.
 Gelder, Dr. H.A. Enno van, Breda. 1922.
 Gelder, Dr. H.E. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Genderen Stort, R. van, 's-Gravenhage. 1921.
 Ghijsen, Mejuffrouw Dr. H.C.M., Domburg. 1921.
 Gijn, Mr. A. van, 's-Gravenhage. 1920.

Gijselaar, Jhr. Mr. N.C. de, Leiden. 1910.

- Gils, Dr. P.J.M. van, Roermond. 1908.
 Gilse, Jan van, Utrecht. 1920.
 Gimberg, J., Zutphen. 1912.
 Ginneken, Dr. J.J.A. van, Oudenbosch. 1909.
 Goekoop-De Jongh, Mevrouw de Wed. Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Gogh-Kaulbach, Mevrouw A. van, Arnhem. 1914.
 Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
 Goossens, Dr. J.W.H., Maastricht. 1911.
 Goslinga, Dr. A., Amsterdam. 1920.
 Gosses, Dr. I.H., Groningen. 1907.
 Goudoever, Mr. H. van, Groningen. 1918.
 Graadt van Roggen, W., Utrecht. 1915.
 Graaf, J.J., Overveen. 1901.
 Graft, Mejuffrouw Dr. C.C. van de, Utrecht. 1906.
 Gratama, G.D., Haarlem. 1919.
 Gratama, Mr. Seerp, 's-Gravenhage. 1890.
 Grave (de), zie Salverda.
 Greebe, Dr. A.C.J.A., Voorburg. 1917.
 Greshoff, J., Arnhem. 1922.
 Greve, Dr. H.E., 's-Gravenhage. 1908.
 Greven, Mr. H.B., 's-Gravenhage. 1883.
 Groenewegen, Dr. H. IJ., Huis ter Heide. 1891.
 Groot (C. de), zie Hofstede.
 Grothe-Twiss, Mevrouw Amy, Hilversum. 1916.
 Guarnieri, R., 's-Gravenhage. 1921.
 Gunning Wz., Dr. J.H., Hilversum. 1904.
- Haak, Dr. S.P., Arnhem. 1909.
 Haan (de), zie Bierens.
 Hamel, Dr. A.G. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Hartkamp, A. Th., Amsterdam. 1894.
 Haslinghuis, Dr. E.J., 's-Gravenhage. 1915.
 Havelaar, Just, Amersfoort. 1917.
 Hazeu, Dr. G.A.J., Leiden. 1910.
 Heemskerk, Mr. Th., 's-Gravenhage. 1910.
 Heeres, Mr. J.E., 's-Gravenhage. 1890.
 Heering, Dr. G.J., Leiden. 1917.
 Heinsius, Dr. J., Leiden. 1900.
 Hemessen Sr., O.C. van, Woubrugge. 1921.
 Hendriks, Dr. A., Leiden. 1906.
 Herderscheê, Dr. J., Amsterdam, 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
 Hille-Gaerthé, Mevrouw C.M. van, 's-Gravenhage. 1920.
 Hille, Dr. G.E.W. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Hoefler, F.A., Hattem. 1894.
 Hoekstra, Dr. P., Breda. 1903.
 Hoeven, Mr. G.G. van der, Rotterdam. 1914.

Hof, J.J., Leeuwarden. 1912.

- Hofker, Mejuffrouw Dr. S., Leiden. 1915.
 Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.
 Hogendorp, Mr. H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1882.
 Holst, zie Roland.
 Holtrop-Van Gelder, Mevrouw E. Ph., Amsterdam. 1920.
 Holwerda Jr., Dr. J.H., Voorschoten. 1907.
 Honig, G.J., Zaandijk. 1904.
 Hooft, C.G. 't, Amsterdam. 1914.
 Hooft, ('t), zie Visser.
 Hoog, Dr. I.M.J., Nijmegen. 1887.
 Hoogstra, Dr. S.S., Gouda. 1904.
 Hoogt, C.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Hooykaas, Dr. C.E., Rotterdam. 1920.
 Hooykaas, Dr. J., Arnhem. 1922.
 Hopman, Frits, Leiden. 1919.
 Hora Siccama, zie Rengers.
 Houck, Dr. M.E., Deventer. 1910.
 Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.
 Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.
 Hoyneck van Papendrecht, A., Rotterdam. 1915.
 Hubrecht, Dr. H.F.R., Amsterdam. 1904.
 Huizinga, Dr. J., Leiden. 1903.
 Hulsman, G., 's-Gravenhage. 1903.
 Humme, A.A., Scheveningen. 1913.
 Hurgronje, zie Snouck.
 Hurrelbrinck, zie Lamberts.
 Huybers, Dr. H.F.M., Vught. 1916.
- IJssel de Schepper-Becker, Mevrouw J.M., Rotterdam. 1921.
 IJsselt (van), zie Sasse (van).
 IJzerman, Dr. J.W., Wassenaar. 1892.
- Jacobsen, Dr. R., Rotterdam. 1907.
 Jaeger, Dr. F.M., Groningen. 1920.
 Japikse, Dr. N., 's-Gravenhage. 1903.
 Jelgersma, Dr. D.G., Oegstgeest. 1896.
 Jelgersma, Dr. G., Leiden. 1908.
 Jonckbloet, G.D.A., Nijmegen. 1890.
 Jong (J. en J.P.B. de), zie Josselin (de).
 Jong, Dr. J.D. de, 's-Gravenhage. 1886.
 Jong, Dr. K.H.E. de, 's-Gravenhage. 1916.
 Jonge, Jonkvrouw Dr. C.H. de, Utrecht 1919.
 Jonker, Dr. A.J. Th., Heerde. 1905.
 Joosting, Mr. J.G.C., Groningen. 1895.
 Josselin de Jong, J. de, Voorschoten. 1903.
 Josselin de Jong, Dr. J.P.B. de, Oegstgeest. 1914.
 Juynboll, Dr. H.H., Leiden. 1901.

Juynboll, Dr. Th. W., Utrecht. 1910.

- Kaakebeen, C.G., 's-Gravenhage. 1912.
 Kalf, Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Kalff, Dr. G., Noordwijk a.Z. 1884.
 Kalff Jr., Mr. J., Amsterdam. 1914.
 Kam, G.M., Nijmegen. 1905.
 Kan, Dr. A.H., Utrecht. 1913.
 Kan, Mr. A.H.M.J. van, Leiden. 1918.
 Kapteyn, J.M.N., Leiden. 1913.
 Kate Jr., J.J.L. ten, 's-Gravenhage. 1887.
 Kellen Dz., J. Ph. van der, Amsterdam. 1912.
 Kerkwijk, A.O. van, 's-Gravenhage. 1914.
 Kern Hz., Dr. J.H., Groningen. 1893.
 Kesper, Dr. L.A., 's-Gravenhage. 1903.
 Klein-Peaux, Mevrouw J.R., Oegstgeest. 1915.
 Klerk, C.R. de, Amsterdam. 1917.
 Kleyntjens, J., Katwijk a.d.R. 1911.
 Kloeke, Dr. G.G., Leiden. 1919.
 Kloot Meyburg, H. van der, Voorburg. 1913.
 Kluyver, Dr. A., Groningen. 1885.
 Kluyver, Mevrouw C.A., 's-Gravenhage. 1917.
 Knappert, H.E., Haarlem. 1916.
 Knappert, Dr. L., Leiden. 1893.
 Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
 Knuttel, Dr. J.A.N., Leiden. 1907.
 Koe, Mejuffrouw Dr. Annie C.S. de, Rotterdam. 1919.
 Kol, H.H. van, Voorschoten. 1916.
 Kollwijn, Dr. R.A., Helmond. 1882.
 Koolemans Beijnen, G.J.W., 's-Gravenhage. 1892.
 Kooperberg, Dr. L.M.G., 's-Gravenhage. 1919.
 Koopmans, J., Dordrecht. 1906.
 Kops, W.P., Amsterdam. 1903.
 Korevaar-Hesseling, Mevrouw E.H., 's-Gravenhage. 1917.
 Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.
 Krabbe, Mr. H., Leiden. 1908.
 Kristensen, Dr. W.B., Leiden. 1902.
 Kroes-Ligtenberg, Mevrouw Dr. Chr., Rotterdam. 1910.
 Krom, Dr. N.J., Leiden. 1912.
 Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.
 Kronenberg, Mejuffrouw M.E., 's-Gravenhage. 1913.
 Kronenburg, J.A.F., Amsterdam. 1918.
 Kroon, Dr. J.E., Leiden. 1916.
 Kruisinga, Dr. E., Amersfoort. 1912.
 Kruitwagen, Bon., Woerden. 1908.
 Kühler, Dr. W.J., Amsterdam. 1909.
 Kuiper, Dr. E.T., Hilversum. 1900.
 Kuyk, Mr. J. van, 's-Gravenhage. 1912.
 Kuyper, Dr. H.H., Bloemendaal. 1915.

Kuyper, Mejuffrouw H.S.S., Bloemendaal. 1913.

- Laman Trip-de Beaufort, Mevrouw H., Oosterbeek. 1921.
 Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Maastricht. 1890.
 Lasonder, Dr. L.W.A.M., 's-Gravenhage. 1920.
 Laudy, A., Amsterdam. 1921.
 Leemans, W.F., Warmond. 1893.
 Leendertz Jr., Dr. P., Amsterdam. 1897.
 Leersum, Dr. E.C. van, Amsterdam. 1905.
 Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Haarlem. 1893.
 Leeuwen, Mr. W.F. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Leopold, Joh. A., Nijmegen. 1878.
 Leopold, Dr. J.H., Rotterdam. 1911.
 Leyds, Dr. W.J., 's-Gravenhage. 1897.
 Lieftrinck, F.A., 's-Gravenhage. 1912.
 Limburg (van), zie Roest.
 Lindeboom, Dr. J., Groningen. 1910.
 Linden (van der), zie Cort.
 Lintum, Dr. C. te, Scheveningen. 1912.
 Loeff (van der), zie Rutgers.
 Löhnis, F.B., Scheveningen. 1893.
 Loenen, J.B. van, 's-Gravenhage. 1910.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Haarlem. 1883.
 Lohman, zie Savornin (de).
 Loosjes, Mr. A., Amsterdam. 1918.
 Loosjes, Mr. J., Bussum. 1919.
 Loosjes Az., Vincent, Amersfoort. 1889.
 Loosjes, Vincent, Haarlem. 1916.
 Looy, Jac. van, Haarlem. 1919.
 Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
 Lugt, F., Maartensdijk (Utr.). 1916.
 Lugt Melsert, C.D. van der, 's-Gravenhage. 1920.
- Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., 's-Gravenhage. 1896.
 Man, Mejuffrouw M.G.A. de, Middelburg. 1907.
 Mandere, H. van der, 's-Gravenhage. 1914.
 Manssen, W.J., Zaandam. 1881.
 Mansvelt, Dr. N., Schoorl. 1894.
 Mare, A.J. de, 's-Gravenhage. 1922.
 Martin, Dr. W., 's-Gravenhage. 1902.
 Meerkamp van Embden, Mr. A., Middelburg. 1915.
 Meester, E.J. de, Rotterdam. 1903.
 Meijer, Dr. W., 's-Gravenhage. 1899.
 Melsert, zie Lugt (van der).
 Mendels, Dr. I., Groningen. 1908.
 Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.
 Mensing, A.W.M., Amsterdam. 1914.
 Meulen, R. van der, 's-Gravenhage. 1886.
 Meulen Rz., Dr. R. van der, Leiden. 1912.

Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.

Meyboom, Dr. H.U., Paterswolde. 1884.
 Meyburg, zie Kloot (van der).
 Meyer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
 Meyers, Mr. E.M., Leiden. 1914.
 Meyier, Mejuffrouw F. de, 's-Gravenhage 1918.
 Mijnsen, F., Amsterdam. 1918.
 Modderman, Dr. R.S. Tjaden, 's-Gravenhage. 1875.
 Moerkerken Jr., Dr. P.H. van, Haarlem. 1911.
 Molhuysen, Dr. P.C., 's-Gravenhage. 1897.
 Molkenboer, Dr. B.H., Huissen. 1916.
 Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Rotterdam. 1904.
 Mulder, Dr. W.J.M., Amsterdam. 1911.
 Mulert, F.E. Baron, Ommen. 1916.
 Muller Jz., Dr. F., Leiden. 1916.
 Muller, Dr. J.W., Leiden. 1888.
 Muller Fz., Mr. S., Utrecht. 1874.

Naber, Mejuffrouw J.W.A., Utrecht. 1898.
 Naber, S.P. l'Honoré, Utrecht. 1916.
 Nauta, Dr. G.A., Groningen. 1904.
 Nederburgh, Mr. I.A., 's-Gravenhage. 1911.
 Nes, Dr. H.M. van, Leiden. 1908.
 Neurdenburg, Mejuffrouw Dr. E., Groningen. 1917.
 Nieuwenhuis, Dr. A.W., Leiden. 1902.
 Nieuwenhuis (J. en J.D.), zie Domela.
 Nijhoff, Mr. M., Leiden. 1921.
 Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
 Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Nolen, Dr. W., Leiden. 1907.
 Nolst Trenité, Dr. G., Haarlem. 1915.
 Noto Soeroto, Raden Mas, 's-Gravenhage. 1917.

Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
 Oppenheim, Mr. A.S., Leiden. 1922.
 Opprel, Dr. A., Dordrecht. 1903.
 Opstelten, Dr. G.E., Haarlem. 1917.
 Oss, S.F. van, 's-Gravenhage. 1922.
 Overvoorde, Mr. J.C., Leiden. 1895.

Pattist, J.N., Middelburg. 1920.
 Peaux, Mejuffrouw A.G., Nijmegen. 1913.
 Peltenburg Pz., C., Leiden. 1912.
 Pennink, Mejuffrouw R., Rotterdam. 1922.
 Pijper, Dr. F., Leiden. 1884.
 Pit-de Haan, Mevrouw Carry, Laren (N.H.). 1916.
 Plasschaert, Alb., Veere. 1921.
 Plooi, Dr. D., Leiden. 1913.

- Poelman, Dr. H.A., Leeuwarden. 1913.
 Polak, Dr. Léon, 's-Gravenhage. 1922.
 Poll, Dr. K., Leeuwarden. 1909.
 Pomes, Dr. H., 's-Gravenhage. 1909.
 Pont, Dr. J.W., Bussum. 1914.
 Pont (M.W.), zie Maclaine.
 Poort, H., Groningen. 1919.
 Posthumus, Mr. N.W., Amsterdam. 1910.
 Pot Bz., Mr. C.W. van der, Groningen. 1911.
 Prick van Wely, Dr. F.P.H., Maastricht. 1910.
 Prinsen J. Lz., Dr. J., Nijmegen. 1904.
- Raaf, Dr. K.H. de, Rotterdam. 1905.
 Rademaker, Dr. L.A., Rijswijk (Z.H.). 1915.
 Raëskin, P., Rotterdam. 1921.
 Ramaer, J.C., 's-Gravenhage. 1917.
 Rees, R.P.A. van, 's-Gravenhage. 1885.
 Regt, W.M.C., Oudshoorn. 1917.
 Rengers Hora Siccama, Jhr. Mr. D.G., Utrecht. 1908.
 Rennes, Mejuffrouw Cath. van, Utrecht. 1919.
 Reyding, A., Amsterdam. 1916.
 Rhijn-Naëff, Mevrouw A. van, Dordrecht. 1902.
 Rhijn, Dr. M. van, Werkhoven. 1918.
 Riemens, Dr. K.J., Amsterdam. 1922.
 Riemsdijk, Jhr. A.W.G. van, Aerdenhout. 1909.
 Riemsdijk, Jhr. B.W.F. van, Amsterdam. 1909.
 Riemsdijk, Jhr. Mr. Th. H.F. van, 's-Gravenhage. 1876.
 Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
 Robbers, H.J., Schoorl. 1901.
 Roessingh, Dr. K.H., Leiden. 1917.
 Roest van Limburg, Th. M., Bilthoven. 1908.
 Roggen (van), zie Graadt.
 Roland Holst, A., Bergen. 1921.
 Roland Holst-Van der Schalk, Mevrouw H., Zundert. 1919.
 Ronkel, Dr. Ph. S. van, Leiden. 1912.
 Roorda, P., Hilversum. 1912.
 Roorda, T.B., Aerdenhout. 1918.
 Roos, Dr. A.G., Groningen. 1909.
 Rossem, Mr. C.P. van, Huis ter Heide. 1919.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A., 's-Gravenhage. 1911.
 Rutgers van der Loeff Az., Dr. A., Bloemendaal. 1912.
 Rutgers van der Loeff, J.D., Bloemendaal. 1909.
 Rutten, Dr. Felix, Geulle. 1919.
 Rutten-Koenen, Mevrouw M., Geulle. 1920.
 Ruys, Mejuffrouw Dr. H.J.A., Leiden. 1911.
- Salomons, Mejuffrouw Annie, 's-Gravenhage. 1913.

Salverda de Grave, Dr. J.J., Amsterdam. 1893.

- Salverda de Grave, Mr. J.L.A., 's-Gravenhage. 1894.
 Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, 's-Hertogenbosch. 1907.
 Sauveplanne-Oppenheim, Mevrouw A.L., 's-Gravenhage. 1917.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. A.F. de, 's-Gravenhage. 1878.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, 's-Gravenhage. 1909.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, Huis ter Heide. 1916.
 Scheltema (van), zie Adama.
 Schelven, Dr. A.A. van, Haarlem. 1912.
 Scheurleer, C.W. Lunsingh, 's-Gravenhage. 1910.
 Scheurleer, Dr. D.F., 's-Gravenhage. 1877.
 Schevichaven, Mr. J. van, Amsterdam. 1905.
 Schierbeek R. Jz., R.J., Amsterdam. 1912.
 Schmid, Jhr. L.M.A. von, 's-Gravenhage. 1916.
 Schmidt Degener, F., Rotterdam. 1909.
 Schönfeld, Dr. M., Hilversum. 1914.
 Schoengen, Dr. M., Zwolle. 1904.
 Scholte, J.H., Amsterdam. 1915.
 Schothorst, Dr. W. van, 's-Gravenhage. 1909.
 Schouten Ir., J.L., Delft. 1922.
 Schrijnen, Dr. Jos., Utrecht. 1902.
 Schuil, J.B., Haarlem. 1916.
 Schuiling, R., Deventer. 1920.
 Serrurier, Mejuffrouw Dr. C., Leiden. 1913.
 Siccama, zie Rengers.
 Sijmons, Dr. B., Groningen. 1879.
 Six, Jhr. Dr. J., Amsterdam. 1894.
 Slee, Dr. J.C. van, Diepenveen. 1882.
 Slijper, Dr. E., Utrecht. 1914.
 Sloot, Mejuffrouw N.M.C., Amsterdam. 1893.
 Slotemaker de Bruine, Dr. J.R., Utrecht. 1917.
 Slothouwer, Dr. G.M., 's-Gravenhage. 1891.
 Sluyterman, K., 's-Gravenhage. 1913.
 Smit, Dr. A., Amersfoort, 1919.
 Snellen, Mejuffrouw Dr. J., Arnhem. 1913.
 Sneller, Dr. Z.W., 's-Gravenhage. 1920.
 Sneyders de Vogel, Dr. K., Groningen. 1907.
 Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Lochem. 1894.
 Soeroto, zie Noto.
 Son, C. van, Dordrecht. 1920.
 Speenhoff, J.H., Haarlem. 1918.
 Spoor-De Savornin Lohman, Mevrouw Wed. A., 's-Gravenhage. 1897.
 Sterck, Dr. J.F.M., Heemstede. 1897.
 Sterck-Proot, Mevrouw J.M., Heemstede. 1906.
 Stockum Jr., W.P. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Stoett, Dr. F.A., Haarlem. 1891.

Stuart, zie Verrijn.

Swaay, Dr. H.A.J. van, 's-Gravenhage. 1906.

Swaen, Dr. A.E.H., Amsterdam. 1899.

Talen, J.G., Zwolle. 1909.

Tartaud-Klein, Mevrouw A.J.M., Rotterdam. 1919.

Tenhaeff, Dr. N.B., 's-Gravenhage. 1918.

Theissen, Dr. J.S., Groningen. 1909.

Thierry, Dr. G.J., Leiden. 1916.

Thijm, zie Alberdingk.

Thiry, A., Tiel. 1922.

Tholen-De Ranitz, Mevrouw Lita, 's-Gravenhage. 1919.

Tielrooy, Joh., Haarlem. 1922.

Tinbergen, Dr. D.C., 's-Gravenhage. 1907.

Tjeenk Willink Jr., H.D., Haarlem. 1918.

Tolman, Rinke, Utrecht. 1920.

Tonnet, J.C.C., 's-Gravenhage. 1917.

Trenité, zie Nolst.

Treub, Mr. M.W.F., 's-Gravenhage. 1915.

Trip, zie Laman.

Unger, Dr. W.S., Middelburg. 1919.

Valk, Dr. J. van der, Hillegersberg. 1913.

Valkhoff, Dr. P., Hilversum. 1910.

Veen, Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.

Velden, Dr. H.E.J.M. van der, Nijmegen. 1914.

Verbeek, Dr. R.D.M., 's-Gravenhage. 1892.

Verdam, Dr. H.D., Dordrecht. 1917.

Verrijn Stuart, Dr. C.A., Utrecht. 1900.

Veth, Corn., Amsterdam. 1917.

Veth, Dr. J., Bussum. 1906.

Vinkesteijn, Dr. C.J., 's-Gravenhage. 1910.

Visscher, Dr. H., Huis ter Heide. 1908.

Visser, Dr. J. Th. de, 's-Gravenhage. 1920.

Visser, Dr. M.W. de, Leiden. 1911.

Visser 't Hooft, Mr. H. Ph., Haarlem. 1921.

Visser van IJzendoorn, Mr. A.C., 's-Gravenhage. 1903.

Vissering, Mejuffrouw C.M., 's-Gravenhage. 1915.

Vissering, Mr. G., Amsterdam. 1913.

Vlugt, Mr. W. van der, Leiden. 1880.

Vogel, L.A., 's-Gravenhage. 1905.

Vogel (K. de), zie Sneyders.

Vogelsang, Dr. W., Utrecht. 1906.

Vooy, Dr. C.G.N. de, Utrecht. 1902.

Vooy, I.P. de, 's-Gravenhage. 1920.

Vor der Hake, Dr. J.A., Baarn. 1912.

Vos, K., Middelstum. 1912.

- Vos, J.C. de, Nieuwersluis. 1884.
 Vreese, Dr. W.L. de, Rotterdam. 1893.
 Vries, Dr. A.G.C. de, Amsterdam. 1901.
 Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.
 Vries, Dr. J. de, Arnhem. 1922.
 Vries, Dr. W. de, Groningen. 1910.
 Vürtheim, Dr. J.J.G., Leiden. 1905.
- Waalwijk, D.A. van, Bussum, 1907.
 Walch, Dr. J.L., 's-Gravenhage. 1915.
 Waller Zeper, Dr. S.A., Assen. 1915.
 Weissman, A.W., Amsterdam. 1906.
 Werner, H.M., De Steeg. 1887.
 Wieder, Dr. F.C., Rhenen. 1909.
 Wiersum, Dr. E., Rotterdam. 1904.
 Wijk, Dr. N. van, Leiden. 1907.
 Wijnaendts Francken, Dr. C.J., Leiden. 1899.
 Wijnaendts Francken-Dyserinck, Mevrouw W., 's-Gravenhage. 1913.
 Wijndelts, J.W., Amsterdam. 1922.
 Wilde, Dr. C.W.I., Mariëndaal bij Grave. 1903.
 Wildeman, M.G., 's-Gravenhage. 1906.
 Willink, zie Tjeenk.
 Winkel, Dr. J. te, Amsterdam. 1878.
 Wittert van Hoogland, Jhr. Mr. E.B.F.F., 's-Gravenhage. 1912.
 Wolff, Dr. M., Amsterdam. 1911.
 Wolters, Mejuffrouw J.A., Leiden. 1893.
 Woltjer, Dr. R.H., Amsterdam. 1922.
 Wubben, zie Ebbinge.
- Zaaijer Az., Dr. J., Oosterbeek. 1894.
 Zeggelen, Mevrouw M.C. van, Haarlem. 1912.
 Zeper, zie Waller.
 Zernike, Mejuffrouw El., Groningen. 1921.
 Zimmerman, Mr. A.R., Rotterdam. 1909.
 Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.
 Zuylen van Nyevelt, S.I. Baronesse van, 's-Gravenhage. 1907.

B. In Nederlandsche Koloniën gevestigd.

- Adriani, Dr. N., Donggala (Midden-Celebes). 1909.
 Clay, Dr. J., Bandoeng. 1921.
 Dentz, zie Oudschans.
 Kruyt, Dr. Alb. C., Pendolo-Posso. 1915.
 Kunst, Mr. J., Bandoeng. 1918.
 Ossenbruggen, Mr. F.D.E. van, Soerabaja. 1911.
 Oudschans Dentz, Fred., Paramaribo. 1917.
 Rinkes, Dr. D.A., Weltevreden. 1915.

C. In het Buitenland gevestigd.

- Barnouw, Dr. A.J., New-York. 1909.
 Bisschop, zie Roosegaarde.
 Cock, Dr. J.K. de, Leysin (Zwits.). 1917.
 Emants, Marc., Baden (Zwits.). 1902.
 Eyck, Mr. P.N. van, Londen. 1922.
 Eymael, Dr. H.J., Elsene (Brussel). 1888.
 Gerretson, Dr. C., Londen. 1913.
 Geyl, Dr. P.C.A., Londen. 1918.
 Hensen, Dr. A.H.L., Rome. 1898.
 Hoogewerff, Dr. G.J., Rome. 1913.
 Hotz, A.P.H., Montagnola (Zwits.) 1909.
 Jong van Beek en Donk, Jhr. Mr. B. de, Bern. 1914.
 Jong van Beek en Donk, Mevrouw C. de, Parijs. 1898.
 Loeff (van der), zie Schim.
 Loon, Dr. H. van, Parijs. 1921.
 Lorentz, Mr. H.A., Pretoria. 1918.
 Loudon, Jhr. Mr. J., Parijs. 1917.
 Louw, P.J.F., San Remo. 1896.
 Muller, Dr. H.P.N., Boekarest. 1900.
 Nolthenius, zie Tutein.
 Oppenraay, Dr. R. van, Rome. 1908.
 Otten, Mejuffrouw Else, Berlijn. 1912.
 Ramondt, Mejuffrouw M., Giessen (Hessen). 1920.
 Reiger von Braunhorst, A.F.J., Stuttgart. 1882.
 Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Londen. 1904.
 Schim van der Loeff G. Lzn., Dr. H.P., Zürich. 1916.
 Tutein Nolthenius, R.P.J., La Tour de Peilz (Zwits.). 1898.
 Viotta, Mr. H., Montreux. 1892.
 Vlugt, M.E. van der, Parijs. 1922.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

- *Allen, Dr. P.S., Oxford. 1909.
- Antal, Dr. G. von, Rotterdam. 1922.
- Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon). 1902.
- Baekelmans, Lode, Antwerpen. 1920.
- Bellefroid, Mr. P., Roermond. 1913.
- Belpaire, Mejuffrouw M.E., Antwerpen. 1914.
- Bergmans, Dr. P., Gent. 1909.
- *Besselaar, Dr. G., Pieter-Maritzburg. 1915.
- Bode, Dr. W. von, Berlijn. 1873.
- Bols, Dr. J., Aarschot. 1912.
- Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.
- Bom, Emm. de, Antwerpen. 1903.
- Bonaparte, Prins Roland, Parijs. 1886.
- Borchling, Dr. C., Hamburg. 1912.
- Boshoff, Dr. S.P.E., Potchefstroom. 1922.
- Bradley, Dr. H., Oxford. 1916.
- Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.
- Brandstetter, Dr. R., Luzern. 1911.
- Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.
- *Brink, M.J., Kaapstad. 1904.
- *Broekhuizen, H.D. van, Pretoria. 1911.

- Carpenter, W.H., New-York. 1900.
- Castele, D. van de, Luik. 1872.
- Celliers, J.F.E., Stellenbosch. 1911.
- Clercq, Dr. René de, Bussum. 1908.
- Cohen, Dr. Gust., Straatsburg. 1912.
- Cook, Albert S., New Haven (Conn.). 1905.
- Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.
- Costanzo-Campbell, Mevrouw G.V., Viareggio (Sicilië). 1912.
- *Craigie, Dr. W.A., Oxford. 1916.
- Cruyssen, A.C. van der, Antwerpen. 1912.
- Cuvelier, Dr. J., Brussel. 1913.

- Daae, L., Christiania. 1885.
- Degering, Dr. H., Charlottenburg. 1911.
- Derudder, Dr. G., Valenciennes. 1899.
- Dosker, Dr. H.E., Louisville (Ky.). 1899.
- Duclos, Ad., Brugge. 1905.
- Duproix, I.I., Marseille. 1907.
- Dyke, Dr. H. van, Princeton N.J., 1914.

Edmundson, G., Londen. 1886.
Eggen, Mr. J.L.M., Weenen. 1909.

- Ehrle, Dr. F., Sevelen, St. Gallen. 1910.
 *Elffers, Hub., Wijnberg (Kaapstad). 1908.
 Engelenburg, Dr. F.V., Pretoria. 1900.
 Essen, L. van der, Leuven. 1915.
- *Fairchild, Mevrouw H.L., Cazenovia (New-York). 1910.
 Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.
 Foncke, Dr. Rob., Sint-Jans-Molenbeek (Brussel). 1921.
 Frimmel, Dr. Th. von, Weenen. 1906.
 Frings, Dr. Th., Bonn. 1920.
 Fris, Dr. V., Gent. 1912.
 Fritz, Dr. Jos., Drohobycz. 1913.
- Gaidoz, H., Parijs. 1902.
 Gailliard, Edw., Gent. 1894.
 Goemans, Dr. L., Schaarbeek. 1902.
 Goeters, Dr. W.G., Bonn. 1915.
 Gore, Dr. J.H., Washington. 1902.
 Griffis, Dr. W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.
- Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.
 Harrison, Dr. F., Londen. 1900.
 Hauser, O., Weenen. 1908.
 Havard, H., Parijs. 1875.
 Hertzog, Dr. J.B.M., Bloemfontein. 1910.
 Hessels, J.H., Cambridge (Engl.) 1880.
 *Heurck, Em. H. van, Antwerpen. 1916.
 Heuvelmans, Mr. Flor., 's-Gravenhage. 1902.
 Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.
 Hubert, Dr. E., Luik. 1883.
 *Hullebroeck, Em., Brussel. 1913.
- Ipsen, Alf., Kopenhagen. 1905.
- Jellinghaus, Dr. H., Osnabrück. 1897.
 Jolles, Dr. A., Leipzig. 1921.
 Joos, Am., Gent. 1908.
 Jostes, Dr. F., Munster i.W. 1888.
- *Kestell, J.D., Bloemfontein. 1904.
 Kluge, Dr. Fr., Freiburg i.B. 1909.
 Knothe, Dr. G., Bloemfontein. 1912.
 Knudsen, Joh., Kopenhagen. 1921.
 Kohlschmidt, Dr. O., Ilmenau. 1906.
- Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.
 Lasch, Mejuffrouw Dr. A., Hamburg. 1920.

- Lateur, Frank, Ingoyghem. 1901.
 *Leipoldt, Dr. C. Louis, Pretoria. 1915.
 Littmann, Dr. E., Bonn. 1911.
 Lodewyckx, Dr. A., Melbourne. 1904.
 Logeman, Dr. H., Gent. 1892.
 Loubat, Hertog J.F. de, Parijs. 1880.
 Loveling, Mejuffrouw Virginie, Gent. 1893.
 Lowjagin, A.M., St. Petersburg. 1902.
- Malan, F.S., Kaapstad. 1908.
 *Malherbe, Dr. D.F., Bloemfontein. 1921.
 Malherbe, Dr. W.M.R., Pretoria. 1913.
 Manfroni, Dr. Cam., Padua. 1911.
 *Mansion, Dr. J., Luik. 1913.
 Meert, Hipp., 's-Gravenhage. 1899.
 Menne, Dr. K., Keulen. 1906.
 Meyhoffer, J., Ukkel (Brussel). 1915.
 Moens, Wies, St. Gilles. 1922.
 Mont, K.M. Pol. de, Antwerpen. 1882.
 Moorrees, Adr., Stellenbosch. 1904.
 Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern). 1890.
 Müller, Heinrich, Emmerik. 1914.
- Nachod, Dr. O., Grünewald (Berlijn). 1905.
 Nieuwenhuis, P.N., Kopenhagen. 1912.
 Nippold, Dr. W.C.A., Cassel. 1901.
 Noppen, Leonard Charles van, Brooklyn (N.-Y.). 1900.
- Obrie, Mr. J., Gent. 1880.
- Pastor, Dr. L. von, Innsbruck. 1916.
 Paul, Dr. H., München. 1882.
 Pedersen, Dr. Holger, Kopenhagen. 1914.
 Pernot, Dr. H., Nogent-sur-Marne. 1907.
 Persijn, Dr. Jul., Antwerpen. 1914.
 Peyster, Dr. H. De, Neuilly-sur-Seine. 1906.
 *Phillips, W., Washington. 1921.
 Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.
 Pohl, Dr. M.J., Bonn. 1911.
 Pribsch, Dr. R., Londen. 1899.
 *Prince, Dr. J. Dyneley, Kopenhagen. 1913.
 Psilander, Dr. H., Upsala. 1905.
 Putnam, Mejuffrouw Ruth, Washington. 1896.
 Puyvelde, Dr. Leo van, Gent. 1914.
- Rabie, J.S.M., Bloemfontein. 1903.
 Rachfahl, Dr. F., Freiburg i.B. 1907.

Reitz, F.W., Kaapstad. 1884.
Ridder, André de, Antwerpen. 1918.

Robertson Scott, J.W., Great Canfield (Essex). 1914.
 Rolland, Romain, Villeneuve. 1917.
 Rompel, Fred., Pretoria. 1912.
 Rousselot, P.J., Parijs. 1897.
 *Roux, Dr. T.H. le, Pretoria. 1910.

Sabbe, Dr. M., Antwerpen. 1903.
 Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.
 Scott, zie Robertson.
 Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.
 Segers, G., Hoogstraten. 1903.
 Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York). 1892.
 Smuts, J.C., Pretoria. 1904.
 Stein, Henri, Parijs. 1891.

Teirlinck, Herm., Brussel. 1917.
 Teirlinck, Is., Ruisbroek (Brussel). 1901.
 Timmermans, Fel., Lier. (België). 1917.
 Toit, Dr. J.D. du, Potchefstroom. 1914.
 *Toit, Dr. P.J. du, Kaapstad. 1909.

Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.
 Vercoullie, J., Gent. 1891.
 Vermeylen, A., Ukkel (Brussel). 1906.
 Verriest, Dr. H., Ingoyghem. 1903.
 Verschaeve, C., Alveringhem (België). 1922.
 Viljoen, Dr. W.J., Bloemfontein. 1899.
 Vos, Geerh., Princeton (N.J.) 1900.
 Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon). 1901.
 Vos, P.J.G. de, Stellenbosch. 1904.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen. 1898.

Waal, J.H.H. de, Kaapstad. 1908.
 Waddington, A., Lyon. 1898.
 Wattez, Omer, Schaarbeek. 1905.
 Wernekke, Dr. H., Weimar. 1884.
 Westrin, Dr. J. Th., Stockholm. 1903.
 Wicksteed, P.H., Childrey (Wantage). 1875.
 Wijck, Aug. van, New-York. 1900.
 Willems, Mr. L., Gent. 1896.
 Woodward, John, Brooklyn (New-York). 1900.
 *Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.

*Zarncke, Dr. E., Leipzig. 1908.
 Zenuti, M., Florence. 1905.

[Levensberichten]

Levensbericht van Prof. Dr. J.J.M. de Groot.

Jan Jacob Maria de Groot werd 18 Februari 1854 te Schiedam geboren. Hij was de vierde uit het groote gezin van Johannes Seraphinus Matthias de Groot en Helena Wilhelmina Elisabeth Beukers, die beiden tot in hoogen ouderdom getuigen mochten zijn van de schoone loopbaan van hun zoon¹. Werkzaamheid, plichtsvervulling, orde en eenvoud heerschten er in het hooge huis aan de Haven en drukten er hun stempel op het leven der in rustige harmonie opgroeiende kinderen. Voor hun lichaam zoowel als voor hun geest werd nauwlettend zorg gedragen en door allerlei sport ontspanning gegeven na gedanen arbeid. De verstandige ouders oefenden geen dwang uit op de keuze van loopbaan hunner kinderen. Zoo drong de vader, een koopman en fabrikant, die zijn zoon gaarne een handelsbetrekking had zien kiezen, daar volstrekt niet meer op aan, toe hij zag, dat hij een geheel andere richting verkoos. Want de zoon droomde van de zee en van verre gewesten, en wilde zeeofficier worden. Doch zijn gelukkig gesternte had anders beschikt. Na van 1861 tot 1872 de lagere school (van J. van der Hoeven, op de Markt), de Fransche school (van Monsieur W.L. Combé) en de H.B.S. bezocht te hebben, en wegens onvoldoende voor-opleiding tweemaal bij 't examen voor adelborst te zijn afgewezen, werd hij, hoewel zijn oogen steeds uitstekend waren, wegens gezichtszwakte afgekeurd voor officier bij de Mariniers! Zoo weerhield het Lot hem telkens weer, een weg in te slaan, die niet de zijne was. Weer was dit het geval te Delft, waar hij, na zijn eindexamen

1 De talloze bijzonderheden van dit rijke leven dank ik aan de groote vriendelijkheid der Familie De Groot, die mij zijn aantekeningen over zijn leven ten gebruike afstond, terwijl bovendien zijne zuster, Mej. C.H.M. de Groot, die zoovele jaren met hem samenwoonde en werkte, mij een zeer belangwekkende levens- en karakterschets van hem gaf.

H.B.S. gedaan te hebben, in 1872 zich liet inschrijven als Indoloog. Had die studie hem toen voldaan, dan was hij vermoedelijk later opgegaan in 't ambtenaarsleven in Indië. Doch de meeste colleges daar stonden hem tegen, en als een uitkomst begroette hij in 1873 den oproep voor sollicitanten naar de betrekking van Candidaat-Ambtenaar voor Chineesche Zaken in Indië. Van de 18 mededingers behaalde hij de hoogste punten, en tegen den raad zijner Delftsche vrienden, die betoogden, dat de betrekking van Ambtenaar bij het Binnenlandsch Bestuur veel deftiger was dan die van Chineesch Tolk, koos hij de laatste. Want zijn aarzeling werd overwonnen door de gedachte, dat elk ambt eervol is als het eervol wordt bekleed, en door den sterken drang naar 't vreemde en onbekende, die in hem leefde van kindsbeen af. Zijn richting was bepaald; ditmaal had hij den waren weg gekozen!

September 1873 ziet hem als groen door Leidens straten draven, en de volgende maand begint zijn prettig studentenleven (1873 tot eind 1876), waarop hij in later jaren steeds met genoegen terugziet. Naast zijn studie las hij bij voorkeur werken over godsdienstwetenschap, en als uitspanning deed hij veel aan sport. Een van de beste gymnasten van het corps, was hij tevens een goed zwemmer, schaatsenrijder en wandelaar. Zoo vlogen die jaren snel voorbij, genoeglijk maar ook niet zonder strijd. Want als we hem in 1874 de Katholieke Kerk zien verlaten, kunnen we ons wel voorstellen, dat dit met strijd gepaard is gegaan; en ook bij zijn studie kwam zijn kritische geest in verzet tegen de methode en de opvattingen van zijn leermeester, Prof. Schlegel, die zoo hemelsbreed van de zijne verschilden. Naar eigen, vrije studie in China ging zijn verlangen uit, en vol geestdrift vertrok hij naar dat land van belofte, uitgeleid door vele vrienden en al zijn clubgenooten, die hij later steeds als aardige, flinke makkers zijner jeugd gedacht.

Op 11 December 1876 trok hij het vreemde, nieuwe tegemoet. Niet voor den eersten keer kwam hij in 't buitenland, want vier jaar vroeger had zijn vader hem, ter belooning voor zijn ijver, een zeereisje naar Hâvre laten doen, waardoor zijn lust tot reizen, nog meer was opgewekt. Nu echter toog hij uit naar het verre, mysterieuze land, aan welks prachtige, rijke taal hij nog jaren van moeizame studie moest wijden. Want hij besepte maar al te wel, dat het ééne jaar, door Prof. Schlegel voor 't verblijf in China bepaald, veel te kort was. Doch het is verbazend, hoeveel hij in dat korte tijdsverloop wist te doen. Op 17 December te Marseille scheidde hij, kwam hij 2 Februari 1877 te Emoy, de plaats zijner bestemming, aan. 'Dit jaar', zegt hij in zijn aantekeningen over zijn leven 'wordt hoofdzakelijk doorgebracht met het bijeenzamelen van gegevens omtrent de geregeld terugkomende jaarfeesten der Emoy-Chineezers, welke viering ik, zooveel doenlijk, trouw in de stad ga bijwonen en gadeslaan. Ik doorreis ook het stroomgebied van de Pak-khe, en dat van de Min vanaf hare zuid-

westelijkste bronnen tot aan de hoofdstad Fuchow, waar ik voor het eerst het Koesjan-klooster bezoek, hetwelk mij gedurende mijn tweede verblijf in China zooveel dienst zou verleenen bij het bestudeeren van het Boeddhistische kloosterwezen. Verder doortrek ik het gebied van de zuidelijke nevenrivier der Min, alsmede dat van de Tsin-kiang, met het departement Tsuen-tsjoe. Mijn dagboek omtrent dat gansche jaar van zware inspanning, arbeid en levensgevaar heb ik vernietigd, nadat ik er alles, wat ik wetenschappelijk zou kunnen benutten, had uitgenomen'. Zelf reisbeschrijvingen vervelend vindend, wilde hij er anderen niet op vergasten. Wel jammer, want het zou interessant geweest zijn, zijn noesten arbeid in dat jaar van stap tot stap te volgen.

Den 9^{den} Februari 1878 uit Emoy vertrokken, bezocht hij Canton en ging vandaar op een kleine, propvolle emigrantenboot, om de koelie-vaart te leeren kennen, naar Singapore. Te Batavia aangekomen, werd hij 13 April als tolk te *Cheribon* aangesteld. Daar wachtte hem groote teleurstelling wat zijn ambtelijke werkzaamheden betreft; er was n.l. bijna niets te doen, en de betrekking was zeer weinig in tel. Wel is waar kon hij hier zeer veel tijd besteden aan de bewerking zijner aantekeningen over de 'Feesten en Gebruiken der Emoy-Chineezen', en genoot hij veel vriendschap van Resident Wegener en diens familie, doch de voortdurende koorts in dit zeer ongezonde oord dwongen hem, het spoedig te verlaten. Op 7 Januari 1880 overgeplaatst naar de Westerafdeeling van Borneo, vertoefde hij eerst drie maanden te Sindanglaya tot herstel van gezondheid. Te *Pontianak* (Mei 1880-Januari 1883) waren klimaat en omgang aangenaam, en op zijn talrijke dienstreizen met den Resident leerde hij veel belangrijks kennen. Zoo verzamelde hij op zijn tochten door de Chineesche districten gegevens over de vroegere republieken of kongsi's en over de toen nog niet opgeheven kongsi Lanfong in Mandor. Daarneven legde hij zich krachtig toe op het leeren van het Hakka-Chineesch, en werkte ijverig voort aan de '*Jaarlijksche Feesten en Gebruiken der Emoy-Chineezen*', waarvan het Bataviaasch Genootschap de uitgave op zich genomen had. Doch al dit werken bleek te veel voor zijn gestel, en door steeds toenemende zenuwzwakte, hartkloppingen en hoofdpijn geplaagd, werd hij in Maart 1883 met ziekteverlof naar Nederland gezonden. Juist kwam het tweede deel van zijn baanbrekend werk uit, evenals het eerste met grooten lof door de Indische pers begroet.

Hiermede eindigt zijn tolkenloopbaan in Indië; het Lot had beter dingen voor hem weggelegd! Sedert April in Den Haag gevestigd, biedt hij in September zijn '*Buddhist Masses for the Dead*' aan het Orientalistencongres te Leiden ter publicatie aan, en maakt daar kennis met Emile Guimet, die hem verlof vraagt, een Fransche geïllustreerde editie van de 'Jaarlijksche Feesten' uit te geven in de '*Annales du Musée Guimet*' (toen nog te Lyon). De heer Chavannes zal den door den schrijver omgewerkten

tekst vertalen, en de schilder Félix Régamey, die den heer Guimet op zijn reizen in 't Oosten vergezelde, illustreert het werk, waaraan De Groot twee jaar later de laatste hand legt.

Op 5 December 1884 promoveert hij te Leipzig tot doctor op grond van de 'Jaarlijksche Feesten', en het volgend jaar publiceert hij *'Het Kongsuwezen in Borneo'* naar aanleiding van de troebelen, in *Mandor (Borneo)* uitgebroken ten gevolge van de opheffing van de kongsu Lanfong na den dood van den Kapthai.

Intusschen wordt op een, 10 November 1884 ingestuurd, uitvoerig gemotiveerd rekest aan den Minister van Koloniën, om twee of drie jaar naar China te mogen gaan voor wetenschappelijk onderzoek, 8 Mei 1885 door de Indische Regeering gunstig beschikt. Zij geeft zelfs meer dan hij gevraagd heeft, daar zij zijn zending wil doen strekken ten bate der taal-, land- en volkenkunde van China in 't algemeen. Zoo maakt hij zich vol vreugde op om weder naar het land van belofte te vertrekken. In October en November verblijft hij te Leiden om voorbereidende studies te maken en te leeren photographieren, wat hem op zijn reizen uitstekend te pas kwam.

Op weg naar Marseille bezocht hij in December het Musée Guimet te Lyon, en ontving van den heer Guimet de opdracht, voor dat museum een wetenschappelijke verzameling aan te leggen van voorwerpen, die op den Chineeschen godsdienst betrekking hadden. In Januari 1886 uit Marseille vertrokken, kwam hij in Februari te Batavia aan, vanwaar hij 31 Maart weder vertrok. Evenals in 1883 logeerde hij er bij den heer Groeneveldt, den eminenten kenner van de Chineesche taal en geschiedenis, die helaas door zijn ambtelijke loopbaan van de Sinologie was afgeleid. Daar de G.G. hem een opdracht had gegeven in zake de emigratie der Chineesche koelies, bezocht hij te Muntok met den Resident de mijndistricten en verzamelde gegevens over den toestand der Chineesche mijnwerkers en hunne emigratie. Vervolgens ging hij naar Deli, waar hij met de administrateurs der Deli Maatschappij verschillende tabakslanden bezocht. Ten slotte reisde hij via Singapore naar Hongkong, Canton en Emoy, waar hij op Juni 1886 aankwam.

Zijn tweede verblijf in China (Juni 1886-April 1890) kenmerkt zich weder door buitengewone werkzaamheid en inspanning. Tallooze bijzonderheden omtrent het Chineesche familieleven, erfrecht, adoptie, positie der vrouw, huwelijks- en begrafenisplechtigheden, etc. nam hij nauwkeurig waar en teekende ze op. Vaak nam hij daartoe zijn intrek bij Chineesche families en woonde de godsdienstige feesten der bevolking bij, waardoor alles hem steeds duidelijker en begrijpelijker werd. Zoo kon het stelselmatig werk beginnen en elk onderdeel van het systeem van zeden en gebruiken behandeld worden als afgerond geheel. Vaak ook hield hij in de binnenlanden van Zuid-China verblijf in Boeddhistische kloosters, ter bestudeering van het monniksleven, het

doel ervan en de middelen om dat doel te bereiken. Hij maakte verscheidene reizen door de provincies Foehkien, Kwangtoeng, Kiangsi en Tsjihkiang, en bezocht in 1887 den Taoïstischen Paus te Kwei-khi, bij welke gelegenheid hij ook geruimen tijd te Nanking vertoefde. Dit alles ging echter gepaard met zeer veel ontbering en lichamelijk lijden, deels door de koude of de ondragelijke hitte, deels door de groote onzindelijkheid, deels ook door de vijandige gezindheid van een deel der bevolking in het binnenland, waardoor elke vreemdeling steeds op zijn hoede moest zijn. Eens zelfs, in Nov. 1886, verloor hij zijn schuit met bagage en bedienden, en zwierf rond zonder kleeren en geld, den nacht doorbrengend in een steenkouden tempel, zonder dekens, met niets anders dan een bos stroo, zoodat de koude het slapen onmogelijk maakte. Doch dit alles getroostte hij zich ter wille van het goede doel, en zijn wetenschappelijke resultaten, later neergelegd in zijn werken, beloonden hem ruimschoots voor deze jaren van buitengewone inspanning en ontbering.

Een tweede moeilijke taak, die hij met groote energie en volharding vervulde, was het tot stand brengen van de rechtstreeksche emigratie van Chineesche koelies naar Banka en Sumatra's Oostkust, hem door den G.G. opgedragen. Onze toenmalige Minister-Resident in China wilde hem niet helpen bij zijn pogingen om den Onderkoning van Canton te bewegen, zijn verbod tegen de emigratie naar Deli op te heffen. Zoo zou hij zonder de krachtige hulp der Duitsche consuls te Canton en Swatow nooit geslaagd zijn. De eerste poging (8 Maart 1887) om 700 emigranten naar Banka in te schepen mislukte geheel tengevolge van het vijandig optreden der koelie-makelaars. Doch na veel moeite en ergernis wist hij een jaar later de geheele zaak der emigratie te regelen, en op 24 April 1888 kon hij tot zijn vreugde aan de Deli-Maatschappij telegrapheeren, dat de Onderkoning de emigratie uit Kwangtoeng naar Deli had toegestaan; het is onnoodig te zeggen, van hoeveel beteekenis dit was voor die maatschappij. Reeds den 9^{den} Mei vertrok de eerste groep koelies uit Swatow naar Deli, en in diezelfde maand confereerde De Groot te Singapore met den Consul-Generaal Lavino, den heer Cremer en anderen ter voorloopige regeling der emigratie-aangelegenheden.

Daarna kon hij zich weer uitsluitend aan wetenschappelijk werk wijden, en in April en Mei 1889 verbleef hij voor 't laatst in het Koesjan klooster nabij Foehchow, ter bijwerking van sommige punten, die hem tot nog toe in het Chineesch Boeddhisme onduidelijk waren gebleven. Hij had hierbij bijzonder succes, vooral ten opzichte van de monnikswijding. Reeds in 1888 waren hem twee onderscheidingen ten deel gevallen, die bewezen, dat zijn werk in Europa gewaardeerd werd. Frankrijk schonk hem het Legioen van Eer voor alles wat hij gedaan had voor 't Musée Guimet (waar zijn verzamelingen zijn opgesteld in de Salle de Groot), en Nederland benoemde hem tot Correspondeerend Lid

der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Uit diezelfde stad bereikte hem in Januari 1890 een schrijven van B. en W., of hij een benoeming voor drie jaren tot leeraar in het Chineesch en Maleisch aan de Openbare Handelsschool wilde aanvaarden, die 20 Nov. in den Raad had plaats gehad. Dit geschiedde op voorstel der Deli-Maatschappij, die de helft der kosten droeg en ook bij zijn verder wetenschappelijk werk haar financieelen steun verleende. Gaarne nam hij deze benoeming aan, daar hij na die vier vermoeiende jaren op deze wijze gelegenheid kreeg met verlof naar Nederland te gaan, welk verlof hem voor den tijd van twee jaren, buiten bezwaar van den lande, spoedig door den G.G. werd verleend. Tevens smaakte hij de voldoening, dat, dank zij het energiek optreden van den heer Cremer, die bijna uitsluitend werkte met gegevens, hem door De Groot verstrekt, een Consulaat-Generaal voor Zuid-China werd ingesteld.

Alvorens uit China te vertrekken, reisde hij in Maart 1890 over zee via Shanghai naar Thientsin en vandaar ging het per tweewielige kar (zonder veeren) naar Peking, in guur weder langs ellendige, stoffige wegen. Doch Peking en omgeving beloonden hem rijkelijk voor dezen moeizamen tocht! Hij doorkruiste de stad in alle richtingen en bestudeerde alle merkwaardigheden, waarbij hem bij het Keizerlijk Zon-altaar een gevaarlijk avontuur overkwam, dat niet nader door hem wordt beschreven. Verder reisde hij door de omstreken van Peking, naar de Westersche bergen en den Grooten Muur, en bezocht er tal van kloosters en pagoden, alsmede de mausolea der Keizers van de Ming-dynastie, die hij opmat, beschreef en photographeerde (vgl. *Religious System of China*, Vol. II en III). Stofstormen en verbazende temperatuurswisselingen bemoeilijkten ook hier het werk.

In April vertrok hij uit China, om er nooit terug te keeren. Met groote voldoening kon hij terugzien op die vier jaren van rusteloozen arbeid, waarin hij zulk een oneindigen rijkdom van wetenschappelijk materiaal had vergaderd. In Nagasaki zag hij interessante Boeddhistische tempelfeesten, en ook Ky to en T ky waren voor hem een bron van groot genot. Juist de vergelijking van het in China geziene met het verwante en toch weer geheel verschillende Japan moet hem ten zeerste geboeid hebben. Toen ging hij van Yokohama via Amerika naar Rotterdam, waar hij in Juli 1890 den vaderlandschen bodem weer betrad. Zijn werkzaamheid in het Oosten was afgelopen; het zou hem nooit weer terugzien. Het Correspondeerend Lidmaatschap van het Bataviaasch Genootschap, hem kort vóór zijn vertrek uit China verleend, was een nieuw bewijs, dat men ook in het Oosten zijn wetenschappelijk werk op prijs wist te stellen.

Zijn verblijf in Amsterdam zou slechts zeer kort zijn. Na in Sept. 1890 zijne lessen aan de Handelsschool te hebben aangevangen, werd hij een jaar later door de Letterkundige Faculteit

aldaar voor benoeming tot Buitengewoon Hoogleraar voorgedragen, doch reeds op 24 October volgde zijne benoeming tot Hoogleraar in de Land- en Volkenkunde van Ned. Indië te Leiden, als opvolger van Prof. Wilken. In dien tijd had hij zoowel wetenschappelijke verhandelingen geplaatst in de T'oung-pao en de Bijdragen van 't Kon. Instituut, als artikelen geschreven over den rechtstoestand van den Chineeschen emigrant en over China's consulaire politiek (Ind. Tolk v.h. Nieuws van den Dag, 20 Jan., 3 en 17 Maart, 20 en 26 Mei, 2 Juni 1891).

Nu begon een lange periode van rustigen, vruchtbaren arbeid aan Leidens Hoogeschool (Dec. 1891-eind 1911), waarin hij zich een grooten naam verwierf in het buitenland als eminent baanbreker op het gebied van China's godsdienst. Den 9^{den} December 1891 aanvaardde hij het hoogleeraarsambt met een rede 'Over het belang der kennis van China voor onze koloniën, uit een politiek en wetenschappelijk oogpunt', en spoedig daarop ving hij zijn onderwijs aan. Dat hij con amore de volkenkunde van Ned. Indië onderwees, blijkt uit het feit, dat hij in Januari 1904, toen de Chineesche leerstoel hem werd aangeboden, slechts noode tot het aannemen daarvan overging, hoewel het Chineesch toch zijn eigenlijk studiegebied was.

Hij vestigde zich met twee zijner zusters, van wie de oudste zijn huishouden bestuurde en de andere zijn secretaresse was, in de Rembrandtstraat te Leiden. Tot zijn groote droefheid overleed de eerste in 1895, waarna de laatste ook de taak harer zuster op zich nam en deze tot 1903 met trouwe toewijding vervulde. Op 5 Maart 1897 betrokken zij de Villa Kidoel, het statige huis aan den Zoeterwoudschen Singel, dat hij voor zich had laten bouwen, en welks mooien tuin hij zelf aanlegde en steeds verzorgde. Zijn groote neiging voor het buitenleven en de natuur, die hem uit zijn jeugd was bijgebleven, deed hem veel genieten van dezen tuin zoowel als van Leidens mooie omstreken. In Juni van dat jaar namen zij twee jongens ter opvoeding in huis, zoodat de groote woning door jeugd werd opgevroomd. Ook voor de latere loopbaan zijner pleegkinderen had hij steeds groote belangstelling, getuige zijn aantekeningen dienaangaande.

Inmiddels ontplooit hij een geweldige werkzaamheid op het gebied van China's godsdienst. Het op zijn reizen verzamelde materiaal werd nu bewerkt en door rustige en aanhoudende studie der bronnen uit zijn rijke Chineesche bibliotheek nader toegelicht en aangevuld. Zoo verscheen in April 1892 het eerste, deel van zijn groot werk getiteld '*The Religious System of China*', waarvan de Ned. Indische Regeering de helft der kosten op zich nam, terwijl de Deli-Maatschappij de andere helft betaalde (elk deel, uitgegeven bij de firma Brill en met vele illustraties voorzien, kostte f 2000.-). De opzet was zeer breed; het zou 12 à 14 deelen tellen, doch door omstandigheden zijn er slechts 6 van verschenen. Vooral het ontbreken van het 7de deel is een groot

gemis, daar dit het slot moest vormen van het Tweede Boek en evenals het derde deel uitvoerige indices zou bevatten op deel 4-7. Helaas, het heeft zoo niet mogen zijn! Moge het nog eenmaal, aan de hand zijner manuscripten, worden gepubliceerd. Het eerste boek (deel 1-3) behandelt uitvoerig de 'Disposal of the Dead' (Funeral Rites, The Ideas of Resurrection, The Grave); het tweede, 'On the Soul and Ancestral Worship', geeft talloze bijzonderheden over 'The Soul in Philosophy and Folk-Conception, Demonology, Sorcery, The War against Spectres, The Priesthood, of Animism'. Dit baanbrekend werk bevat een schat van gegevens, ook voor de studie van het Japansche volksgeloof, in zooverre dit aan China is ontleend. Helder en scherp wordt alles uiteengezet, en niet alleen voor de Sinologie, maar ook voor de Volkenkunde en de Vergelijkende Godsdienstgeschiedenis is het een rijke bron van kennis. Geen wonder dan ook, dat de zes achtereenvolgens verschijnende deelen (1892-1910) telkens ten zeerste werden geprezen, en dat de *Prix Stanislas Julien*, die elk jaar door het Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles Lettres te Parijs, wordt gegeven voor het beste in dat jaar verschenen werk over China, tweemaal voor dit werk zijn deel werd (1898 en 1902). Reeds in 1894 was hem deze bekroning toegekend voor zijn *Code du Mah y na en Chine*, een uitstekend werk, waarin hij den Chineeschen tekst met vertaling geeft van een zeer gewichtig boek met voorschriften voor de 'zonen Boeddha's', en den invloed daarvan op het leven der Chineesche monniken en leeken beschrijft. Ook hiervoor bewerkte hij de rijke gegevens, op zijn reizen in China verzameld. Het werk verscheen als deel der Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, waarvan hij in 1892 lid was geworden. In hetzelfde jaar had hij het lidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en van het Prov. Utrechtsch Genootschap verkregen.

Op 31 Aug. 1898 tot Ridder van den Nederlandschen Leeuw benoemd, viel hem van 3 Januari tot 15 Aug. 1900 de eer te beurt, H.M. de Koningin te onderwijzen in de Volkenkunde van Ned. Indië. H.M. de Koningin-Moeder woonde steeds de lessen bij en hield dictaat, dat vervolgens nader werd bewerkt en van een register voorzien. De beide laatste dagen (14 en 15 Aug. 1900) was hij de gast der Koningin-Moeder op Soestdijk en verkreeg door geschenk en woord de bewijzen van erkentelijkheid der beide Koninginnen voor deze lessen, die hij met zooveel toewijding had gegeven. Uit zijn aantekeningen blijkt, hoe buitengewoon hij dit alles op prijs stelde, en hoe hij bij het afscheid de gelegenheid aangreep, de Leidsche Universiteit in Hare gunst aan te bevelen.

Het jaar 1902 bracht een m.i. ongunstig keerpunt in zijn leven. Tot nog toe had hij te Leiden rustig en met veel voldoening gewerkt, en hij had zich ingeleefd in de gedachte, dat hij dit

ongestoord zou kunnen voortzetten. Doch het lot had het anders gewild. Berlijn en New York (de Columbia University) kwamen hem storen in zijn genoeglijk werk, en wilden hem tot zich lokken ter bekleeding van een leerstoel in de Sinologie. Over de laatste uitnoodiging heeft hij niet ernstig gedacht, doch de eerste ontnam hem zijn gemoedsrust. Het breede doel: de vorming van een Sinologische school, de kweeking van leerkrachten voor ten minste zes universiteiten, en het verrijken der Universiteits-bibliotheek met een onbeperkt aantal Oostaziatische werken, was inderdaad zeer aantrekkelijk. Twee professoren en twee Chineesche geleerden zouden hem bijstaan voor het elementaire onderricht, en een gewoon professoraat, een leerstoel aan 't Seminar für Orientalische Sprachen en een zetel in de Königl. Akademie von Wissenschaften, alle drie bezoldigd tot aan zijn overlijden, benevens om de vijf jaar een wetenschappelijke reis van een vol jaar naar Oost- of Centraal Azië, door hem uit te kiezen, en reeds in het derde jaar te aanvaarden - ziedaar de schitterende aanbiedingen, hem van uit Berlijn gedaan. Naturalisatie was daarbij geen vereischte. Geen wonder, dat een actief man als De Groot veel voor zulk een breeden werkkring gevoelde. En toch - toen hij na in Berlijn besprekingen te hebben gevoerd, naar Holland terugkeerde, bekwam hem al meer en meer het gevoel, dat de banden, die hem aan ons land bonden, te sterk waren. Het had hem veel geschonken, en zijn eenige grief, de Ethnographisch Museum -quaestie, zou door Minister Kuyper weggenomen worden door onder zijn voorzitterschap een Commissie daarvoor in te stellen. Hij bedankte dus voor Berlijn, waarop H.M. de Koningin hem schriftelijk (en wat later ook mondeling) haar vreugde over dit besluit te kennen gaf en hem tot Commandeur der Oranje-Nassau-orde benoemde. Tevens werd hem door de Regeering vergund in Japan een exemplaar te doen drukken van den grooten Chineesch-Boeddhistischen Canon, de Tripitaka, waarvan de drukplanken in een klooster bewaard worden, en welks 2200 fraai gedrukte deelen, in keurige kartonnen omslagen, een uiterst waardevol sieraad onzer Chineesch-Japansche bibliotheek vormen.

In 1903 en 1904 zien we weer een groot werk van zijn hand verschijnen: *Sectarianism and Religious Persecution in China*, zeer belangrijk voor de geschiedenis van het Boeddhisme in China en voor de kennis der Confucianistische ideeën ten opzichte van heterodoxie. Het tweede deel behandelt de secten- en Christen-vervolgingen onder de laatste dynastie. Het geheele werk is opgedragen aan alle Christelijke zendelingen in China. In December 1903 benoemd tot 'Corresponding Member of the China Branch of the Royal Asiatic Society' te Shanghai, is hij in April -Mei 1905 Voorzitter van de Section de l'Extrême Orient van 't Orientalistencongres te Algiers, en wordt kort daarna 'Membre Associé Etranger de la Société Asiatique de Paris'. Intusschen had hij

in Januari 1904, na Prof. Schlegel's dood, den leerstoel in de Volkenkunde voor dien van het Chineesch verwisseld.

In Juni 1904 begint zijn bekende strijd tegen den groentijd der studenten, met de publicatie van een boekje daarover, getiteld 'Groenloopen, door een Hoogleraar'. Hij zag terecht het verderfelijke van deze quasi-opvoeding der jonge studenten, waarbij aan de slechtste elementen gelegenheid gegeven werd, het gemoed der jongeren te vergiften en hun eigen zin tot gemeenheid bot te vieren. Met kracht trok hij er tegen te velde, doch vond weinig steun bij de meesten zijner ambtgenooten, die van meening waren, dat alleen uit 't midden der studenten zelf daarin verbetering kon komen. Bij de hem eigen felheid konden groote onaangenaamheden niet uitblijven. Heilig overtuigd van het dringende der zaak en van den plicht der professoren om er met kracht tegen op te treden, werd hij door de tegenkanting meer en meer verbitterd en joeg door de bij den strijd gebezigde middelen velen tegen zich in 't harnas. Voor het Rectoraat der Universiteit bedankte hij, omdat hij geen steun te wachten had bij de voorgenomen krachtdadige maatregelen tegen het groote euvel, den groentijd. In 1911 woedt de strijd weer in volle hevigheid wegens uitgelekte schandalen, waarover hij een gesloten brief tot de Kamerleden richt. Ongetwijfeld heeft deze edele strijd, waaronder hij zelf het meeste leed, gunstige gevolgen gehad en veel verbetering doen komen. Reeds is in Groningen de groentijd geheel afgeschaft; moge het ongerijmde hangen aan oude gewoonten, zelfs als deze verkeerd zijn, ook bij de andere studenten spoedig tot het verleden behooren. En mogen velen den man gedenken, die voor het goede doel zooveel geleden en gestreden heeft. Zijn genegenheid ging uit naar de studenten, en miskennis van hunne zijde deed hem pijn. Er was veel dat hem in deze jaren bitter stemde. Zijn zuster, die helaas toen niet meer met hem samen was, schrijft het zoo juist: hij had het eerste aanbod naar Berlijn moeten aannemen. De verandering zou hem goed gedaan hebben. 'Hij', zoo schrijft zij, 'de eenzame, de kamergeleerde, de oogenschijnlijk rustige, had een onrustige, bewegelijke natuur, die hem drong tot actie, tot telkens nieuwe actie op ander, ruimer terrein'. Zoo kreeg hij meer en meer spijt van zijn weigering, temeer daar men hem hier niet ter wille was in zijn verlangen, om voor Dr. Marquart, een groot geleerde, die aan 't Ethnographisch Museum misplaatst was, een lectoraat te doen instellen (Juni 1905). Deze grief is zes jaar later de hoofdreden geweest van zijn vertrek naar Berlijn. Wel werd Dr. Marquart 16 Maart 1910 benoemd tot Adjutor voor de Midden-Aziatische talen, om met De Groot wetenschappelijk te kunnen samenwerken, maar de weigering van het lectoraat deed Marquart het in 1911 aangeboden professoraat afslaan en het buitengewone te Berlijn aannemen. Daarmede was de door De Groot gestelde voorwaarde vervuld en was hij zedelijk gedwongen, zelf ook te gaan.

Doch vóór dien tijd brachten 1908, 1910 en 1911 nog allerlei gelukkige afleiding. Van 14 Maart tot 16 Mei 1908 duurt zijn eerste reis naar Amerika, waar hij acht lezingen (de Lamson lectures) te Hartford houdt over *'The Religion of the Chinese'*. Veel eerbewijzingen en hartelijkheid vielen hem daar ten deel, en een mooie reis naar Boston, Buffalo en de Niagara, Philadelphia en Washington bevredigde zijn ouden lust naar 't nieuwe en vreemde. Dat zelfde jaar ziet hem op congressen te Kopenhagen en Oxford en brengt hem ten slotte de eer van zijn benoeming tot Correspondierend Lid van 't Institut de France. Zijn tweede reis naar Amerika (24 Sept.-30 Dec. 1910) had plaats op uitnoodiging van het Committee for Lectures on the History of Religions; hij hield er telkens zes lezingen over 'Religion in China, Universism', te Boston, New Haven, Philadelphia, New York, Baltimore en Chicago. Ook ditmaal weer ten zeerste gewaardeerd, wordt hij in 1911 ten derden male naar Amerika geroepen, om op 13 Juni te Princeton plechtig als eeredoctor te worden gehuldigd.

Vóór hij die derde reis aanvaardde, was op 25 Mei 1911 het tweede verzoek uit Berlijn tot hem gekomen. Het gold ditmaal slechts één leerstoel (niet aan het Seminar), met het lidmaatschap der Königl. Akademie von Wissenschaften samen een traktement van 25000 M. vormend, terwijl slechts één college 's weeks van meer bijzonderen, en één van meer algemeenen aard werd verwacht. Het geven van meerdere colleges werd aan hemzelf overgelaten. De reis naar 't Oosten om de vijf jaar bleef natuurlijk gehandhaafd en de titel van Geheimer Regierungsrat werd hem toegekend. Tevens werd - en ziehier de vervulling van een blijkbaar reeds vroeger officieus door hem gestelde voorwaarde - aan Dr. Marquart een nieuwe, voor hem opgerichte, buitengewone leerstoel voor Iranische philologie aangeboden. Zooals ik boven reeds zeide, heeft Marquart door dit aanbod aan te nemen en den gewonen leerstoel, dien de Regeering hier voor hem wilde oprichten, af te slaan (wat van zijn kant, na het gebeurde in 1905, te begrijpen was), De Groot tot heengaan gedwongen. Want ook nu aarzelde deze weer zeer, omdat de Regeering en de Curatoren weer alles deden, om hem voor ons land te behouden.

Zoo was dan het groote besluit genomen, waardoor hij op bijna 58-jarigen leeftijd een geheel nieuw leven van groote werkzaamheid tegemoet ging. Voor hem zelf ware 't beter geweest, als hij het tien jaar eerder had gedaan. Nu heeft hij, na er twee en een half jaar gelukkig te hebben geleefd en met veel succes te hebben gewerkt, den vreeselijken wereldoorlog in al zijn bitterheid en ellende moeten doormaken in het steeds feller geteisterde land. Sterk onder den invloed der daar heerschende beschouwingen, zag hij de groote schuld der Duitsche oorlogspartij niet in en verkeerde in den waan, dat Deutschland het onschuldig slachtoffer der tegenpartij was. Zijn conservatieve ideeën, zijn eerbied voor

de monarchie, zijn zucht naar tucht en orde, dat alles werkte mee om hem tot een blind vereerder te maken van het toenmalige régime. Zoo kwam hij er toe, het beruchte manifest der 90 Duitsche geleerden, 'Es ist nicht wahr', te onderteekenen. Zij waren allen met blindheid geslagen! Doch niet slechts in woorden, ook in daden uitte hij zijn sympathie met het oorlogvoerende Deutschland. Zoo stond hij o.a. de helft van zijn traktement voor weldadigheidsdoeleinden af, en hielp waar hij kon met milde hand. De Keizer, die hem 18 Januari 1914 den 'Königl. Kronenorden 2° Klasse' verleende, schonk hem 2 Januari 1918 het 'Verdienstkreuz für Kriegshilfe'.

Voordat de oorlog zijn zware schaduwen op het geheele leven wierp, beleefde De Groot te Berlijn nog een schoonen tijd vol groote werkzaamheid. Op 7 Januari 1912 te Berlijn aangekomen, hield hij op 4 Juli zijn Antrittsrede in de Akademie der Wissenschaften, beantwoord door Prof. Roethe. Zij liep over de zware taak der Sinologie met de grondige studie der taal als eerste vereischte.

Met welk een vreugde richtte hij reeds spoedig zijn *Sinologisches Seminar* in, daartoe op de meest onbekrompen wijze door de Regeering in staat gesteld. Vooral het gebied der Chineesche klassieken, der geschiedenis en aardrijkskunde, van het staatsrecht en de volkenkunde, werd rijk bedacht; minder dat der schoone letterkunde en der kunst, daar zijn neiging nimmer naar het aesthetische is uitgegaan. Alleen voor het schoone der natuur, vooral der bloemen, had hij een open oog. Meer dan 2000 Chineesche deelen en ongeveer 300 deelen Europeesche hulpliteratuur bracht hij bijeen, in goede uitgaven en met groote kennis gekozen. Tevens schreef hij een leidraad voor de inrichting van dergelijke bibliotheken (1913). Het was steeds een groot genot voor hemzelf en zijne leerlingen, zoo schreef mij Dr. Trautz, die zijne lessen volgde en de grootste vereering en vriendschap voor hem koesterde, om in dat Seminar met hem samen te werken en ook zijne andere colleges over Chineesche volkenkunde bij te wonen. Zijn enorme belezeneerdheid en zijn verbaazend geheugen stelden hem in staat, alle willekeurige Chineesche teksten, door zijn leerlingen ter verklaring op het bord geschreven, met al de daarin vervatte toespelingen uitvoerig en duidelijk uiteen te zetten. Zooveel mogelijk liet hij hen daarbij zelf de verklaring vinden. Ook ik herinner me nog steeds met veel genoegen de heldere en eenvoudige wijze, waarop hij mij, die indertijd te Leiden het voorrecht had alleen door hem te worden onderricht (1902-'04) en die ook na mijn terugkeer uit Japan (najaar 1909) weer met vreugde zijne colleges volgde, de moeilijkste Chineesche passages, wist uit te leggen. Slechts in één opzicht deel ik zijn opvatting van de studie van het Chineesch niet: hij ontkende m.i. (evenals Schlegel) voor beginners te veel het nut eener systematische grammatica. Doch zijn verklaring der karakters in hun onderling

verband, steeds uitgaande van hun eenvoudigste, eerste beteekenis, was meesterlijk.

Een andere zijner Duitsche leerlingen, Dr. Hauer, van wien ik door de vriendelijke tusschenkomst van Prof. Sachau en Prof. Hänisch eveneens een uitvoerige beschouwing over De Groot's werkzaamheid te Berlijn ontving, is niet minder er mede ingenomen dan Dr. Trautz. Voorts blijkt mij uit brieven van Prof. Sachau, Prof. Eduard Meyer en Dr. De Gruyter, hoe hoog hij door zijn collega's en vrienden werd geschat. Zijn gastvrije, vriendelijke woning aan de Dahlemerstrasse (Nr. 69) te Gross Lichterfelde (16 Maart 1912 door hem betrokken) met haren mooien tuin met bloemen en vruchtboomen, waarvoor hij steeds de grootste zorg en liefde had, was, evenals eertijds zijn huis aan den Zoeterwoudschen Singel te Leiden, het middelpunt van een breeden kring van vrienden, collega's zoowel als leerlingen, en met eenige in de buurt wonende families had hij een zeer vriendschappelijk verkeer. Hadden niet de oorlog en de revolutie zijn leven verdonkerd, dan waren zijn Berlijnsche jaren wellicht de gelukkigste zijns levens geweest. Doch beide werkten diep in op zijn ontvankelijk gemoed, en in zijn conservatisme zag hij van de laatste slechts de schaduwzijden, zooals hij van het oude régime alleen de lichtzijden had gezien.

Intusschen bleek zijn werkkraft onverflauwd te zijn. Zoowel op het gebied van China's eigen godsdienst (*Universismus*) als op dat van het Chineesch Boeddhisme (der *Th pa*) en op geschiedkundig terrein (*Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*) ontplooidde hij van 1918-1921 weder een buitengewone werkzaamheid. Nog steeds was hij dezelfde onvermoeide, degelijke vorscher, voor wien geen arbeid te veel was om zijn onderwerp geheel te beheerschen. En daarnaast gaf hij zich met de grootste toewijding aan het onderwijs zijner studenten, in wier persoonlijk leven hij ook ten zeerste belang stelde, en die hij bijstond met raad en daad. Menigeen, door de moeilijke tijdsomstandigheden in zijn studie belemmerd, werd met boeken (hij leende en schonk deze steeds met groote gulheid, zooals ook schrijver dezes in vroeger jaren vaak mocht ondervinden) en andere middelen op zeer kiesche wijze door hem geholpen. Is het wonder dat zij hem vereerden als een vaderlijken vriend?

Helaas, de stoere werker was niet, zooals zijn beide ouders, die hij zoo lang had mogen behouden (zijn Vader stierf 5 April 1912 op 88-jarigen leeftijd, zijne Moeder 27 April 1920, 90 jaar oud) voor een hoogen ouderdom bestemd. Vermoedelijk heeft de oorlog met zijn vreeselijke gevolgen zijn gezondheid benadeeld. Een toenemend hartgebrek deed zich in 1921 gevoelen; tijdens zijn laatste verblijf in Holland, in den zomer van dat jaar, openbaarde het zich nog scherper, en, te Berlijn teruggekeerd, deden hevige zenuwpijnen hem eindelijk naar den dood verlangen. Door een beroerte getroffen, werd hij door zijn familieleden liefderijk

verzorgd en door vele deelnemende vrienden en leerlingen bezocht. Op 24 September 1921 kwam reeds het einde. Diep betreurd door allen, die door hechte banden van liefde, vriendschap en dankbaarheid aan hem waren verbonden, zal hij in hunne herinnering blijven leven als een goede broeder, een warm vriend, een vaderlijke, onvergetelijke leermeester. En in zijn werken zal hij leven als een groote pionier der Sinologie, een man op wien onze Oostersche school mag bogen als op een harer beste zonen.

Leiden, 30 November 1921.

M.W. DE VISSER.

Geschriften van Prof. Dr. J.J.M. de Groot.

1883. Jaarlijksche Feesten en Gebruiken van de Emoy-Chineezzen (Bataviaasch Genootschap) (2 dln.).
1883. Eenige aantekeningen omtrent Chineesche gerechtelijke eeden in de Koloniën (brochure, Batavia).
1884. Buddhist Masses for the Dead (Travaux de la 6e session du Congrès International des Orientalistes à Leyde, Vol. II).
1885. Het Kongsuwezen in Borneo (Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië).
1886. Fêtes annuellement célébrées à Emoui (Annales du Musée Guimet, Tome XI et XII, trad. par C.G. Chavannes, illustr. par Félix Régamey; Ernest Leroux, Paris).
1890. On Chinese Divination by dissecting written characters (T'oung pao).
1890. Militant spirit of the Buddhist Clergy in China (T'oung-pao).
1891. De Lijkbezorging der Emoy-Chineezzen (Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië, 3e volgrees, VII, 1891).
1891. Over het belang der kennis van China voor onze koloniën, uit een politiek en wetenschappelijk oogpunt. Inaugureele rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te Leiden (9 Dec. 1891).
1892. The Religious System of China, I (Brill, Leiden).
1892. Miséricorde envers les animaux dans le Bouddhisme chinois (T'oung-pao).
1893. Code du Mah y na en Chine (Verh. v.d. Kon. Akad. v.W., Afd. Letterkunde, Deel I, N°. 2).
1894. The Religious System of China, II (Brill, Leiden).
1894. Iets naders over de verbreiding en de geschiedenis van het betelkauwen (artikel in den Feestbundel ter eere van Prof. Veth).
1895. Artikel 'Chineezzen' in de Encycl. v. Ned. Indië.
1897. Artikel 'Heidendom' in de Encycl. v. Ned. Indië.
1897. The Religious System of China, III (Brill, Leiden).
1898. Wetgeving der Chineezzen. Nota over 't ontwerp Fromberg ter regeling daarvan (Indische Gids, Febr. en Aug. 1898).
1898. Antieke keteltrommen in onzen Archipel gevonden (rede in de Kon. Akad. v.W., Mei 1898) (Versl. en Meded. Kon. Akad. Reeks IV, Deel II, pp. 331, 385).
1898. De Weertijger in onze Koloniën en op het Oost-Aziatische Vasteland (Bijdragen Kon. Inst.).

1901. The Religious System of China, IV (Brill, Leiden).
1901. Heerscht er in China godsdienstvrijheid? (Lezing in de Kon. Akad. v.W., Maart 1901, artikel in *Onze Eeuw*).
1901. Die antiken Bronzepauken im Ostindischen Archipel und auf dem Festlande von Südostasien (Mitt. des Seminars für Orient. Sprachen zu Berlin, Jahrg. IV, Abt. I, *Ostasiatische Studien*).
1902. Is there Religious Liberty in China? (idem, Jahrg. V).
- 1903-'04. Sectarianism and Religious Persecution in China (Verh. Kon. Akad. v.W., Afd. Letterkunde, *Nieuwe Reeks*, Deel IV, N°. 1 en 2).
1905. Artikel 'China' in *Chantepie de la Saussaye's* Lehrbuch der Religionsgeschichte (3^e Aufl.).
1907. The Religious System of China, V (Brill, Leiden).
1910. The Religion of the Chinese (Hartford-Lamson Lectures, te Hartford gehouden in 1908; uitgegeven te New York in 1910).
1910. The Religious System of China, VI (Brill, Leiden).
1912. Religion in China, Universism: a key to the study of Taoism and Confucianism (*American Lectures on the History of Religions*, gehouden in 1910, uitgegeven te New York en London in 1912).
1913. Sinologische Seminare und Bibliotheken (Abh. Königl. Preuss. Akad. der W., Phil. Hist. Klasse, Jahrg. 1913, Nr. 5).
1918. Universismus, die Grundlage der Religion und Ethik, des Staatswesens und der Wissenschaften Chinas (Berlin).
1919. Der Th pa, das heiligste Heiligtum des Buddhismus in China, ein Beitrag zur Kenntnis der esoterischen Lehre des Mah y na (Abh. Preuss. Akad. der W., Jahrg. 1919, Phil. Hist. Klasse Nr. 11).
1921. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens, Erster Teil (Vereinigung wissensch. Verleger, Berlin und Leipzig, 1921).

Levensbericht van Dr. W.P.C. Knuttel.

Gaarne geef ik gehoor aan het verzoek van het Bestuur om het leven van dezen sympathieken stillen geleerde, met wien ik vele jaren door hartelijke vriendschap verbonden was, in korte trekken te beschrijven. De welwillende hulp zijner weduwe en die van een zijner broeders stonden mij daarbij ten dienste.

Willem Pieter Cornelis Knuttel werd 29 Januari 1854 geboren te Maassluis, waar zijn vader predikant was. Na de lagere school zijner vaderstad te hebben doorloopen, werd hij op zijn 12de jaar naar de bijzondere Latijnsche school van Dr. Epkema te Amsterdam gezonden, waar hij drie jaren lang onder leiding van dezen bekenden paedagoog werkte om dan over te gaan, wegens opheffing der school, naar het Amsterdamsche gymnasium, waar Kappeyne van de Coppello toen den scepser zwaaide. De ook door hem, gelijk door zoovelen, hoog gewaardeerde rector, dien hij tot zijn dood toe als zijn uitnemendsten leermeester placht te roemen, was de man, die uit hem wist te halen, 'wat er inzat' - de hoogste roem voor een paedagoog.

Als 17-jarig jongmensch deed hij in Sept. 1871 zijn intrede als student in de theologie te Leiden. Hij vond er Scholten, Kuenen, Rauwenhoff en later Tiele als de coryphaeën der theologische Faculteit. Ofschoon hij de beide eersten hoog vereerde, trok hem, die van zijn jeugd af veel voor geschiedkundige studiën gevoeld had, Rauwenhoff nog meer aan; Rauwenhoff's sierlijke welsprekendheid, diens levendige voorstelling van de kerkhistorische problemen oefende grooten invloed op zijn ontvankelijken geest, grooteren invloed dan Scholten's diepzinnige dogmatiek of Kuenen's zachtzinnige moraal gepaard aan scherpe filologische tekstkritiek. Weliswaar kon hij van Rauwenhoff zoowel het diepere inzicht in de algemeene historische beteekenis der problemen als de eigenlijke historische kritiek niet leeren, maar diens meeslepend onderwijs gaf hem lust in de studie der kerkgeschiedenis, terwijl hij in Tiele een smaakvol leidsman op

het gebied van voordrachtskunst en nieuwe letteren hoog waardeerde. Op des laatsten onvergetelijk avondcollege, waar theologen, litteratoren en juristen van Tiele's leiding genoten, mocht ik hem in den winter van 1874 het eerst ontmoeten.

Tiele's 'voordracht-college' was een merkwaardig college voor dien tijd. Daar werd diens eigen rede over de welsprekendheid benevens Steenmeyers Brieven over dat onderwerp gelezen en besproken; daar werden Macaulay's speeches, Tiele's eigen vertalingen van Tennyson en andere gedichten behandeld en voorgedragen. Een 15-tal studenten uit jongere en oudere jaren namen er deel aan en nog verscheidene hunner herdenken met dankbaarheid wat zij voor hunne vorming te danken hebben aan den humanen hoogleeraar, die zelf de kunst van spreken en voordragen zoo goed verstond, al was zijn welsprekendheid wat ouderwetsch.

Knuttel trad op de colleges noch elders als student bijzonder op den voorgrond. Zijn vriend Kappeyne, de zoon van den ouden rector, die als kroegpraeses bij het beroemde Leidsche eeuwfeest van 1875 naast den corpspraeses, den lateren minister Heemskerk, een zoo schitterende rol speelde, liet hij gaarne zijn ietwat rumoerigen gang gaan; zijn vrienden Saltet, veelbelovend medicus, en D.P.D. Fabius, toen reeds als anti-revolutionnair zonder schroom voor zijn denkbeelden opkomend, Baëza e.a. mochten als studenten van zich doen spreken, hij bleef, ofschoon niet bang om zijn meening in scherp-ironischen, zelfs sarcastischen vorm te zeggen, op den achtergrond. Hij speelde geen rol van beteekenis in het Leidsche studentencorps, hoogstens in den theologischen studentenkring, waarin hij naast zijn vrienden Van Wijk en Stenfert Kroese een geëerde plaats innam, ook als ijverig werkend lid van 'Beresjid'. Men kende hem als een ernstig werker, stil voor zichzelf levend, niet bevreesd om zijn meening te doen hooren, maar steeds sterker onder den indruk van de allengs toenemende doofheid, die hem toen reeds hinderde en hem voor de loopbaan van predikant minder geschikt maakte. Hij zette zijn theologische studie wel door, vooral in kerkhistorische richting, maar gaf weldra het plan om predikant te worden voorgoed op en besloot te trachten zich in het bibliotheekwezen een plaats te veroveren. Blijkbaar weder onder invloed van Rauwenhoff, die veel werk maakte van de stroomingen in de katholieke Kerk, promoveerde hij in 1877 tot doctor in de theologie op een dissertatie: 'Geschiedenis en Kritiek der hedendaagsche oud-katholieke beweging in Duitschland'. Het boekje is goed geschreven, soliede bewerkt en pleit, zooals te verwachten was, krachtig voor het goed recht der Oud-Katholieken, wier optreden van het Vaticansch concilie af het met nadruk verdedigt. Uit de bijgevoegde stellingen blijkt, dat hij behoorde tot de modernen maar niet tot de 'ethische' fractie dier partij, die toen bij de jongeren zeer in de mode was.

Hij was toen al tijdelijk ambtenaar aan de Koninklijke Bibliotheek, benoemd tegen den zin van den toenmaligen directeur, Dr. Campbell: deze had weinig vertrouwen in den ‘gedeserteerden theoloog’, die later evenwel door zijn trouwe plichtsbetrachting, zijn aangename omgangsvormen en zijn onmiskenbaren aanleg de hartelijke vriendschap van zijn superieur wist te winnen. Eerst in ondergeschikte betrekking catalogiseerend en rangschikkend, werd hij later als vast ambtenaar, ditmaal met volledige instemming van zijn chef, bij de Koninklijke aangesteld; hij genoot bij het publiek, dat er kwam, toenemende waardeering voor zijn veelomvattende boekenkennis, zijn vriendelijke behulpzaamheid, zijn intelligenten steun bij onderzoek. Hij bleef ook zelfstandig wetenschappelijk werkzaam, recenseerde boeken voor *Spectator*, *Amsterdammer* en andere tijdschriften en liet vooral de studie der katholieke kerkgeschiedenis niet varen. Zijn huwelijk met de begaafde schrijfster Elize Fabius (1883) schonk hem een gelukkig gezinsleven, al zijn hem van de zes kinderen vóór zijn dood drie ontvallen en wierp zijn doofheid, waartegen hij al het mogelijke onder medische hulp aanwendde, steeds breder schaduw op zijn levensweg.

Het mondaine Haagsche leven ging geheel buiten hem om. Zijn kwaal verhinderde hem echter niet geregeld en met ijver deel te nemen aan de redactie van den *Nederlandschen Spectator*, waar hij sedert 1888 Campbell eerst steunde, later opvolgde als leider van het wetenschappelijk gedeelte. Nog zie ik hem daar zitten op de enkele *Spectator*-avonden, die ik mocht bijwonen, met eerbied opziende tegen en luisterende naar Vosmaer, Campbell en Mart. Nijhoff, voortzetters der traditiën van Bakhuizen van den Brink, levendig deelnemend aan het gezamenlijk ‘maken’ van ‘de plaat’, die Schmidt Crans zou teekenen, en zich thuis gevoelend onder de jongere leden van de *Spectator*-club. Tot het einde van het weekblad (1906) toe heeft hij getracht op zijn beurt de oude traditie te handhaven onder de jongere leden: Wouter Nijhoff, Beekman, Colenbrander e.a. Ook in het door Brugmans gestichte Haagsche Historisch Gezelschap, waarin hij eenige jaren den voorzittershamer met wellevendheid en takt voerde, zag men hem gaarne en hoorde men met aandacht naar zijn degelijke mededeelingen op historisch gebied en zijn kritische opmerkingen bij die van anderen.

In 1890 werd hij onder-bibliothecaris zijner Bibliotheek. Hij is het bijna tot zijn dood gebleven. Niet bepaald naar zijn wensch. Toen in 1889 P.A. Tiele te Utrecht, in 1890 Campbell, in 1895 diens opvolger Wijnmalen overleed, had hij telkens gehoopt hen op te volgen maar zijn hoop werd bitter teleurgesteld; eveneens ontging hem na den dood van Acquoy in 1896 het professoraat in de kerkgeschiedenis te Leiden, waarvoor hij niet zonder reden meende ernstig in aanmerking te komen, krachtig gesteund als hij werd door zijn zwager Van Manen, hoogleeraar in dezelfde

Faculteit. Die teleurstellingen hebben hem zeer geschokt, die ten opzichte van de Koninklijke een tijd lang zelfs hevige verbitterd en nog vele jaren later kon hij zijn ergernis ten dezen nauwelijks verkroppen, al woonde hij als onder-bibliothecaris in het monumentale Museum Westrheenanum en regeerde hij met groote zelfstandigheid van werkring in de kunstzaal der Bibliotheek.

Zijn geliefkoosd werk, hem door Campbell al spoedig met vol vertrouwen toegewezen, was er het rangschikken en beschrijven van de beroemde pamfletverzameling der instelling. De meer dan 20000 nummers omvattende Bibliotheca Duncaniana, die uit de nalatenschap van haar verzamelaar eerst aan prins Willem V, in 1795 uit diens boekerij aan de Nationale (later Koninklijke) Bibliotheek was gekomen, benevens de drie later door het Rijk aangekochte belangrijke collecties en verdere aanvullingen, vormden gezamenlijk een prachtig geheel en Knuttel leefde erin. Een nieuw pamfletje, hem door de firma Nijhoff aangewezen, placht hem een genot te zijn. In 1882 was hij al tot 1644 gevorderd en waren bijna twee deelen persklaar, maar het duurde nog wel zeven jaar, aler het eerste deel in druk kon verschijnen; andere bibliotheekwerkzaamheden en het wachten op den voorgenomen, maar mislukten aankoop van nog een hoogst belangrijke collectie deden den druk uitstellen, totdat in 1889 eindelijk het eerste deel, beschrijvende meer dan 3100 nummers, uitkwam. Het werd van alle kanten met groote belangstelling en vreugde begroet en de nauwkeurige beschrijving, de soms wat al te sobere doch van omvangrijke kennis getuigende aantekeningen werden om strijd geroemd. Het was inderdaad een voortreffelijk werk, dat zijn bewerker ten onzent voorgoed een grooten naam als bibliograaf verzekerde, al volgde hij in hoofdzaak het stelsel van zijn voorgangers Tiele en Petit.

Hij heeft de voltooiing ervan in 1920, toen het negende, het registerdeel verscheen, nog mogen beleven na 40 jaren van ingespannen en met liefde volbrachten arbeid. Meer dan 26000 pamfletten zijn erin beschreven, van omstreeks 1500 tot 1830 loopende - een standaardwerk, waardig om als levenswerk te worden gekenmerkt, een onuitputtelijke bron van kennis zoowel voor de vaderlandsche geschiedenis als voor die van andere landen, vooral Frankrijk en Engeland. Een paar malen gaven zijn pamfletten hem aanleiding tot verdere uitgaven op dit gebied, met name die over Ericus Walten, den begaafden en avontuurlijken pamflettist uit den laatsten tijd van Willem III, bekend als libertijn en vrijdenker, bewonderaar van den duivelbanner Balthasar Bekker, teekenaar, medailleur en wat al niet meer, over wien hij, vooral uit de pamfletliteratuur, onbekende en belangrijke bijzonderheden aan het licht bracht.

Die studie, die hem inwijdde in het letterkundig en theologisch leven van dien tijd, leidde hem tot het mooie boek over 'Balthasar Bekker als bestrijder des bijgeloofs' (1906), waarin de oud-moderne

een sympathieke studie over den beroemden auteur der 'Betoverde Waereld' gaf en menige gebeurtenis in diens veelbewogen leven helder toelichtte, ook weder met behulp zijner pamfletten en zijner omvangrijke boekenkennis. Ook dit boek mag als een standaardwerk gelden, waarin over het godsdienstig en kerkelijk leven van de tweede helft der 17de eeuw bijzonder veel merkwaardigs in aangenamen vorm wordt meegedeeld. Een studie in de Gids van 1886 over den geleerden libertijnschen hekeldichter Reinier Telle behoort tot dezelfde categorie van geschriften over vrijzinnige denkbeelden en stroomingen in de 17de eeuw. Zijn groot verzamelwerk 'Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland' (1621-1700), dat hij in opdracht van de Commissie voor 's Rijks Historische Publicatiën samenstelde in zes flinke deelen (1906-16), sluit zijn werkzaamheid op dit gebied af; het vormt een nuttige verzameling van belangrijke bouwstoffen voor de geschiedenis van het kerkelijk en maatschappelijk leven ten onzent in dezelfde 17de eeuw, waarin hij zich bij zijn studie het liefst placht te bewegen, al was zijn geest allerminst die van den tijd zelf.

Intusschen liet hij de geschiedenis van de katholieke Kerk, zijn oudste liefde, niet los. Telkens verschenen van zijn hand boekbeoordelingen, kleine en groote artikelen op dit terrein in het nieuwe Archief voor kerkgeschiedenis, de Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem, het Theologisch Tijdschrift, de Tijdspiegel en elders. Van 1892 tot 1894 gaf hij op dit gebied een nauwkeurig bewerkt overzicht in twee deelen uit, getiteld: 'De toestand der Katholieke Kerk ten tijde der Republiek', een boek, dat niettegenstaande den protestantschen geest, die eruit sprak, toch ook in katholieke kringen gewaardeerd werd en vooral uitmuntte in heldere uiteenzetting van stroomingen en nauwkeurige, onpartijdige vaststelling van feiten en data uit de geschiedenis der katholieke Kerk in dien tijd.

Als voortreffelijk bibliograaf deed hij zich bovendien kennen door zijn 'Nederlandsche bibliographie van kerkgeschiedenis' (1889), uitgegeven door het Frederik Mullerfonds, dat alleen uitgaven van den eersten rang op dit gebied bezorgt. Zijn 'Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden', een 'beredeneerde catalogus' (1914), gaf van zijn talent op dit gebied opnieuw blijk; het was het resultaat, getrokken uit talrijke, lang te voren reeds verzamelde aantekeningen. Naast Petit, dien hij in geleerdheid en breedte van blik verre overtrof, was hij na P.A. Tiele's dood inderdaad onze meest bekende bibliograaf van omstreeks 1900. Ook in deze richting werd zijn talent, zijn bekwaamheid algemeen erkend.

Zoo ging dit leven in stille en nooit onderbroken werkzaamheid voorbij, totdat voor hem de tijd van den ouderdom, van verzwakking van lichaam en geest aanbrak. Zijn laatste jaren toonden langzamen gestadigen achteruitgang. De 29ste December 1920,

toen hem in een der zalen van het Westrheenanum door oude vrienden en belangstellenden een welverdiende hulde werd gebracht en bij monde van Mr. S. Gratama te midden van familie en vrienden dank werd betuigd voor alles, wat hij ten behoeve der wetenschap had verricht, voor zijn spreekwoordelijke hulpvaardigheid als bibliothecaris, voor de welwillendheid, die hij steeds had betoond, voor zijn nuttige zelfstandige beoefening der wetenschap, voor zijn vriendschap - die dag was voor hem nog een dag van vreugde en voldoening, al kon hij dit niet dan met moeite zeggen tot de vriendenschaar, die hem omringde.

Het was het slot zijner ambtelijke werkzaamheid en weldra zou hij de hem lief geworden woning moeten verlaten na een dertigjarig verblijf te midden der kunstschaten en wetenschappelijke verzamelingen. Nog voor het tot die verhuizing kwam, heeft een herhaling van zijn kwaal op 13 Maart 1921 een einde aan zijn droevig lijden gemaakt.

P.J. BLOK.

Bibliographie.¹

Geschiedenis en kritiek der hedendaagsche oud-Katholieke beweging in Duitschland (Leiden, 1877).

Beoordeeling van Ch. Bühler, Der Altkatholizismus. Theologisch Tijdschrift, 1881.

Lijst van Engelsche vlugschriften betrekking hebbende op de Nederl. geschiedenis tot het jaar 1640. Bibliogr. Adversaria, Dl. V, 1886.

Reinier Telle. Een libertijnsch Hekeldichter. Gids, Oct. 1886.

De verbanning van den laatsten Apostolischen Vicaris der Hollandsche Missie. Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis, Dl. II, 1887.

Nederlandsche bibliographie van Kerkgeschiedenis. Amsterdam, 1889.

Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek. 9 deelen. 's Gravenhage, 1889-1920.

De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek. 2 deelen. 's Gravenhage, 1892-94.

Vergaderplaatsen der Katholieken te 's Gravenhage in de Zeventiende eeuw. Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis, Dl. V, 1894.

Lijst van op de Katholieken betrekking hebbende resoluties van Gecommitteerde Raden van Holland's Zuiderkwartier, 1730-94. Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem, 1897.

Uit het verleden der Amsterdamsche Katholieken. *ib.*, 1899.

De strijd voor de armoede (De Franciskaner Beweging). Tijdspiegel, Sept. en Oct. 1899.

Ericus Walten. Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde. Vierde reeks, Dl. I, 1900.

Een vervalscht Nieuw Testament. Geschiedkundige Opstellen, uitgegeven ter eere van Dr. H.C. Rogge, 1901.

De literatuur uit den Hervormingstijd. Onze Eeuw, 1905.

De Kon. Bibliotheek te 's Gravenhage. Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, Dl. III, 1905.

De Kon. Bibliotheek en het Museum Meermanno-Westrheenanum. Die Haghe, 1905.

Balthasar Bekker als bestrijder des bijgeloofs. 's-Gravenhage, 1906.

Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, 1621-1700. 6 deelen. 's Gravenhage, 1906-16.

Kerk en Burgerlijke Overheid. 'Uit onzen Bloeitijd', Serie I, n° 7, 1909.

Kerk en Stadhuis. Rotterdamsch Jaarboekje, 1910.

Een bijna verboden boek. Het Boek, Dl. I, 1912.

Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Bijdr. tot de geschiedenis van den boekhandel. 's Gravenhage, 1914.

Adriaan de Herder. Rotterdamsch Jaarboekje, 1918.

Verder een aantal omvangrijke artikelen in De Nederl. Spectator; Levensberichten van Dr. Campbell in de Levensberichten der Maatsch. van 1890, van P.A.M. Boele van Hensbroek in die van 1914; vele korte biografieën in het Nieuw Nederl. Biogr.

1 In hoofdzaak samengesteld door mevrouw E. Knuttel, geb. Fabius.

Woordenboek; boekbeoordelingen in De Amsterdamer (1878-86), De Nederl. Spectator, Museum, Groot-Nederland enz.

Levensbericht van Mr. P.A.N.S. van Meurs.

Gaarne voldoe ik aan het verzoek van het Bestuur om voor de Levensberichten een kort woord te wijden aan de nagedachtenis van den in September 1921 na een zeer korte ongesteldheid in den vreemde overleden Archivaris aan het Algemeen Rijksarchief Mr. P.A.N.S. van Meurs.

Wat Van Meurs voor zijn vak geweest is, daaromtrent is door mij uitvoerig gehandeld in den jaargang 1920-1922, blz. 199 vlg. van het Nederlandsch Archievenblad, het vakblad, dat van het begin van zijn bestaan, 1892, af aan menige bijdrage, kleine en groote, van den overledene bevat.

Hier dient Van Meurs allereerst als lid onzer Maatschappij te worden geteekend, en dan moet vóór alles er op worden gewezen, dat Van Meurs op en top Nederlander was, getuige de warmte, waarmede hij van het begin af aan de belangen van het Algemeen Nederlandsch Verbond heeft voorgestaan - evenals wijlen zijn collega Mr. Telting was hij gedurende vele jaren bestuurslid van de Afdeeling 's Gravenhage - getuige zijn onvermoeide strijd voor het gebruik van zuiver Nederlandsche woorden, en voor de nieuwe spelling, getuige bovenal ook de juiste, echt-Nederlandsche vorm, waarin hij in woord en geschrift zijn gedachten wist te kleeden.

Behalve Nederlander was Van Meurs vooral ook Gelderschman. Gesproten uit een Geldersch geslacht, en in 1860 te Arnhem geboren, bracht hij zijn jeugd in de hoofdplaats van Gelderland door en bleef hij ook altijd zeer aan die plaats gehecht. Tot zijn dood toe verkeerde hij gaarne in zijn ouderlijk huis te Arnhem, en bracht hij steeds aldaar een gedeelte van zijn verloftijd door, voorzoover die tijd ten minste niet door hem gebruikt werd voor reizen in zijn geliefde bergen, tot zelfs in IJsland en Sicilië toe: over beide reizen zie men een artikel van zijn hand in de hierna opgenomen bibliografie.

In verband met de liefde voor de provincie zijner geboorte zou Van Meurs zeker het liefst geweest zijn een plaatsing aan

het Rijksarchief in Gelderland te Arnhem. Door omstandigheden is het nooit daartoe gekomen, en is Van Meurs - na zijn studietijd te Utrecht te hebben doorgebracht, waar hij vooral leerling was van den hoogleeraar onder meer in het oud-vaderlandsch recht De Geer van Jutfaas, en waar hij promoveerde op een nog altijd zijn waarde behouden hebbend proefschrift over de Geschiedenis en rechtsontwikkeling van Elburg - van 1885 af tot aan zijn dood in verschillende rangen - sedert 1913 als Archivaris - aan het algemeen Rijksarchief werkzaam geweest.

In het bovengenoemd artikel heb ik zijn archiefarbeid aan een uitvoerige kritische beschouwing onderworpen. Hier zij volstaan met er aan te herinneren, dat het hoofdterrein van zijn werkzaamheid van 1889 af aan onafgebroken was gelegen in het productief maken van de gemeente- en waterschapsarchieven in Zuidholland.

Het Kon. Besluit van 8 Maart 1879 (Stbl. N° 40) schreef voor de overbrenging van de rechterlijke archieven, dateerend van vóór de invoering van de Fransche wetgeving uit de archiefbewaarplaatsen van de verschillende rechterlijke colleges naar de rijksarchiefbewaarplaatsen in de provinciën, opdat daardoor al deze archiefstukken, die zoovele en belangrijke historische gegevens bevatten, voor het wetenschappelijk onderzoek zouden worden geopend. Het Kon. Besluit van 9 October 1883 (Stbl. N° 141) had daarna hetzelfde bepaald voor de rechterlijke archieven, voorzoover deze nog in de gemeenten waren achtergebleven: immers bij nader inzien was gebleken, dat men in den Franschen tijd bij de scheiding tusschen administratief en rechterlijk archief - het laatste moest naar de griffies van de nieuw ingestelde rechterlijke colleges worden overgebracht - over het algemeen zeer overhaast en slordig was te werk gegaan, zoodat er in de gemeente-archieven nog waren blijven berusten vele rechterlijke stukken uit den tijd van vóór de invoering der Fransche wetgeving, toen nog in elke stad en heerlijkheid het plaatselijk bestuur tegelijk met administratie en rechtspraak belast was. In de uitgebreide provincie Zuidholland was het bijeenzamelen van al deze stukken een moeizaam werk, en Van Meurs heeft er zich van 1889 af aan tot in 1910, in welk jaar geacht kon worden alles van rechterlijken aard uit de gemeenten naar het Algemeen Rijksarchief te zijn overgebracht, onafgebroken aan gewijd.

Daarnaast is hem sedert 1897, het jaar van het overlijden van den bekenden chartermeester aan het Algemeen Rijksarchief J.H. Hingman, tot in 1912 door Gedeputeerde Staten van Zuidholland de zorg voor de gemeente- en waterschapsarchieven in die provincie opgedragen geweest. Door dit werk kwam hij meer dan vroeger in aanraking ook met de niet-rechterlijke bestanddeelen der gemeente-archieven, die niet bestemd waren om naar het Algemeen Rijksarchief te worden overgebracht, maar die in de gemeenten zelf moesten blijven berusten. Van Meurs, meer

dan iemand van het belang ook van deze stukken overtuigd, heeft herhaaldelijk een poging gedaan om wettelijk te doen voorschrijven, dat dezelfde regelen als voor de rechterlijke archieven ook van die administratieve archieven zouden gelden, m.a.w., dat elke gemeente verplicht was haar geheele oud-archief naar de rijks-archiefbewaarplaats in de provincie te doen overbrengen. Om praktische redenen is men op dit denkbeeld niet verder ingegaan. Wel is echter in 1919 een Kon. Besluit verschenen - van 20 Juni (Stbl. N° 547) - dat overbrenging van de kerkelijke doop-, trouw-, en begraafboeken enz., dagteekenende van vóór de invoering van den Burgerlijken Stand van de gemeentenaar de rijksarchieven voorschrijft. Overbrenging van deze registers, die voor de geschiedenis in den ruimsten zin van het woord ook buitengemeen belangrijk zijn, naar een beter en veiliger bewaarplaats kon zonder bezwaar door de Regeering worden gelast: immers de stukken maken feitelijk geen deel uit van het gemeente-archief in den eigenlijken zin van het woord; zij maken veeleer deel uit van het in het gemeente-archief gedeponeerde archief van den Ambtenaar van den Burgerlijken Stand. Ook voor de overbrenging van al deze stukken naar het Algemeen Rijksarchief was in de provincie Zuidholland weder zeer veel werk te verrichten; en het ligt voor de hand, dat Van Meurs weder de persoon was om de zaak met kracht aan te vatten. Verder dan tot een aanvatten is het echter niet meer kunnen komen. Nadat toch in 1919 en 1920 Van Meurs een begin met het werk gemaakt had - hij maakte tevens van de gelegenheid gebruik om, waar er vroeger van zijn lievelingsdenkbeeld: hereeniging van de gemeente- met de rechterlijke archieven niet had kunnen komen, nog een belangrijk gedeelte van eerstgenoemde meer tot hun recht te doen komen - heeft in September 1921 Van Meurs' geheel onverwacht overlijden op een bergreis ook hieraan voor goed een einde gemaakt.

Zooals uit de hierachter opgenomen bibliografie te zien is, zijn de geschriften, door Van Meurs nagelaten, niet groot in aantal. Wat echter treft bij de lezing van de meeste der in verschillende tijdschriften geplaatste artikelen is in de eerste plaats de zuivere taal en de heldere gedachtengang, terwijl vele artikelen - ik noem hier slechts dat van 1901 over De oude gemeentearchieven - gedachten bevatten, waarmede ook bij de verdere ontwikkeling der nog jonge archiefwetenschap blijvend zal zijn rekening te houden.

Ik wil hier dan ook nog eens herhalen hetgeen ik in het Ned. Archievenblad schreef: Van Meurs was niet in de eerste plaats, zooals vooral in vroegeren tijd vele zijner ambtgenooten, historicus en wetenschappelijk geschiedvorscher, maar zijn verdiensten zijn vooral gelegen in hetgeen hij voor het archiefwezen, en - ook na de korte woorden, die ik hierboven aan zijn archiefwerkzaamheid wijdde, zal dit reeds genoegzaam duidelijk zijn - in het

bijzonder voor de betere verzorging en bewaring der archieven geweest is. Als zoodanig was hij dan ook ten volle het lidmaatschap onzer Maatschappij waardig, waar immers volgens art. 4 van haar Wet niet alleen beoefenaars der geschiedkunde, maar ook bekleeders van openbare wetenschappelijke betrekkingen onder hare leden worden geteld.

L. LASONDER.

Lijst der voornaamste geschriften van Mr. P.A.N.S. van Meurs.

1885. Geschiedenis en rechtsontwikkeling van Elburg.
1888. De stichtingsbrief van Elburg (Bijdrage tot de Vaderl. Gesch. III⁴, 126 vlg.).
1891. Het huis-archief der familie Van Wassenaer (Versl. Rijks Oude Archieven XIV, 32 vlg.).
1894. Bespreking van: S. Muller Fzn. Inventaris van het gemeente-archief van Utrecht I (Ned. Archievenblad III, 118 vlg.).
1897. Bijdrage tot de geschiedenis van Dr. Hendrik van Deventer en zijn geslacht (Haagsch Jaarboek IX, 318 vlg.).
1897. Bespreking van R. Fruin. Verslag omtrent de oude gemeente- en waterschapsarchieven in de provincie Utrecht over 1894 (Ned. Archievenblad VI, 14 vlg.).
1898. Bespreking van: J.G.C. Joosting. Verslag omtrent de oude gemeente- en waterschapsarchieven in de provincie Utrecht over 1895 (Ned. Archievenblad VII, 135 vlg.).
1898. Het Schiedamsche archief (Ned. Archievenblad VII, 34 vlg.).
1898. Dingtalen van Naters (Versl. en Meded. Rechtsbronnen III, 582 vlg.).
1898. Brielsche Dingtalen (Versl. en Meded. Rechtsbronnen III, 579 vlg.).
1898. Ordonnantie van de wetten van Kethel (Versl. en Meded. Rechtsbronnen III, 567 vlg.).
1899. Bespreking van: J.G.C. Joosting, Verslag omtrent de oude gemeente- en waterschapsarchieven in de provincie Utrecht over 1896 (Ned. Archievenblad VIII, 22 vlg.).
1899. Geschiedkundig overzicht vóór in: W.J. d'Ablaing van Giessenburg. De Ridderschap van het Kwartier van Nijmegen.
1899. Een beroep naar Barendrecht in het begin van de 17de eeuw (Archief Ned. Kerkgeschiedenis VII, 419 vlg.).
- 1899-1910. Verslagen van de ordening en beschrijving der oude gemeente- en waterschapsarchieven in Zuidholland over 1898-1909 (Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven XXI, 558 vlg., XXII, 830 vlg., XXIII 891 vlg., XXIV, 588 vlg., XXV, 432 vlg., XXVI, 585 vlg., XXVII, 803 vlg., XXVIII, 487 vlg., XXIX, 494 vlg., XXX, 754 vlg., XXXI, 614 vlg., XXXII, 613 vlg.).
1901. De oude gemeente-archieven (Ned. Archievenblad X, 197 vlg.).

1901. Iets over de Hollandsche schilders De Wet en hun Zuidafrikaanse nakomelingen (Oud-Holland XVIII, 227 vlg.).
1902. Keuren van Terheide (Versl. en Meded. Rechtsbronnen IV, 523 vlg.).
1904. Iets over IJsland's bergen (Meded. Nederl. Alpenver. III, m. 2).
1906. Bespreking van: M.H. van Visvliet en W.O. Swaving. Inventaris van de rechterlijke archieven van Middelburg (Ned. Archievenblad XV, 168 vlg.).
1908. Kunst in de archieven van Vianen (Oud Holland XXVI, 177 vlg. en 225 vlg.).
1909. Inventaris van de bescheiden van de Heeren van Brederode en latere bezitters van de heerlijkheid Vianen, berustende in het fürstliches Haus- und Landesarchiv te Detmold (Versl. Rijks Oude Archieven XXXII, 113 vlg.).
1909. Den Haag in 1567 (Die Haghe, Bijdr. en Meded. 1909, 408 vlg.).
1911. Van Arolla naar Zermatt (Jaarb. Nederl. Alpenver. voor 1911, blz. 216 vlg.).
1912. Verslag omtrent het Algemeen Rijksarchief in 1911 (Versl. Rijks Oude Archieven XXXIV, 1 vlg.).
1912. Een zuster in het klooster Nazareth te Oen (Nederl. Archief Kerkgesch. N.S. IX, 380 vlg.).
1913. Beschrijving van het oud-archief van Nieuw-Lekkerland (Versl. Rijks Oude Archieven XXXV, 136 vlg.).
1914. De erfenis van de Brederode's (Oud-Holland, XXXII, 105 vlg.).
1915. Beschrijving van de stukken van den boedel van Pieterella Kole, overleden te Goedereede 11 December 1771 (Versl. Rijks Oude Archieven, XXXVII, Eerste Deel, 385 vlg.).
- 1916 en 1919. De archieven der Groote Visscherij (Versl. Rijks Oude Archieven XXXVIII, Eerste Deel, 272 vlg. en XLI, Eerste Deel, 507 vlg.).
1918. De voorgestelde archiefwet in verband met de gemeente- en waterschapsarchieven. (Nieuwe Amsterdammer van 16 en 23 Februari en 2 Maart 1918).
1918. Berichten over kerkelijke zaken te Gorkum en in het land van Arkel kort vóór de Hervorming (Ned. Archief Kerkgeschiedenis N.S. XIV, 253 vlg.).
1919. Nog eens de rede van den Voorzitter op de jaarvergadering van 1918 (Ned. Archievenblad XXVIII, 57 vlg.).
1921. Het afbranden van kerken (Ned Archievenblad XXIX, 217 vlg.).
1921. Het ongeschoeide bergklimmen (Meded. Nederl. Alpenvereen. XIX).
1921. De Etna (Meded. Nederl. Alpenvereen. XIX).
1921. Eenige aantekeningen over de Gereformeerde Kerk te Rijswijk. (Jaarboek van Die Haghe 1921/1922, 118 vlg.).

Levensbericht van J.H. Groenewegen.

Toen ik werd uitgenoodigd om dit levensbericht te schrijven, heb ik gearzeld. Zal een broeder in het openbaar leven en werken van zijn broeder bespreken? Maar ik heb mijzelf geantwoord: waarom niet, wanneer dit werk als een plicht der liefde gevoeld en met eenvoudigen waarheidszin volbracht wordt.

Hij verdient herdacht te worden, en niemand kan het doen dan ik. Zijn plaats in de wereld was bescheiden, en die in de geschiedenis onzer letterkunde evenzeer. Door weinigen opgemerkt, door slechts enkelen gekend, ging hij alleen zijn weg, deed in stilte zijn werk, en hield het meeste daarvan tot zijn dood verborgen. Maar wat van zijn arbeid bekend is geworden, zijn studiën over Potgieter, is van blijvende waarde. En hij heeft meer gedaan waarop mag worden gewezen. Bovendien, ik weet dat een blik in dit moeielijke, eenzame leven velen welkom zal zijn, wier sympathie door zijn ernst, wilskracht en werkkraft was gewekt. Welnu, de bijzonderheden zijn mij alleen bekend, en een persoonlijkheid met een zoo gesloten karakter is voor niemand zoo doorzichtig als voor een, die hem van jongsaf heeft gadeslagen in arbeid, strijd en leed, en hem tot zijn dood heeft liefgehad. Ik neem de weemoedige taak op, dankbaar dat ik haar kan vervullen.

Den 19^{den} Aug. 1859 werd Johannes Henricus Groenewegen geboren te Amsterdam, waar onze vader de apotheek van grootvader Rogge had overgenomen, toen hij met diens jongste dochter was getrouwd. Meer begaafd voor studie dan voor den handel, wijdde deze zich met voorliefde aan de natuurwetenschap en maakte voor de botanie microscopische praeparaten. Hij had ook veel kunstzin, teekende goed en liet zuiver gevoelde verzen na. Moeder was huishoudelijk aangelegd en opgevoed, vol toewijding voor haar gezin en tot op hoogen leeftijd rusteloos werkzaam in haar uiterst keurig tehuis, dat zij met haar bedrijvigen geest en haar zin voor muziek ook in moeielijke jaren gezellig wist te

maken. Beide ouders waren gesproten uit geslachten, die verscheidene predikanten hadden voortgebracht. Hun geestelijke erfenis bestond naast de genoemde eigenschappen in warme liefde voor godsdienst en kerk. Hun geloofsleven vormde zich onder den invloed van het vernieuwde Christendom der Moderne Richting, dat in hun jeugd de harten veroverde en weldra in de kleine Remonstrantsche Broederschap zonder strijd tot bloei kwam. Het vriendelijk 17de eeuwse kerkje op de Keizersgracht, bescheiden achter de huizen verscholen en toch middelpunt van opgewekt geestelijk leven, telde onder de trouwste gemeenteleden die twee gelukkige ouders uit een werkzaam, ernstig, vroom gezin.

Maar dat geluk werd spoedig verstoord. Eerst stierf het eenige dochtertje. En in het vijfde jaar van zijn huwelijk werd vader weggenomen. Een jonge vrouw bleef achter met een zontje van vier en een ander van een half jaar, met diepe smart en zware zorgen en met een onafzienbare levenstaak. Zij heeft die aanvaard met eerbiedwaardigen geloofsmoed en volbracht met zelfverloochening en liefde als misschien alleen een moeder kan bezitten. Tot op haar sterfbed was zij vervuld van de nagedachtenis van haar man en wees zij haar kinderen op zijn voorbeeld.

De oudste zoon was juist oud genoeg om te deelen in haar smart. Zijn jeugd zag slechts zorgen, arbeid en verdriet. Een treffend mooi oud portret toont ons de jonge weduw in zwaren rouw, haar oudste kind met een lief kindergezicht, maar met oogen vol droefheid in haar arm, de jongste op haar schoot. Mijn broeder placht er van te zeggen: 'jij moeders vreugd, ik moeders steun'. Dat was de taak, die hij als kind heeft aanvaard en als man getrouw volbracht. Maar onder den droeven ernst van het leven vormde zich een karakter, dat het leven bovenal als droeven ernst is blijven zien.

Heel moeilijke jaren volgden. Grootmoeders huis werd onze toevlucht, maar met Moeders kunstig handwerk moest toch in vele behoeften worden voorzien. Haar geestkracht was even groot als hare liefde. Zij getrooste zich de zorgen voor de huishouding van haar ziekelijke bejaarde moeder, en menigen met arbeid doorwaakten nacht, om haar kinderen nog iets van een zonnige jeugd in de sombere omgeving te schenken. Toen hebben wij geleerd de natuur lief te hebben. De wandelingen van de twee broertjes, als Moeder niet weg kon, werden weldra daagjes naar de duinen en het Gooi, die groote feestdagen voor ons waren. Later, na Grootmoeders dood, kwam het vurig begeerd genot van een paar weken verblijf in de Geldersche heuvelen, van reisjes naar den Rijn en de Harz, totdat eerst veel later de pracht van het hooggebergte ons werd ontsloten. Maar in Gelderland lagen toch de liefste herinneringen.

De schooljaren brachten mijn broeder teleurstelling en getob. Hij behoorde tot degenen wier ontwikkeling laat begint, maar

dan ook voortgaat met verdubbelde kracht. Hij was vlijtig en plichtmatig, maar kon op de H.B.S. niet mede, ook niet toen oom Rogge, de latere Hoogleraar, destijds predikant te Leiden hem opnam in zijn gezin. De in zichzelf gekeerde jongen voelde zich tusschen levenslustige kinderen misplaatst en verlangde naar huis terug. Op raad van vrienden werd een kantoorbetrekking gezocht, het eerst bij een notaris, want hij was zeer nauwgezet en schreef fraai. Voor het notariaat, een ambt van nauwkeurigheid en betrouwbaarheid, leek hij geschikt. Men hoopte met goede privaattlessen hem daartoe op te leiden. Toch bleek het na vele jaren van verdrietig kantoorwerk en plichtmatig ploeteren in wetsartikelen onbereikbaar, vooral toen het plan werd geopperd er een academischen titel voor te eischen. Als uitweg werd een plaats op het Grootboek der Nationale Schuld gezocht en verkregen. Zonder vreugde werd de nieuwe loopbaan ingeslagen, zonder vreugde tientallen jaren gevolgd. Zij verschafte een fatsoenlijk bestaan met langzame promotie, matige bezoldiging en een arbeid die zelden inspanning vroeg, maar ook weinig voldoening schonk. Toen dan ook allengs de ware aanleg zich openbaarde, werd het uit nooddwang gekozen ambt als een belemmering gevoeld, waaraan de geest zich trachtte te ontworstelen. Kort na Moeders dood nam hij ontslag om zich geheel te wijden aan het werk dat zijn hart had.

Omstreeks den tijd dat hij, gelijk hij bitter placht te zeggen, pennelikker werd, bracht Moeders kunstnaaldwerk haar in aanraking met de dames Glasius, twee trouwhartige zusters die een zaak in handwerken hadden, en in wier huis als vriendin was opgenomen Mej. S.M.E. Potgieter, de uit zijn werken bekende blinde nicht van den dichter. Zij was een ontwikkelde vrouw met een helder verstand en een warm gemoedsleven. Blinden zien scherp met hun geestelijk oog. De misdeelde vrouw die haar eigen leed niet wilde voelen, voelde steeds meer voor den misdeelden jongen die gebukt ging onder het zijne. Zij ontdekte eerder dan al zijn leermeesters, dat er in hem iets sluimerde dat ontwaken ging. Zij heeft hem het eerst over Potgieter gesproken en met bewondering laten zien, hoe deze handelsman door zijn rijken geest en ingespannen arbeid een der toongevers in de wereld van kunst en letteren was geworden. Zij teekende zijn literairen vriendenkring en zijn deftige woning, waar meer nog dan de weelde van den rijken koopman de geest en de kunstzin van den gastheer schitterden, en waar de blinde nicht altijd een eereplaats kreeg. En toen eens in de letterkundige afdeling van de vereeniging 'Vervroegd Beursuur', waar jongelui die op kantoren werkten samenkwamen, de voordracht van Potgieters Foliobijbel hem trof, ging hij 's avonds in de leeszaal van het Nut zijn werken lezen en werd met liefde en bewondering voor hem vervuld.

Potgieters leven gaf hem allengs trek voor trek het ideaal

van zijn eigen leven. In een onvoltooid opstel over den dichter geeft hij ook zijn eigen levensgevoel weer. 'Hard is het lot voor hem geweest in de jeugd. Streng eischen zijn hem gesteld. Hij heeft ze allen vervuld. Wanneer iemand moet worstelen tegen het lot, een sterk plichtbesef heeft en met de hem geschonken vele of weinige talenten wil woekeren, dan krijgt het karakter een zekeren plooi. Men vertoont strengheid naar buiten, maar van binnen klopt het hart nog even zacht en warm'. 'Ik dank', zegt hij elders, 'aan Potgieter het geloof van den mensch aan zichzelf, zijn plicht tot strijd tegen de omstandigheden, moed tegenover de teleurstellingen des levens, den eisch om te woekeren met zijn talent, en intellectueel bijna alles'. En ook in ander opzicht werd Potgieter levenslang zijn voorbeeld, al was hij 'maar een pennelikker'. Potgieters prachtige bibliotheek, even rijk van inhoud als fraai van uiterlijk, zijn deftige huis waar goede kunst de wanden, smaakvol zilver en oud blauw den disch sierde, zijn reizen die hem inspireerden voor zijn beste kunstwerken, - iets van dat alles ook in zijn leven te verwerkelijken, hij heeft het als een hoog doel, na Moeders dood zelfs als een nieuwe levenstaak en een schoone levensillusie zich voor oogen gesteld. Hij heeft er al zijn wilskracht op gericht, zijn werkkraft om verdubbeld, zich er ontberingen voor getroost en er zijn eenige vreugd in gezocht.

Zoo begon in stilte de rusteloze arbeid voor zelfontwikkeling van den echten autodidact. De wereld zag niet meer dan den eenvoudigen kantoorman, die bij zijn Moeder leefde, met haar uitging om goede muziek te genieten of met haar reisde in gedeelde liefde voor de natuur. Maar zij zag den zoon die trouw voor haar zorgde, dien zij eerst bij anderen beklaagd had als den misdeelde, al wekte zij onbewust daarmee een neiging tot zelfbeklag, maar dien zij ook roemde om zijn toewijding en om zijn verborgen talenten. Haar leven ging meer en meer in het zijne op. Wat hij deed, was eerst bloot dilettantenwerk. Een goede bekende van Moeder, de heer G.L. Toekamp Lammers, die een kleine sigarenfabriek dreef, maar, vriend van Hofdijk, met zijn heele hart leefde in Vondel, Bilderdijk en Da Costa, zelf behalve een goede vertaling van *La fille de Roland* in verzen, een verdienstelijken bundel poëzie uitgaf alleen voor vrienden bestemd, moedigde hem aan. Wij hebben aardige uren doorgebracht bij den rechtschapen man in zijn rustigen winkel, waar onder de toonbank zijn dichters en zijn verzen lagen, en over de toonbank heen Potgieter, dien de een stroef en onbeminnelijk vond, door den ander naast Vondel en Hooft werd gesteld. Intusschen werd het dilettantisme meer en meer als roeping gevoeld. Naar Potgieters voorbeeld werden eerst de Skandinavische talen, toen het Italiaansch, later zelfs Russisch in studie genomen om de literatuur te verstaan. Vandaar breidde zich de belangstelling uit naar de beeldende kunsten, Rembrandt en de Italianen vooral.

Dat wekte weer zijn liefde voor de grafische kunst. Hij begon etsen te verzamelen met toenemende kennis en smaak. En toen later, wat hij niet aan Potgieter dankte, zijn aandacht op de wijsbegeerte en hare problemen viel, trok natuurlijk bovenal de aesthetiek hem aan, en groeide daaruit weer het gevoel van een nog hoogere taak, die zijn wils- en werkkraft staalde. Daarin iets van waarde tot stand te brengen was zijn laatste illusie, en dat hij er slechts stukwerk in na kon laten, is zijn laatste en bitterste leed geweest. Maar intusschen uitte hij al de stemmingen van zijn hart in verzen, die hij alleen voor zichzelf schreef, maar waarin hij grooter gaven ontwikkelde dan in zijn filosofisch studiewerk, en waarmede hij, naar ik meen, poëzie van waarde heeft nagelaten.

De eerste proeven dezer werkzaamheid uit de jaren 1881-87 zijn vertalingen van opstellen en gedichten van Ebers, Nippold, Milton, Björnson, Mariager, Tegnèr, Longfellow, Oehlenschläger, Geyer en anderen en eenige eigen versen. Hij gaf alleen zijn bewerking van Nippold's studie over Potgieter, een vertaling van Mariagers's aantrekkelijke verhalen uit de Oudheid, een opstel over Huet en een enkel vers in Potgieter-stijl in het licht. De rest bleef in portefeuille. In 1888 vestigde hij zijn aandacht geheel op Potgieter en begon aan het samenstellen van een Bibliographie van diens werken, waartoe hij in staat werd gesteld omdat hem alleen inzage werd gegeven van des dichters nagelaten papieren, door zijn zuster Sophie tot nu toe als een geheime familieschat bewaard. Met de nauwgezetheid en den vlijt die hem kenmerkten, heeft hij het werk volbracht en er de geschiedenis onzer letterkunde een grooten dienst mede bewezen. Toch was dit werk slechts voorbereiding. Weldra verschenen stukken van een biographie en trok in het Oudheidkundig Genootschap zijn voordracht over het ontstaan van De Gids de aandacht. En na een paar jaar van niet geringe inspanning, omdat hij zelf wel voelde de stof noch den vorm geheel meester te zijn, in 1894, verscheen zijn boek over Potgieter. Het boek is geen kunstwerk maar een degelijke, volledige en eerlijke studie over leven en werken van den dichter, en heeft als zoodanig stellig blijvende waarde. Later heeft hij nog aanleiding gehad om over Potgieter te schrijven en een cyclus van 40 sonnetten aan hem gewijd, waarin hij zijn invloed op den volksgeest en de volksbeschaving idealiseert. Deze liederen achtte hij zelf te weinig rijp voor de uitgave, maar hij wenschte ze toch bij de door hem geschonken verzameling in het Potgieter-museum te Zwolle bewaard te zien. Het hoofdwerk sluit het eerste deel van zijn leven af.

De volgende jaren zijn gekenmerkt door het zoeken naar een nieuwe taak. Even bekoorde hem de historie en hij vertaalde Camus Buffets boek over de gemalinnen van Prins Willem I. Een voordracht in 1894 over Winckelmann en zijn beteekenis

voor de geschiedenis der kunst en de wijsbegeerte van het schoone, recensies over Forniciari's *Storia della Letteratura Italiana*, over Gomperz' *Griechische Denker*, vooral over *Knights Aesthetics* en Bousanquet's *History of Aesthetics* en een opstel over Grieksche beeldende kunst toonden waar hij heen wilde. Maar hij ging niet dadelijk door in die richting. Want plotseling werd hem een belangrijk werk opgedragen, dat hem jaren in beslag zou nemen.

In 1894 was hij benoemd tot lid van den Remonstrantschen kerkeraad. Hij heeft van zijn jeugd af veel voor kerk en godsdienst gevoeld, voor zijn kleine gemeente vooral, en zich verheugd als hij 'tot haar predikanten als zijn meerderen op kon zien'. Het heeft hem goed gedaan in het Bestuur te mogen zitting nemen. Hij was dan ook dadelijk bereid de hem opgedragen taak, om een onderzoek in te stellen naar den toestand van de archieven van gemeente en Broederschap, te aanvaarden. De toestand nu waarin sinds jaren deze belangrijke verzameling verkeerde, was schandelijk. Prof. Rogge had gelukkig eenige documenten op de Universiteitsbibliotheek in veiligheid gebracht. Maar stelselmatig onderzocht waren de archieven niet, geordend en beschreven nog minder. Hij brengt eenige rapporten over zijn werkzaamheden op de Algemeene Vergadering der Broederschap uit, en begint met moed zijn omvangrijke taak van schiften, ordenen, beschrijven, inventariseeren en in kaartcatalogus brengen van de omvangrijke archieven, die bijna drie eeuwen oud zijn. Daarvoor was niet alleen kennis der historie maar ook bekendheid met de eischen der wetenschappelijke archiefstudie noodig. Drie jaar lang heeft hij er al zijn vrijen tijd, vaak zelfs zondagen aan gewijd. En het resultaat van dien arbeid was zoo, dat ik het vaak betreurd heb, dat hij zijn aanleg voor zulken arbeid zooveel lager stelde dan zijn wijsgeerigen zin. Prof. Tiele was vol bewondering en stemde mij toe dat de Broederschap een belangeloozen arbeid met zooveel liefde en zooveel kennis, nog wel door een leek, volbracht, wel hoog mocht waardeeren. Maar daarbij bleef het. De kerkeraad droeg hem natuurlijk als bestuurslidarchivaris de verdere verzorging der archieven op, maar de Broederschap heeft niet gevoeld dat haar kleinste eerbewijs, het vaste lidmaatschap harer Alg. Vergadering, hier minstens behoorde aangeboden te worden, en dat zij nog wijzer zou hebben gedaan met het schenken van een onbezoldigden titel van Broederschapsarchivaris, een eereambt dat hier ruimschoots verdiend was en waarvan vele gemeenten met verwaarloosde archieven profijt hadden kunnen trekken. Men liet het aan het toeval over of deze arbeid herdacht of vergeten zou worden. Aan zijn graf was noch de kerkeraad noch de Broederschap vertegenwoordigd.

Het viel hem na deze ervaring niet moeielijk zich van dezen arbeid af te wenden en geheel te wijden aan aesthetische studiën en, in stilte, aan zijn poëzie. Tot 1908 gaf hij nog eenige

opstellen en recensies uit, maar dan opeens verschijnt er niets meer tot 1912 toe. Die jaren zijn besteed aan het ontwerpen en voorloopig bewerken van een breed opgezette aesthetiek. Het plan was tot in bijzonderheden vastgesteld: prolegomena, een anthropologische en biologische voorbereiding, een morphologisch, ontologisch en metaphysisch deel. Slechts een gedeelte, dat reeds een dik boek zou vormen, is uitgewerkt, maar nog niet voor uitgave geschikt geoordeeld. Daarnaast ligt een heele verzameling uittreksels, losse gedachten, aantekeningen, een respectabele arbeid, maar waarmede door een ander niets is te doen. Het is de nog niet bezonken neerslag van uitgebreide lectuur. De zwaarwichtigheid en duisterheid van vele Deutsche filosofen die hem imponeerde, heeft het dezen met zich zelf worstelenden, zonder leiding zoekenden geest stellig niet gemakkelijk gemaakt om tot volle klaarheid van denken en rustige gedachtenbeheersching te komen. Wie eerst op later leeftijd aan deze ingewikkelde problemen zich gaat wijden en zonder voorstudie zelfstandig zijn weg moet zoeken in den chaos der wijsgeerige theorieën brengt het zelden zoover als hij heeft willen komen. Wat hij met zooveel inspanning tot stand bracht, heeft hem blijkbaar zelf niet voldaan. De harde teleurstelling die daarin lag zou, ten deele althans, hem bespaard zijn gebleven, had hij zich met zijn denken niet steeds meer in zichzelf opgesloten. Gewezen op de noodzaak om de vragen scherper te stellen en de gedachten strenger te ordenen, is hij wel. Maar in zijn sterk zelfgevoel vermeid hij ook een zachten wenk en voedde zich liever met de aanmoediging en waardeering, die de moederliefde hem overvloedig gaf. Deze stemming verklaart, dat het groote werk eensklaps blijft liggen. Hij werpt zich in de armen der kunst en maakt vijf jaar lang, 1912-1917, niets dan verzen.

Weder met bewonderenswaardige wilskracht en werkkracht tracht hij den vorm meester te worden, en al wat er omgaat in zijn ziel uit te drukken in sonnetten. Hij geeft er niets van uit, laat ze niemand lezen, spreekt er niemand over, heeft ze lief als een stuk van zijn zieleleven, schrijft ze keurig over, bewaart en registreert ze zorgvuldig, en zegt mij eerst als hij voelt dat zijn leven bedreigd wordt: ziedaar mijn werk! Het is een diep weemoedige nalatenschap. Ik tel alleen in deze jaren meer dan 700 zangen. Men ziet er uit hoe hij geworsteld heeft met de taal, en dichtende allengs een zuiverheid, vastheid, raakheid van woord, beeld en gedachten heeft bereikt, die hij in zijn proza nooit heeft verworven, zoodat hij vaak treft en ontroert. Maar piëteit oordeelt niet. Ik vraag mij af, of hij zelf zou hebben gewild, dat het beste in het licht zou worden gebracht. Maar ik twijfel: het is alles zoo persoonlijk, neergeschreven als uiting van zelfbeschouwing en levensoverpeinzing met geen ander doel dan zelfbevrediging. En al die verzen klinken als een lange klacht, slechts een enkele maal door een vriendelijken natuur-

indruk onderbroken, maar vaak ook verscherpt tot bitterheid. Zelfs toen Moeder nog leefde en hare opgewektheid toch ook glans gaf aan zijn leven, klaagde hij over zijn eenzaamheid en dat hij onder ging in nuttelooze plichten. 'Toen ben ik in mijn eenzaamheid gegaan en heb beweend mijn eindloos lange leven'. 'Vergeefs, zoo klinkt bij alles wat ik doe'. 'Ik heb gewerkt en slechts verkeerd gedaan'. 'Miskend en niet begrepen'. Dat zijn de thema's van deze lange, smartelijke symfonie. 'Te dicht, dat is peilen zielewond', - dat was uit zijn hart geschreven. Maar wie er zich lang in zelfvereenzaming aan overgeeft, hem wordt dat peilen een behoefte, een zelfvoldoening, en de wonden worden er niet door genezen maar dieper gevoeld en dieper gemaakt dan zij behoeven te zijn.

In die stemming troffen hem zijn zwaarste slagen. In 1912 stierf zijn trouwe vriendin Saar Potgieter en den 11^{den} Jan. 1913 ontsliep Moeder. Een leven vervuld, beziel, geadeld door liefde voor man en kinderen was ons ontvallen. Haar laatste moederlijke zorgen waren gericht op het geluk van haar misdeelden zoon. Zij heeft het hoofd vredig neergelegd in de overtuiging, dat hij in haar gezellig tehuis met haar keurige meubelen om zich heen een vriendelijken ouderdom kon genieten en, mede dank zij haar spaarzaamheid, zich geheel kon wijden aan zijn geestesarbeid. Gelukkig is haar een blik in de toekomst bespaard. Het is alles anders geworden. Na 54 jaar haar leed en zorgen te hebben gedeeld, voelde hij haar heengaan als een donkere leegte, en zijn eenzaamheid als een offer aan hare nagedachtenis. Eenigen tijd doorbrengende in mijn gezin, scheen hij meer oog te krijgen voor de lichtzijde van zijn leven. Teruggekeerd in de oude omgeving, beschouwde hij zijn verlatenheid weer als plicht. Hij legde zijn ambt neer, maar het genot van zijn vrijheid en van het voorrecht zich geheel te kunnen wijden aan zijn studie werd verdrongen door het gevoel van een nieuwe, zware taak. Hij moest het werk van Moeder voortzetten, haar huishouding besturen, haar inboedel onderhouden even zorgvuldig als zij het had gedaan. Hij deed het met piëteit en voelde het toch als een slavernij. Wat hem voor zijn levensvreugde was nagelaten, werd hem een drukkende last. En al wat in hem omging zong hij uit in zijn sonnetten. Alleen in 1913 ontstonden er 225, en zelden werd daarin de klacht verstild in berusting, slechts een enkele maal tot zwijgen gebracht met een 'sta op, genees uw smart'. Maar genezen is dit arme menschenhart nooit. Hoe vaardiger en zuiverder hij zijn stemmingen vertolkt in zijn verzen, hoe meer zelfbevrediging hij in zijn sombere levensliederen vindt. En het bezingen van den 'hoogen moed om sterker dan het lot te zijn' geeft de voldoening alsof hij waarlijk in zijn strijd had overwonnen. Met moeders opgewekten geest was hem alle tegenwicht ontvallen en ieder ander weerde hij af. Als het zelfgevoel stijgt, neemt de zelfbeoordeeling af. Aanhoudende zelfbeschou-

wing maakt een mensch overgevoelig voor zichzelf en minder gevoelig voor anderen. Men keert zijn harden kant naar buiten. En als daardoor velen worden afgestooten en vervreemd wier liefde en waardeering toch wordt begeerd, dan wordt het weer een wreede troost zich uit te zingen in liederen, die hij 'enkel dankt aan zijne smart, zijn afgetobd, gebroken hart'. Eerst de greep des doods heeft dien noodlottigen kring kunnen breken. Maar toen brak ook op eens al wat er aan teederheid des harten, aan oprechte liefde, aan overgave des geloofs in de diepte van dit versomberd leven verborgen was, door als een stralend, koesterend licht.

Ik zou van deze intieme levensgeschiedenis hier niet gewagen, als dit zielsproces niet, bij al zijn droefheid, de merkwaardigste zijde van dit leven was, en juist daaruit dat belangrijke deel van het levenswerk zijn oorsprong nam, dat voor de wereld verborgen is gebleven en toch bekend moet worden. Zonder dat zou het levensbericht niet meer zijn dan een leege lijst met slechts een stuk, en niet eens het beste, van de schildery. Wij zullen nu zien hoe het uitwendige door het innerlijke leven werd beheerscht en wat daarin nog aan arbeid is tot stand gebracht.

Hij kon het in de oude omgeving, waar hij vreemde handen Moeders werk zag doen, niet uithouden, en gaat op kamers. Daar voelt hij zich nog meer verlaten en wil weg uit Amsterdam. Hij heeft zijn mooie stad zeer liefgehad maar van jongsat naar buiten verlangd, en zich bovendien steeds meer geergerd over de schennis van het oude stadsschoon, die van deftige patriciershuizen kantoren, van statige bruggen rommelige bouwsels maakte, en overal de stemmige rust door reclamelawaai verjoeg, waarin hij een geestelijke verwildering zag. Hij zoekt het nu in de bosschen en heuvelen, waar wij als kinderen genoten, bij Velp. Bijna 200 sonnetten ontstaan, eerst in de stemming van zijn dwalen door heide en woud, dan vol weemoedige herinnering, weldra van een die zoekt zijn 'oord van rust', en dan weer hard zich toeroept: 'terug! de aloude strenge plicht beveelt', 'ik zal het zwaarste zielelijden lijden', 'God heeft mij tot verlatene gemaakt'. Maar in '15 grijpt hij toch weer naar de studie. Hij heeft Sully Prudhomme leeren kennen, dichter, denker, kunstfilosoof, en ziet in hem, na Potgieter, zijn tweede voorbeeld. De vraag vervult hem, wat de wijsbegeerte geven moet, 'schoonheidsleer of aethetica'. Maar zoo gemakkelijk zijn sonnetten hem ontvloeien, zoo moeilijk valt hem het bewerken dezer stroeve stof. Tot negenmaal toe werkt hij zijn studie om, die hij eerst einde '17 in het Tijdschrift voor Wijsbegeerte laat drukken onder den juisteren titel 'Kunstwetenschap of aethetica?' Nu ontwaakt in hem het verlangen studenten daarin te doceeren. In aanraking gekomen met Prof. Vogelsang houdt hij een paar lezingen, en hoopt privaat-docent te worden. Maar de universiteit laat slechts doctoren toe. Nieuwe teleurstelling. 'Gij slaat wel fel, hardvochtig levenslot', 'ik moet een werker

zijn in slavenketen', - in die stemming verlaat hij Utrecht en keert in '17 terug naar Amsterdam. Blijkens allerlei recensies wijdt hij zich nu weer aan de aesthetica, vormt blijkbaar het plan tot een geheele omwerking van zijn half voltooide boek. De sonnetten verminderen. In '17 slechts achttien, de volgende jaren nog minder, in de beide laatste slechts twee. In zijn wijsgeerige studie trekt hem nu minder de duistere diepzinnigheid van Kant dan de pittige helderheid van Jodl, over wien hij een studie schrijft. En over Prudhomme spreekt hij op Letterkunde met zooveel bewondering, dat de avond een succes voor hem wordt, - het laatste in zijn leven. Ware hem nu nog een tiental jaren geschonken, misschien dat zijn rustelooze arbeid toch nog zijn kroon zou hebben ontvangen.

Maar tot het laatste toe bleef het een onvervulde hoop, een worstelen zonder overwinning. Een deel van zijn Potgieter-ideaal kon hij verwerkelijken. Hij verzamelde een rijken en keurigen boekenschat, vooral over kunst en kunstenaars, oude en nieuwe wijsbegeerte. In zijn voorliefde voor etsen omringde hij zich met fraaie stukken van grafische kunst. Hij hield van kristal en zilver en droomde van een deftig tehuis waar hij enkele vrienden waardig kon ontvangen. Voor dat alles legde hij zich groote ontberingen op en was dan trotsch op zijn bezit. Maar toen de groote wereldruïne ook hem trof en het verlangen naar mooie boeken en mooie kunst hem te machtig bleef, werd de eenige vreugde in zijn eenzaam leven een last die schier niet was te dragen. Hij drong zich op dat alles terecht zou komen en voelde toch dat alles verloren was. Geen rustige levensavond, geen voltooide levensarbeid, geen voldoening voor al de offers die hij voor zijn verzamelingen zich had getroost, maar zorgen en strijd tot het einde. Hij is zich nog altijd van een onmetelijke taak bewust, maar hij beseft 'wat zijn wij stumpers in ons geestlijk werken', en er komt een klank van levensmoeheid in zijn lied. Toch had hij in die laatste jaren vrienden gevonden die hem hoogachtten, die zijn werk waardeerden, zijn levenstaak verlichtten. Maar in zijn zangen klonk het niet. Eerst op zijn sterfbed bleek hoe dankbaar hij hun was.

Toen openbaarde zich eensklaps de ziekte, die hem al lang zal hebben ondermijnd, en hij wist dat zijn leven bedreigd werd. Maar over deze menschenziel kwam de dood als een vredige hand, die verlossing bracht en verzoening. Op alles bereid, ging hij heen uit het stil vertrek, dat zooveel arbeid en strijd had verborgen. Rustig zag hij nog eenmaal rond op zijn boeken, zijn kunst en alles waar zijn hart aan had gehangen, en liet het achter. De goede verzorging in het Diaconessenhuis voelde hij na zijn harde eenzaamheid als een weldaad, en dat zijn broeder nacht en dag bij hem was, noemde hij een zaligheid. De gedachte aan het werk dat hij moest achterlaten, smartte hem diep, maar met een berustende droefheid. Want de vrede in God was er ook.

En nam hij in een aangrijpend oogenblik het ontroerende lied van Da Costa op de lippen: wegen Gods, hoe duister zijt gij, - de innigste geloofsverzekerdheid klonk er in door als de grondtoon van zijn hart, waarin alles zich oplost: dán zal het licht zijn, eeuwig licht zijn, licht uit licht en duisternis. Zoo is hij gestorven, 23 Januari 1922.

Wat er met al den arbeid dien hij naliet, vrucht van laat ontwikkelde maar toch bijzondere gaven, oogst van een leven vol stoere werkkraft, onbuigbare wilskraft en diepen levensernst, nog gedaan zou kunnen worden, is nog niet te zeggen. Wat hij uitgaf over Potgieter zal ook in de toekomst wel van waarde blijven. Zijn wijsgeerige kritieken hebben voor hem zelf het meeste nut gehad. Onuitgegeven studiën over Prudhomme en Jodl zijn wel voltooid, maar niet persklaar nagelaten. Zijn uitgebreide dichterlijke nalatenschap is in haar geheel voor uitgave noch bestemd noch geschikt. Toch zijn er verzen onder waarvan men het betreurt, dat hij ze zelf niet in druk heeft gegeven. Met bevoegden wil ik te rade gaan, of er een bloemlezing uit is samen te stellen, die een herinnering aan dit verborgen talent bewaart. Van zijn boekerij en kunstverzameling is een deel opgenomen in het Rijksprentenkabinet. Vergeefs gearbeid heeft hij zeker niet. Ware zijn lotsbedeeling gunstiger geweest en zijn leven niet zwaarder en droever geworden dan het had behoeven te zijn, hij zou met zijn rusteloos werken en streven meer hebben bereikt. Want hij heeft naar het hoogste gegrepen. Zoo blijve dan het *in magnis voluisse* de eer zijner nagedachtenis.

H.Y. GROENEWEGEN.

Geschriften van J.H. Groenewegen.

1882. Potgieter, vertaling van een studie van Prof. Nippold (De Tijdspiegel).
- 1882-1885. Vertaalde en eigen gedichten, onuitgegeven.
1886. De Bestuurder van Rhodos en andere verhalen, uit het Deensch van P. Mariager. Amsterdam, Y. Rogge.
Coenraad Busken Huet (De Leeswijzer).
In de Schapenduinen bij Haarlem, gedicht (De Leeswijzer).
Vertaalde en eigen gedichten, onuitgegeven.
1887. De laatste dichter, naar Geyer (De Leeswijzer).
Peter Mariager. Een biografische schets (De Leeswijzer).
Kulon en Mikka, novelle, naar P. Mariager (De Tijdspiegel 1888).
Studiën over Oehlenschläger en Steffens, onuitgegeven.
1888. De laatste levensbeschrijving van Potgieter (De Tijdspiegel 1889).
1889. Geyer als dichter (De Leeswijzer).
Een plaatselijk jaarboekje (De Leeswijzer).
Een herinneringsdag, 8 Sept. 1630. (Amsterdamsch jaarboekje voor 1890).
1890. Bibliographie der werken van E.J. Potgieter, Haarlem, Tjeenk Willink.
Recensie van den nieuwen druk van Potgieter's Leven van Bakhuizen van den Brink (De Tijdspiegel).
1891. Studies over Potgieter, De jeugd en de jongelingsjaren van Potgieter (De Gids).
1892. Studies over Potgieter, Het tijdperk van overgang (De Gids).
De oprichting van de Gids, voordracht in het Oudheidk. Genootschap (Alg. Handelsblad 13 Maart).
1893. Everhardus Johannes Potgieter. Haarlem, Tjeenk Willink.
1894. Georg Brandes (Ned. Spectator).
De gemalinnen van Prins Willem I, uit het Fransch van Camus Buffet, Arnhem, Gouda Quint.
J.J. Winckelmann en zijne beteekenis voor de geschiedenis der kunst en voor de wijsbegeerte van het schoone, voordracht in het Kon. Oudheidk. Genootschap.
1895. Recensie van Forniciari's Storia della Letteratura italiana (Museum).
- 1896-1898. Rapporten over den toestand der archieven van de Remonstrantsche Broederschap en de gemeente te Rotterdam, vermeld in de Handelingen der Alg. Vergadering.
1896. De geschiedenis der Grieksche beeldende kunst (Ned. Spectator).
1897. Verslag van de Alg. Verg. der Remonstr. Broederschap (N.v.d. Dag 3/4 Juni).
Recensie van het Gedenkboek: De oude en de nieuwe kerk der Rem. Gemeente te Rotterdam (N.v.d. Dag 28 Juni).

1898. Verslag van de Alg. Verg. der Rem. Broederschap (N.v.d. Dag 8/9 Juni).
1899. Beschouwingen over den aard en de vorming onzer kennis van het schoone, voordracht in de Mij. v. Ned. Letterk. te Leiden.
1900. Ueber Harold Höffding's Kort overzicht over den nyere Filosofis Historie (Zeitschr. für Philos. u. Philos. Kritik 1901. Kantiana (De Tijdspiegel).
Herbert Spencer (Zondagsblad v.h. Nieuws v.d. Dag 22 April).
1901. Recensie van de uitgave van Kant's Briefe (Museum 1901, 1902, 1903).
1902. Het waardebegrip als een axioma voor den godsdienst (Theol. Tijdschrift).
1904. Recensie van W. Windelband, Kant und seine Weltanschauung (Museum).
1905. Recensie van Wijnaends Francken, Drie aesthetische studiën (Museum).
Recensie van Kuno Fischer, Francis Bacon und seine Schule (Museum).
1906. Necrologie van Ds. Corn. Rogge (Kerk. Courant).
Recensie van P.H. Ritter, Gesch. van het Substantiebegrip (Vragen des Tijds).
1908. Nog eens: Everh. Joh. Potgieter (De Gids).
Genealogie van het geslacht Valk en verwante families (onuitgegeven).
- 1908-1912. Studiën over Aesthetiek (onuitgegeven).
- 1912-1916. Verzen (onuitgegeven).
1916. Kunstwetenschap of aesthetica? (Tijdschrift voor Wijsbegeerte).
Recensie van Dresdner's Die Kunstkritik (Museum).
Recensie van Tietze's Methode der Kunstgeschichte (Museum).
Recensie van Utitz' Grundlegung der allg. Kunstwissenschaft (Museum).
Recensie van Pit's Het logische in de ontwikkeling der beeldende kunsten (Museum).
1917. Verzen (onuitgegeven).
1918. Beoordeeling van G. Simmel's Rembrandt (Museum).
Recensie van Heidrich's Beitr. zur Gesch. u. Methode der Kunstgesch. (Museum).
Recensie van Flemming's Die Begründung der mod. Aesthetik (Museum).
Studie over Jodl en zijn philosophie (onuitgegeven).
- 1918-1921. Verzen (onuitgegeven).
1919. De geschiedenis der aesthetica (Tijdschr. voor Wijsbeg.).
1921. Recensie van Fr. Brie's Aesthetische Weltanschauung (Museum).
Sully Prudhomme, de denker. Onuitgegeven voordracht in de Mij. v. Ned. Letterk. te Leiden.

Levensbericht van P. Heering.

Pieter Heering werd 7 Februari 1838 geboren te Enkhuizen. Hij was de zoon van Hendrik Heering en Aaltje de Goeje. Zijn vader, een eenvoudig zakenman, maar belezen en vooruitstrevend, gaf in het mild-orthodoxe gezin richting aan zijn geest. Na de Latijnsche school van zijn geboorteplaats te hebben bezocht, studeerde hij te Leiden van 1855-1861. Tot zijn naaste studievrienden behoorden, behalve zijn neef Jan de Goeje (de latere Arabicus), de gebroeders Oort (later dr. A.J. en Prof. H. Oort) en H.P. Schim van der Loeff (later predikant te Leiden). Met hen bleef hij gedurende zijn leven in vriendschapsbetrekking, evenals met zijn jongeren Delftschen studiegenoot W.F. Leemans.

Sterk kwam de jonge theoloog onder den indruk van Prof. J.H. Scholten, den beroemden voorman der Moderne Richting, d.w.z. onder den indruk van diens profetischen geest, die op zijn colleges sterker sprak dan in zijn geschriften, niet zoozeer van zijn streng-deterministische dogmatiek. Maar de behoefte aan het redelijk doordenken van zijn geloofsovertuiging heeft hij van Scholten en Kuenen uit Leiden meegenomen. Die behoefte werd ook gevoed door zijn eigen geest, die warmte en nuchterheid op een eigenaardige wijze paarde. Zijn idealisme kende geen sentimentaliteit. Daarvoor werd hij behoed door zijn kritischen aanleg en zijn sterken zin voor humor.

Het was begrijpelijk, dat Heering 'modern' predikant werd. Als zoodanig deed hij in 1862 zijn intrêe in de Ned. Herv. Gemeente te Steenwijkerwold, waar men spoedig bemerkte, dat vrijere denkbeelden de vroomheid niet in den weg hoeven te staan. Toen hij in 1868 huwde, en - om te kunnen leven - naar Indië ging, viel het afscheid aan beide zijden zwaar.

Zijn vrouw, Apollonia Wilhelmina Spakler, bezat die innighartelijke en zonnige opgeruimdheid, waardoor de strengheid van Heering's ernst werd verzacht en zijn huiselijk leven een bron werd van kracht en levenslust.

Van 1868 tot 1881 was Heering predikant op Java, eerst in

Cheribon, daarna te Pasoeroean. Het was moeilijk werken onder het Indische Europeanendom van dien tijd, dat meer voor homberen voelde dan voor godsdienst. Vele teleurstellingen waren er zijn deel. Indien men weet, voor hoe kleine fractie van zijn gemeente Heering wekelijks sprak, dan staat men met eerbied tegenover de fijn-geschreven, geheel uitgewerkte preeken, die onder zijn Indische papieren zijn gevonden. Hij gaf de volle maat, maar begreep, dat hij, om sterk te blijven, moest lezen en studeeren. De breed opgezette uitgave van Kruseman 'De Voornaamste Godsdiensten' (van Kern, Pierson, Tiele, enz.) werden ijverig bestudeerd en geëxcerpeerd. Maar meer dan de studie trok de belletrie hem aan. Een mooi gedicht was hem een verheuging, een nieuwe goede roman een gebeurtenis.

Tegelijk waagde hij zich aan een eerste novelle (1871) en daarmee begon zijn korte maar vruchtbare litteraire periode, grootendeels vallend binnen zijn Indische jaren (1868-1881). Herinnering en heimwee naar zijn dorpsgemeente in 't vaderland gaven hem zijn 'Overijselsche Vertellingen' in de pen. Uit bewondering voor Insulinde's zwijgende bergenpracht en uit belangstelling in de psyche van den Javaan ontstonden zijn 'Indische Schetsen'. Door bemiddeling van zijn nicht, de bekende kinderschrijfster 'Agatha' (Reina de Goeje) vonden zij hun weg naar 'De Gids' en 'De Tijdspiegel', de 'Lawangsche Brieven' naar 'Eigen Haard'.

Heering zag voor zich wat hij schreef en was, als echte Hollander, voor niets zoo bang als voor overdrijving en oratorie. Dat er een maat in de dingen en dat eenvoud het kenmerk van het ware is, hoefden hem niet gezegd te worden. Ik herinner me zijn oordeel over een bundel landelijke verhalen: 'Wel aardig, maar onwerkelijk; zoo mooi zijn de menschen niet, noch in de stad, noch op 't land'. Daarom trof me, wat ik dezer dagen, in een oude Gidskritiek (1883) bladerend, las: 'Heering schetst ons geen onmogelijke, geïdealiseerde boeren en boerinnen, overgevoelig of buitengewoon braaf. Men ziet het zijne typen aan, dat hij met ze verkeerde, hunne hartsgeheimen afluisterde en hen tot in hunne geringste bewegingen, tot in de bijzonderheden van hun taal, zorgvuldig waargenomen heeft. Maar hij heeft ze tevens gezien als een dichter'. Naar het oordeel van dezen Gids-criticus geeft Heering pas 'de volle maat van zijn talent' 'als novellist', en 'de kroon spant de vertelling van 'Moeders Strijd'. 'Wij kennen in onze novellistische letterkunde weinig bladzijden, welke die evenaren, waarin de ontmoeting van Triene en Jan, op een Zondag na de namiddagkerk, ons voor oogen wordt getooverd'. - De schrijver zelf zou deze litteraire voorkeur wellicht deelen, maar het meeste van zijn hart heeft hij gezegd in 'Vaders Engel'.

Wie de schilderijen van Jozef Israëls kent en tevens de 'Overijselsche Vertellingen', hem zal het niet verwonderen, dat onder de nagelaten papieren deze brief van den schilder werd gevonden:

Den Haag, 8 Maart 1878.

WelEdele Heer,

Hoewel ik niet bij U bekend ben en ik ook het genoegen niet heb U ooit ontmoet te hebben, zoo voel ik mij toch gedrongen U een enkel woord van sympathie toe te zenden voor het schoone verhaal 'eene bekeeringsgeschiedenis' door U in 'De Tijdspiegel' van Februari geschreven. Reeds eenige andere verhalen boeiden mij en mijne vrouw bijzonder. 'Geen dank, ook geen zegen' uit 'De Gids' was ook uitstekend. Ik ben figuurschilder en ik verzeker U, dat er in uw verhaal van dien boer, die met zijn kind zingt en het in de armen neemt, en in het verhaal van die koe als dat kleine kind het dier komt roepen, enz., dat dit allen schilderijen zijn, zoo waar, zoo vol leven en gevoel en zonder sentimentaliteit, dat ik voor mijn part geloof, dat het een meesterstukje is.

Ik zweep met die soort van kunst, die de echte poëzie, die in de ons omringende natuur en de ons omringende menschen woont, zóó teruggeeft, dat wij het medegevoelen.

Ontvang, WelEd. Heer, de gevoelens van sympathie en hoogachting van

Uw dw. JOZEF ISRAËLS.

Den WelEd. Heer P. HEERING te Pasoeroean.

Toen een aantal van Heering's novellen later gebundeld werden ('Overijselsche Vertellingen', 1883) stond Israëls een drietal teekeningen er voor af, o.a. een van dien ouden boer, die zijn kleinkind in de armen houdt en in slaap zingt. Later, in Heering's Haagschen tijd, ontmoetten schilder en schrijver elkaar, en ontstond er een wederzijdsche persoonlijke sympathie, die hiermee besloten werd, dat de oude Israëls het portret schilderde van den 70-jarigen Heering, een merkwaardige karakterstudie.

Behalve novellen en reisverhalen schreef Heering in zijn Indischen tijd nog enkele litteraire kritieken (voor De Gids) en een aantal artikelen in Indische dagbladen.

Gezondheidsredenen dwongen hem in 1881 naar Holland terug te keeren. Met zijn groote gezin (negen kinderen zijn er geboren, waarvan er drie jong stierven) woonde hij twee jaren ambteloos te Nijmegen, waar hij zijn novelle schreef 'Een kind dat te veel was' (in 'De Gids') en als voordrager bekendheid verwierf. Nadat hij voor een beroep der Ned. Herv. Gemeente te Leeuwarden had bedankt, aanvaardde hij zijn benoeming tot voorganger der pas opgerichte Remonstrantsche gemeente te Meppel en deed hij daarmee zijn intrêe in de Remonstrantsche Broeder-

schap.

De predikant in hem herleefde, toen hij, evenals in zijn Overijselsche dorp, weer een dichte schare om zich heen zag. En toen hij in 1887, op 49-jarigen leeftijd naar Den Haag werd beroepen, begon voor Heering een tweede leven. De ontplooiing van zijn grootste werkkraft valt in dit tijdperk, dat duurde van zijn 49ste tot zijn 76ste jaar. Maar met zijn litteraire productie was het grootendeels gedaan. Een steeds groeiende gemeente, die de kerk moest vergrooten, een aantal lesuren als van een gymnasium-leeraar, druk huisbezoek, zorgvuldig voorbereide predikaties maakten het hem, den raadsman van steeds meerderen, in klimmende mate onmogelijk, aandacht en tijd over te houden voor het schrijven van vertellingen. 'Meui Maregien' (De Gids 1891) is, naar ik meen, de eenige novelle uit de Haagsche jaren. Een herinnering aan Java vindt men in zijn opstel 'In het ouderlijk huis', met ondertitel 'Onder den weringien', (voor In 's Levens Opgang'). Toen Van der Vlugt hem echter aanzocht, om mede-werker te worden van de pas opgerichte 'Onze Eeuw', moest hij onmiddellijk het 'non possum' uitspreken.

Overigens schreef Heering in deze jaren genoeg: elke twee weken een toespraak, wèl overdacht en keurig van vorm, waarnaar sommigen gingen luisteren om eens een mooi Hollandsche voordracht te hooren in zuiveren stijl, uitgesproken door een sonore stem. Maar diezelfde stem deed wel gevoelen, dat de Geest hier getuigde. Ten slotte is godsdienst, levende godsdienst het eenige, waarnaar menschen week aan week, jaar aan jaar, komen luisteren. Gedurende zijn 27-jarigen diensttijd in Den Haag, tot en met zijn emeritaat in Mei 1914 en nog jaren daarna, sprak Heering, ook buiten zijn eigen gemeente, nooit anders dan voor een volle kerk, hetgeen in vrijzinnige kringen, waar kerkgaan geen verdienste en geen gewoonte is, zeer zeldzaam mag worden genoemd. Tegen jongere predikanten heeft hij meermalen gezegd: 'Het is niet moeilijk voor ontwikkelden te spreken òf voor eenvoudigen maar voor *beiden* te spreken, dat is de kunst, de groote kunst van Evangelie-prediking'. Heering verstond die kunst. En ontroerend was het om mannen als N.G. Pierson en Cort van der Linden even aandachtig te zien luisteren als een paar dienstboden, twee rijen vóór hen. Heering's prediking was actueel en stichtelijk tegelijk. Het tijdelijke liet hij zien in het eeuwige licht, het eeuwige zich openbarende in den tijd. Casimir is niet de eenige geweest, die dankbaar heeft erkend, door Heering het kerkgaan weer te hebben geleerd. De frischheid van zijn prediking was voor een deel stellig te danken aan zijn onverzwakte liefde voor de letteren, waaraan hij menige illustratie ontleende. Tijd tot lezen vond hij immer, geen boek van eenige levensbeteekenis ontging hem. Maar het geheim van zijn woord, dat als voedzaam brood geregeld werd gereikt, was een geheim tusschen hem en God, een geheim, waarvan zijn gehoor alleen dit met zekerheid wist: 'Hij zoekt zich zelven niet'.

In mijn vader leefden twee menschen: de dichter, die het leven genoot in al zijn kleuren, en de zedelijk geroepene, die zijn zending moest volbrengen. In zijn intense belangstelling voor de menschen om hem heen, in zijn vereering van Hem, die achter het leven staat, en in den vorm zijner prediking vonden die twee elkander.

Waar het plicht en arbeid gold, was hij streng, allereerst voor zich zelven. Het stond voor hem vast: de diepste zin van leven en werken is dienen, en er is ten slotte geen andere vrijheid hier op aarde dan in gehoorzaamheid.

Eerbied en vertrouwen vormden zijn godsdienst. Eerbiedig en vertrouwend droeg hij het groote leed van zijn laatste, moeilijkste jaren, toen vrouw en oudste dochter hem ontvielen. En met Paul Gerhard's 'Beveel gerust uw wegen...' ging hij de eeuwigheid in, 7 December 1921.

G.T. HEERING.

Lijst der geschriften.

Heering's Overijselsche Vertellingen, waarvan een gedeelte (de met een sterretje gemerkte) verzameld werden in het boek van dien naam (E.J. Brill, Leiden 1883, 3de druk 1893) kwamen in deze volgorde uit:

De Tijdspiegel:

1871. *Deelen en krakeelen; *Bespiegeling en ervaring; *Een verhaal, dat een broertje is van het vorige.

De Gids:

1872. *Een onvergetelijke dag; - 1873. *Geen dank - ook geen zegen? - 1874. *Dagen van spanning.

De Tijdspiegel:

1874. Vae Victis; - 1875. Twee zwagers; - 1878. *Een bekeeringsgeschiedenis.

De Gids:

1879. *Moeders strijd; - 1880. *Vaders engel; - 1883. Een kind, dat te veel was; - 1891. Meui Maregien.

De 'Indische Schetsen' (verzameld uitgegeven door E.J. Brill, Leiden 1886, 2de druk 1897) verschenen in de jaren:

De Tijdspiegel:

1873. Naar de top van den Tjermai.

De Gids:

1875. Een tochtje door het Tengger-gebergte; - 1878. Een bezoek aan het Ardjoeno-gebergte; Naar Java's hoogsten bergtop.

Eigen Haard:

1880. Een Javaansche trouwplechtigheid; - 1881. Brieven van Lawang.

'In 's levens opgang' (waarin 'Onder den weriengien'). Boekgeschenk voor jonge lidmaten (M.M. Couvée, Den Haag, 4de druk 1918).

Een twintigtal preeken, meest van actueelen aard, werden dadelijk na het uitspreken gedrukt, voor het grootste deel bij M.M. Couvée, Den Haag. Deze uitgever deed na

Heering's dood een zevental als een 'Bundel Preeken van P. Heering' opnieuw het licht zien, en bezorgde tevens de uitgave van het 'In Memoriam', door den Heer P.A. Haaxman jr. geschreven en voorzien van 4 portretten (1922). Op de laatste bladzijde vindt men een lijst van Heering's gedrukte preeken (voor den Haagschen tijd vrij volledig) met jaartal. Naar dit Gedenkboek verwijs ik ook voor verdere levensbijzonderheden.

Levensbericht van Th. Morren, 1867-1920.

Mijn oudste herinnering aan Theo Morren gaat terug tot 1902. Er was bij R.W.P. de Vries in Amsterdam een interessante handschriftenveiling, waarop ik voor het Alkmaarsche archief verschillende nummers koopen moest. Vlak tegenover mij zat een blozend man, welgedaan en keurig in de kleeren (het blauwgestreepte overhemd en de daarbij behorende manchetten, hebben een indruk op mij gemaakt, die zelfs nu nog niet is uitgewischt). Hij kocht voor het Algemeen Rijksarchief en ik weet nog hoe de ontdekking, dat ik hier met een collega te doen moest hebben, een nieuwe sensatie was. Ik was nog slechts kort in de archiefwereld en kende maar zeer enkele vakgenooten; geen van hen had bij mij ooit de gedachte doen opkomen, dat de archiefarbeid vereenigbaar zou wezen met 'n zekere losjes gedragen mondainiteit. De bonhomie van deze figuur leek mij niet veel minder dan een wonder, een wonder dat nog vreemder werd in de vol grauwe rook hangende veilingzaal aan den Singel, waar toen - 't is sedert wel wat anders geworden, - zulk een figuur niet geheel in den toon was.

Het sprak vanzelf, dat ik Morren al zeer spoedig na mijn plaatsing in den Haag, in 1906, meer van nabij leerde kennen. Een samenwerking van welhaast zeven jaren - als bestuurders van 'die Haghe' vooral - heeft naast dien eersten indruk vele andere doen komen, zoodat ik nu Morren's figuur wel eenigszins anders zie dan toen. Desniettemin heeft die eerste bekoring toch altijd nog haar kracht behouden, en nu ik over hem schrijven ga, rijst zijn beeld dan ook het allereerst zóó voor mij op. Die herinnering van bekoring, door zijn vriendelijkheid, zijn vlotte behulpzaamheid, welke ik later waardeeren mocht, nog versterkt, zal ook bij vele anderen levend zijn. Natuurlijk allereerst bij Hagenaars, die vaker met hem in aanraking kwamen, - als leden der Vereeniging 'die Haghe' welke stuwende kracht en bezieler hij jarenlang geweest is, voornamelijk, - maar toch

ook bij velen elders, die zijn hulp nimmer vergeefs en zelden zonder resultaat hebben ingeroepen.

Er moet bij het zoo alom en zoo sterk nalaten van zulk een herinnering een dieper liggende reden zijn dan goedgehumeurde vlotheid en aangename manieren kunnen verschaffen. Ik zoek die in een werkelijke, innige goedhartigheid, in iets dat noch lobbiesachtigheid, noch gemakzucht was. Zij die Morren's moeder hebben mogen kennen, zullen zich over die eigenschap bij den zoon niet hebben verbaasd, nog minder wanneer zij van den omgang van beiden zijn getuigen geweest, of, zooals ik, een blik hebben kunnen slaan in de tusschen hen gevoerde correspondentie.

Hij was, in 1867 geboren, van Arnoldus Morren en Wilhelmina Enderle de eenige zoon, en na den vroegen dood van een dochtertje, het eenig kind, waarop de moeder al haar gedachten en zorgen concentreerde toen, betrekkelijk vroeg, ook de vader gestorven was. Dit was niet altijd gelukkig voor hem, naar ik meen; hij had wel eenigszins de manieren van een bedorven kind. Met een niet-altijd prettig aandoende koppigheid kon hij zijn zin doordrijven en tegenspraak kon hij moeilijk velen.

Ondanks dit, ging er toch een bekoring van hem uit, hij had ten slotte het vaak onweerstaanbare van den charmeur. Ik gebruik dit woord niet zonder schroom, daar het bijgedachten toelaat van minder bekoorlijkheid, maar het is zelfs daardoor voor de kenschetsing van Morren niet onjuist: het was eigenlijk niet anders mogelijk of bij zooveel uiterlijks moest op den duur het innerlijke te kort komen, bij zooveel gemakkelijk succes de ernst verslappen, welke bij zwaarder strijd wordt gestaald.

Aan deze gevaren is Morren niet geheel ontkomen. Er was, vooral in zijn lateren tijd, toen hij zijn geregeld archiefwerk had vaarwel gezegd, een ietwat teveel toegeven aan uiterlijke dingen, er was somwijlen iets te weinig ernst in zijn werk. Een waarlijk wetenschappelijk man is hij trouwens wel nooit geweest, zooals hem ook, om historicus te zijn, te zéér de gave ontbrak de dingen in hun betrekkelijkheid te zien en hun onderlinge waarde af te meten.

De oorzaak hiervan lag echter minder, dunkt mij, aan hemzelf dan wel aan de wijze van zijn vorming. Hij groeide op in een milieu zonder groote concepties, zijn schoolopleiding heeft hij, meen ik, moeten onderbreken. Zeer jong kwam hij toen in zijn geboorteplaats Utrecht op het Gemeente-archief, waar Mr. S. Muller Fzn. de leiding had. Dit gaf hem een goede kans, maar reeds betrekkelijk spoedig werd hij - 18 jaar oud - aan het Haagsche Rijksarchief geplaatst, waar de leiding veel minder geconcentreerd en vast was en waar hij diensvolgens veel meer op eigen arbeid en eigen vorming was aangewezen. Daardoor moest zijn geest zich wel ontwikkelen langs de banen, waarop het toeval van het werk hem voerde, voor zoover hij niet door druk verkeer met anderen en veel reizen daaraan nog een bij-

zondere richting wist te geven. Hoofdzaak bleef echter dat de ontwikkeling van Morrens wetenschappelijk karakter bepaald werd door den niet zeer wijde perspectieven openenden arbeid, welke hem op het Rijksarchief werd opgedragen. Een groot deel der kleine onderzoekingen ten behoeve van derden werd jarenlang door hem verricht. Niet ten onrechte; mijn indruk was steeds, dat hij daarvoor bijzonder geschikt was. Hij orienteerde zich snel, en daar hij het archief in zijn meeste onderdeelen zeer goed kende, - ook omgekeerd weder dank aan die zich in alle richtingen bewegende onderzoekingen - wist hij ook in de moeilijkste gevallen nog resultaten te bereiken. Maar opbouwende arbeid van grooter structuur viel hem niet ten deel, de gave om den bouw van een uitgebreid archief te zien en in een inventaris de lijnen daarvan vast te leggen, heeft hij niet kunnen ontwikkelen, zoo hij haar bezat. Zoo was hij bij voortduring aangewezen op het detail, dat hij steeds belangrijker zag, waardoor het hem weder moeilijker viel om het historisch gebeuren in wat wijder strekkend verband te zien.

Zoo bleef zijn arbeid binnen zekere grenzen, maar in die beperking was hij alleszins opmerkenswaard. Dit was te danken aan enkele gaven van zuiver persoonlijken aard, welke tot volle ontwikkeling gekomen, zijn eigenlijke beteekenis hebben bepaald.

Die gaven waren, behalve een gemoedelijke hartelijkheid en een groote mate van jovialiteit, vooral die, welke wij onder het begrip organisatie-vermogen plegen samen te vatten. Het is in de eerste plaats de Haagsche plaatselijk-historische vereeniging - 'die Haghe' - welke daarvan de rijke vruchten heeft geplukt. Nadat hij al verscheiden jaren aan de werkzaamheden der ver eeniging had deelgenomen, kreeg hij in 1900 de leiding van haar jaarlijksche publicatie, en werd hij haar secretaris. Sedert zijn gedurende dertien jaren Morren en die Haghe één onafscheidelijk begrip geweest. Het is daarom dat ik hier Morrens werk niet anders dan van uit dien hoek moet zien.

Den Haag en de Haagsche locaal-historie hebben in Morren een minnaar en kenner gevonden, van zeldzame waarde. Niet alléén toch heeft hijzelf menige bijdrage van beteekenis geleverd, maar hij heeft ook anderen aan den arbeid gezet, en bovendien de toegankelijkmaking van bronnen weten te bewerken, waarvoor in lengte van dagen velen hem dankbaar zullen moeten zijn.

De arbeid concentreerde zich aanvankelijk op het jaarboek der vereeniging. In 1896, - Servaas van Rooyen was toen nog redacteur - was hij zijn medewerking begonnen met een aan op het Rijksarchief gevonden bronnen ontleende studie over het optreden in 1529 der zoogenaamde Engelsche zweetziekte, terwijl het in het jaar der Huygens-herdenking grootendeels aan de beroemde leden van dit geslacht gewijde jaarboek van 1897 twee artikels van zijn hand bracht: één over het door de moeder van den dichter nà haar mans dood in het Voorhout betrokken

huis, het andere, zeer uitvoerige over Hofwijck. In 1899 deelde hij verschillende gegevens mede over de Geschiedenis van het Oude Hof (thans Kon. paleis in het Noordeinde) en zijn eerste bewoners. Het volgende jaarboek verscheen met den titel *Bijdragen en Mededeelingen* onder zijne redactie. Daarmede begon zijn eigenlijke werk. Wel schreef hij voor het eerste deeltje een zeer uitvoerig stuk over de - binnen de Haagsche grachten gelegen - heerlijkheid Kortenbosch, eigendom van de Assendelfts en later van de Fagels, terwijl hij bovendien verschillende aantekeningen publiceerde uit het Oudste Ordonnantieboek der Staten Generaal (1586-1600), maar vooral was 't belangrijk hoe hij de medewerking van anderen organiseerde en leiding gaf. Dit was iets meer, dan kortweg stukken aannemen! Hij wist niet alleen onderwerpen aan de hand te doen, maar hij bracht ook dikwijls het materiaal aan of wees althans de bronnen waar het moest worden geput. Menig artikel moest bovendien worden aangevuld of soms zelfs omgewerkt, een moeite waartegen hij nooit opzag. Op die manier is er veel goeds in het Haagsche jaarboek gekomen en vertoont het een veelzijdigheid, welke het voor de kennis van het Haagsch verleden tot een bijzonder nuttig bezit maakt. Dit is te danken aan dezen redacteurs-arbeid van de beste soort, en zoo is het jaarboek Morren's jaarboek gebleven, ondanks het feit, dat hij er zelf niet zooveel in schreef. In de eerste jaren had hij gepoogd er zooveel mogelijk artikelen in te krijgen over den Haag in de juist afgesloten 19de eeuw, waarvoor hij zelf op andere wijze zijn aandeel had bijgebracht, zooals wij zoo aanstonds zullen zien. In 1902 begon hij een uitvoerige publicatie over de Haagsche notarissen, waarvan hij echter slechts de eerste afdeeling - 1568-1600 - voltooide. Pas in 1908 kwam een tweede bijdrage: een stukje familiegeschiedenis, over: 'Een gedegeneerde familie (Douglas-Luyken)', waarvoor hij later een aanvullend hoofdstuk schreef, dat eerst thans werd gevonden, en dat in het jaarboek van 1922 nog is afgedrukt.

Tenslotte, verdeeld over de jaargangen 1910 en 1911, verscheen een studie over de Haagsche straatnamen; begonnen als kritiek op een ander werkje over hetzelfde onderwerp, werd deze studie eenforsch boekdeel, dat ook afzonderlijk is uitgegeven. Vooral het gedeelte over de verdwenen straatnamen brengt veel wetenswaardigs.

Intusschen was de tijd, waarin het jaarboek geen eigen stukken van hem bracht, niet in werkeloosheid doorgebracht. Behalve de redacteursarbeid waarvan ik zoeven sprak, was het de voorbereiding en uitvoering van de tentoonstelling, welke in 1903, in het toen ledig staande paleis Buitenrust, werd gehouden van afbeeldingen van den Haag in de 19de eeuw: een onderwerp dat als het ware paste in de reeks artikelen, welke het jaarboek bracht en dat op groote belangstelling kon rekenen. De tentoonstelling was dan ook een bijzonder succes, en de catalogus, dien

Morren maakte geeft een nuttig overzicht voor ieder die den Haag uit dit tijdvak bestudeeren wil. Een middellijk resultaat was een artikel van Morren in Elseviers Maandschrift (1903) over Zorgvliet, Buitenrust en Rustenburg, in verband ook met de groote veranderingen welke voor die drie buitenplaatsen aanstaande waren.

Een tweede werk had hij nog onderhanden: de geschiedenis van het oude prinselijke lustslot: Het Huis Honselaarsdijk; de in 1905 verschenen, aan de Nassau-Oranjes gewijde bundel 'Je Maintiendrai', bracht daarvan het eerste gedeelte; hij had een grooter deel voltooid en toen het verzamelwerk niet verder verscheen, besloot die Haghe de uitgave van het vervolg voor haar rekening te nemen, indien Morren het voltooide. In 1909 kon het geheele werk verschijnen; het eerste deel dus in herdruk.

Intusschen was er weder een tentoonstelling, die Morrens werkkraft vroeg: de historische tentoonstelling van Scheveningen in verband met het 25-jarig bestaan van de Maatschappij Zeebad, in de kleine Theaterzaal van het Kurhaus gehouden. Hij schreef bovendien in een extra-nummer van de Scheveningsche Bad-courant een overzicht van de geschiedenis dier Maatschappij.

Het was merkwaardig Morren bij zulk een altijd tamelijk ingewikkeld werk als de voorbereiding eener tentoonstelling is, aan den arbeid te zien. Reeds bij de in 1898 plaats hebbende Bakkerij-tentoonstelling had hij aan de Historische afdeling krachtig geholpen en den uitvoerigen catalogus daarvan gemaakt; den Haag in de 19de eeuw en Scheveningen volgden; in 1913 bekroonde hij dit soort arbeid met de organisatie van de Historische Tentoonstelling, toen, met het oog op de herdenking van onze onafhankelijkheid, in de groote middenzalen der Academie van Beeldende Kunsten bijeengebracht. Ik heb de werkzaamheden van dichtbij kunnen gadeslaan en een der sterkste herinneringen, die ik aan Morren heb, is zijn figuur aan een tafel in het midden der zaal, vanwaaruit hij, onderwijl ijverig den catalogus corrigeerende, het werk over zijn helpers verdeelde en aan ieder de noodzakelijke aanwijzingen gaf. Dit ging vlug en vlot en de manier, waarop hij zijn bevelen gaf was zoodanig, dat men er zich gewillig aan onderwierp; niet alleen omdat hij zich aan tegenspraak niet zou hebben gestoord, maar ook, omdat men gevoelde, dat het het beste was zijn leiding te volgen, daar zij met zekerheid op het doel afging.

De lijvige catalogus, die van deze tentoonstelling de herinnering bewaart, is natuurlijk evenmin als andere catalogi van tentoonstellingen ontsnapt aan de gevaren, welke het snel in elkander zetten medebrengt, maar de gevolgen zijn niet zeer hinderlijk en schaden allerminst aan het feit, dat Morren ermede een nuttig werk heeft tot stand gebracht waarvoor de historieschrijver hem dankbaar zal zijn.

Voor zoover zij, die zich met onze historie bezighouden in

aanraking komen met Haagsche personen en toestanden - en hoe vaak zal dat niet het geval zijn! - hebben zij tegenover Morren nog meer reden tot erkentelijkheid. Ik denk daarbij niet zoozeer aan zijn eigen artikelen en aan de nuttige jaargangen van het Jaarboek, als wel aan twee zaken van langen arbeid, waarvan de eerste door hem georganiseerd en voltooid, de tweede uitsluitend op touw gezet is. Het zijn het zoogenaamde Historische Adresboek van den Haag en de Klapper op de Haagsche Notarieele Protocollen.

Beide werkzaamheden zijn door de vereeniging 'die Haghe' ten uitvoer gelegd. Het eerste, dat thans in een aantal folianten gebonden een der nuttige naslag-werken is op de leeszaal van het Gemeente-archief, bevat een register van al de overgangen van vaste goederen binnen de jurisdictie van den Haag van 1538-1811, met klappers van alle koopers, verkoopers, belendenden, straten en huisnamen; dank zij vooral Morrens doorzettingsvermogen is het in tien jaren gereed gekomen. Na afloop ervan werd, met medewerking van den toenmalige voorzitter van 'die Haghe', notaris Aug. Sassen, het vervaardigen van den personenklapper op de Haagsche notarisprotocollen ondernomen. De leiding van dit nog veel omvangrijker werk verloor Morren echter weldra, toen die protocollen-zelf aan het Gemeente-archief in bruikleen werden afgestaan en ondergeteekende het toezicht op de bewerking overnam.

Trouwens toen was de band met de vereeniging die Haghe niet meer zoo sterk: Morren was afgetreden als secretaris en daarna ook als redacteur, en al had men hem het eerelidmaatschap opgedragen, die nauwe samenwerking van vroeger was daardoor niet te handhaven.

Van zijn andere artikelen, waarvan een lijst hier achter volgt, noem ik slechts het levensbericht van den echt Haagschen Johan Gram, voor onze Maatschappij bewerkt.

Inmiddels naderde ook zijn ambtelijke loopbaan haar einde. Zijn gezondheidstoestand was nooit zeer gunstig, hetgeen aan zijn zwakke longen te wijten was. Geregelde zomerkuren waren daarvoor wel is waar geruimen tijd een uitstekend middel, maar op den duur niet afdoende. Zoodra dus zijn financiëele positie het toeliet, na het overlijden van zijn moeder, onderwierp hij zich aan eene keuring, die hem de mogelijkheid opende zijn ontslag te nemen en pensioen te krijgen. Hij was toen hoofdcommies aan het Algemeen Rijksarchief, waar hij in 1885 gekomen was als klerk. Aan verschillende afdeelingen had hij daar achtereenvolgens gearbeid, en hij nam op het Rijksarchief, vooral in de dagen dat Jhr. van Riemsdijk Algemeen Rijksarchivaris was, een eigenaardige positie in, dank aan zijn hulpvaardigheid en aan de groote gemakkelijheid, waarmede hij met menschen omging. Buiten het archiefwezen en de wereld der geleerden was hij de eenige archiefambtenaar dien 'men' kende. En hoewel

zijn collega's, vooral de hooger en in rang, zich wel eens ergerden aan die populariteit en hem aanmatiging verweten, ontwapende zijn natuurlijke goedhartigheid ook den meest kregel. Morren van zijn kant droeg zijn ambtgenooten een goed hart toe en heeft dat daadwerkelijk bewezen, door zijn vermogen na te laten aan een te vormen stichting: 'Tehuis voor Archiefambtenaren', welke - in zijn voormalige woning in de Celebesstraat - de Nederlandsche archiefambtenaren tegen geene of geringe vergoeding een vacantieverblijf in den Haag mogelijk maakt, zelfs met gezin en al. Een drietal regenten heeft de bevoegdheid, zonder verdere bindende bepalingen, de toegang tot dit Tehuis, dat in den zomer van 1921 zijn eerste gasten herbergde, te regelen.

Toen Morren zijn ambtelijk werk had vaarwel gezegd, heeft hij daarmede de archiefbezigheid niet uit het oog verloren. Dit was de reden, dat hij zich in het begin van 1914 beschikbaar stelde om de voor de geschiedenis belangrijke archieven in onze West bijeen te brengen en naar Nederland op te zenden. Hij heeft dat werk nauwgezet volbracht en is, daar inmiddels de oorlog was uitgebroken, toen niet naar het vaderland teruggekeerd maar over Noord-Amerika en Japan naar Batavia gegaan, in de hoop vandaar rustig weder huiswaarts te kunnen keeren. De langere duur van den oorlog deed hem echter besluiten in den Archipel te blijven en er wat verder rond te zien. Het duurder worden van het leven, dat zich tengevolge van de afsluiting van Europa gevoelen deed, noopte hem om langzamerhand naar werk om te zien, dat ook nog eenige inkomsten verschaft en zodoende aanvaardde hij de opdracht om voor eene geschiedenis van Soerabaya de bouwstoffen te verzamelen. Midden in dit werk overviel hem eene ziekte, waartegen zijn slechte constitutie niet bestand was: den 31 Mei overleed hij zonder zijn vaderland en zijn geliefd 's Gravenhage te hebben weergezien.

Het zal hem hebben leed gedaan; (zooals het zijn talrijken vrienden hier leed gedaan heeft, dat zij zijn vriendelijk gezicht niet meer zouden zien, zijn hartelijke, even lispelende stem niet meer zouden hooren), maar men kan gerust aannemen, dat hij zich ook aan de andere zijde van den evenaar op zijn gemak heeft gevoeld, dat hij ook daar vrienden gemaakt heeft en gelukkig is geweest. Want het is merkwaardig hoezeer hij de gave had zich in een nieuwe omgeving in te leven, hoezeer hij kans zag om zijn persoon daar als een vanzelfsprekendheid te doen aanvaarden. Het was wel het gevolg van een jarenlange gewoonte op reis en in den Haag. Dit geeft aan zijn figuur van archiefambtenaar, onderzoeker, historicus een eigenaardigen achtergrond. Ik heb mij wel eens verbaasd - anderen deden het ook - hoe Morren in staat was zooveel nog te doen. Want hij was zeker niet wat wij een werkzaam man noemen. Hij was zéér op zijn gemak gesteld en lang niet afkeerig van de genietingen des

goeden levens. Een zijner liefhebberijen hield daarmede verband: hij verzamelde menu's, - de uitgebreide collectie, die voor onze zedegeschiedenis en voor tal van kleine feiten uit de Haagsche historie van belang kan worden, is door de Regenten van de Morrenstichting aan het Gemeente-archief geschonken, - hij verzamelde menu's, en al waren daarbij zéér vele van ouderen datum of van elders, - er waren er ook talrijke van maaltijden, die hij zelf, zeker niet zonder smaak, genoten had. Hij kon tenminste, als hij zijn collectie vertoonde, met een enthousiasme een betere zaak waardig de deugden in herinnering roepen van menig smakelijk festijn! Hij was daarbij ongetwijfeld in zijn element geweest, zooals hij trouwens omgekeerd evenzeer gewaardeerd werd door gastheer en medegasten. Hij had en vond werkelijk overal vrienden en kende ontelbaar velen en in zekeren zin 'heel den Haag'. De uren die hem dit mondaine leven kosten moest, achtte hij niet ontstolen aan den nauwbemeten tijd voor eigen studie, en het kan eigenlijk slechts nu en dan geweest zijn, dat hij onder het schijnsel van zijn studeerlamp gebogen zat. Maar als hij werkte deed hij dat ook vlug en gemakkelijk en daarin lag wel het geheim van hetgeen hij tot stand bracht en van het vele, dat nog onuitgewerkt in zijn nalatenschap werd aangetroffen: groote hoeveelheden aantekeningen over allerlei Haagsche onderwerpen, meest alle in zijnforsch, duidelijk schrift.

Heb ik Morrens figuur zóó juist gezien? heb ik niet te kritisch de betrekkelijkheid zijner beteekenis doen uitkomen en heb ik hem hiermede misschien onrecht gedaan, zooals enkele zijner vrienden meenen? Ik geloof het niet: zijn historisch werk althans kan ik niet anders zien, doch in de oorzaken van de beperktheid ervan kan ik dwalen: wie kan zich het recht aanmatigen te zeggen het innerlijk leven van zijn medemensch door en door te zien? Zijn er onzienlijke roerselen, is er dieper geestelijk leven geweest, dat verborgen bleef voor wie met hem omgingen? Was de luchtige opgewektheid misschien de pose van iemand die heimelijk leed door het weten dat zijn kwaal ongeneeslijk was? Wie zal het zeggen? Ik voor mij ben in deze wereld vol menschelijke onvolmaaktheden al heel blij met zooveel goede herinneringen. Als Morrens beeld bewaar ik, en vele anderen doen dat ook, toch iets zeer bekorends, de gedachte aan een vlot, behulpzaam man, met een bij alles zich uitende oprechte en weldadige goedhartigheid: geen geleerde, maar een prettig mensch.

H.E. VAN GELDER.

Lijst der artikelen.

1896. Een epidemie in de 16^e eeuw. - Jaarboekje, 'Die Haghe'.
1896. De bouwmeester van Hofwyck. - Dagblad voor Z. Holl. en 's-Gravenhage.
1897. Huygens-huis in het Voorhout. - Jaarboekje 'Die Haghe'.
1897. Huygens Hofwyck te Voorburg. - Jaarboekje 'Die Haghe'.
1897. De Haagsche Kermis. - Feuilleton in het Dagblad voor Z. Holl. en 's-Gravenhage.
1897. Het Archief van Michiel Adriaanszoon de Ruyter. - Ned. Spectator n°. 28 en 29.
1898. De Bouwmeester van Hofwyck. - Dagblad voor Z. Holl. en 's-Gravenhage.
1899. Het tegenwoordige paleis in het Noordeinde en zijne eerste bewoners. - Jaarboekje 'Die Haghe'.
1900. Waarzeggerij 1648. - 'Haagsche Schets'.
1900. Aanteekeningen uit het oudste ordonnantieboek van de Staten Generaal 1556-1602. - Jaarboekje 'Die Haghe'.
1900. Hotelrekening van F.C. Nieman, Waard in het Groot Keizershoff op den Kortten Vijverberg 1737. - Jaarboekje 'Die Haghe'.
1900. Sollicitanten voor de betrekking van organist 1741. - Jaarboekje 'Die Haghe'.
1900. Het Korttenbosch. - Jaarboekje 'Die Haghe'.
1901. Eenige Haagsche doctoren en apothekers in de 16^e eeuw. - Jaarboekje 'Die Haghe'.
1901. Verpachting van de costerie van St. Jacobskerk, 7 Mei 1567. - Jaarboekje 'Die Haghe'.
1902. Haagsche Notarissen I, 1525-1600. - Jaarboekje 'Die Haghe'.
1903. Zorgvliet, Buitenrust en Rustenburg. - Elseviers Maandbl. XXVI Amsterdam
- 1907 en 1908. Het Rijksarchief te 's-Gravenhage. - Ned. Archievenblad.
1907. Van Badhuis tot Kurhaus. - Geschiedkundige schets. 's-Grav.
- 1907 en 1921/22. Een gedegeneerde familie - Douglas-Luycken. - Jaarboekje 'Die Haghe'.
1909. Het huis Honselaarsdijk. - Uitgave van de Vereeniging 'Die Haghe', Leiden.
1910. Glasschilders te Gouda in 1619. - Oud Holland.
1910. 1911. Haagsche straatnamen; nalezing op: Haagsche Straatnamen, Gouda 1909, door D.S. van Zuiden. - Jaarboekje 'Die Haghe'.
1912. Haagsche straatnamen voorheen en thans. - 's-Grav.
1914. Levensbericht van Joannes Michaël Josephus Gram. - In Levensberichten der afgestorvene medeleden van de M^{ij} der Ned. Letterkunde.

Levensbericht van Dr. H. van Gelder.

Het leven, dat ik in de volgende bladzijden ga schetsen, was het leven van een geleerde: men kan dus niet verwachten, dat het veel uiterlike verscheidenheid zal aanbieden. Gedurende een bepaalde periode van zijn leven heb ik tot Van Gelder in een zeer nauwe betrekking gestaan, de herinnering daaraan is ons bijgebleven en we zijn tot het einde toe vrienden geweest, maar het meer intieme, dat vooral uit die oude dagen nog krachtig in mijn bewustzijn leeft, past niet in een levenschets als deze. Het eigenlijk wetenschappelijk werk van Van Gelder zal elders worden besproken en gekarakteriseerd, en het zou, in zijn volle omvang behandeld, in deze omgeving ook niet op zijn plaats zijn. Behalve een overzicht van Van Gelder's levensloop zal ik dus hier hebben te geven een schets van zijn persoonlijkheid en een waardering van zijn werk als Nederlands schrijver, dat wil in dit geval zeggen: als wetenschappelijk popularisator.

Hendrik Van Gelder werd op Kerstdag van het jaar 1860 te Wormerveer geboren. Zijn vader was Gerrit Jacob Van Gelder, een koopman in granen, uit een Zaanse familie, zijn moeder Sara Boekenooen, evenzeer uit een familie, die zich vooral aan de handel had gewijd, afkomstig uit Haarlem.

Het was dus niet iets, dat als van zelf sprak, dat de jonge Van Gelder een wetenschappelijke loopbaan zou volgen, ofschoon zijn grootvader van moeders zijde doopsgezind predikant was. En inderdaad lag dat oorspronkelijk ook allerminst in de bedoeling. Veeleer was hij aanvankelijk bestemd om in de zaak van zijn vader te komen en ook Van Gelder zelf stelde zich in zijn jonge jaren als ideaal een koopman te worden, maar dan een koopman, die tevens schitterde door een veelzijdige en wetenschappelijke ontwikkeling.

Na de lagere school van meester Adelinck bezocht te hebben en daarna gedurende 1 1/2 jaar de zogenaamde Franse van meester Röhner, volgde Van Gelder tot 1876, dus totdat hij 15 1/2 jaar was, de lessen op de toen ter tijd vierjarige H.B.S. te Zaandam, directeur: Pelt. Maar toen is die verandering in zijn levensrichting

gekomen, die hem van de H.B.S. naar het Gymnasium en van Zaandam naar Amsterdam voerde.

Het plan om de koopmansloopbaan van zijn vader te volgen was opgegeven en Van Gelder besloot zich de beoefening der wetenschap als levenswerk te kiezen. De familie vestigde zich nu in Amsterdam, ofschoon de zaak van G.J. Van Gelder in Wormerveer gevestigd bleef, en Hendrik kwam als leerling der tweede klasse op het Amsterdams, toen nog in het oude gebouw op het Singel gevestigde, Gymnasium.

Volgens de regeling vóór de wet van 1876, begon reeds in de eerste klasse, met een aanzienlijk aantal uren, het onderwijs zowel in het Grieks als in het Latijn. En in die beide talen had dus Van Gelder zich, door de privaattlessen van de toenmalige leraar H.P. Meyer, de latere rector van het Amsterdams Gymnasium, moeten voorbereiden. Indien al niet van den beginne, dan toch vrij spoedig, was hij niettemin ons allen de baas, en al gauw in verscheidene vakken de primus, ofschoon hij zich voor het toelatingsexamen voor de tweede klasse maar een betrekkelijk zeer klein aantal weken had kunnen voorbereiden.

Zooals ik al zeide, was het Gymnasium te Amsterdam toen nog niet gereorganiseerd, wat dan ook na het tot stand komen van de wet op het H.O. natuurlijk eerst van onderop kon geschieden. Op velen intussen moest het Amsterdams Gymnasium in die dagen over het geheel wel de indruk maken van iets, dat niet alleen nog niet gereorganiseerd, maar zelfs enigszins ongeorganiseerd was. Indien in die mening ongetwijfeld een zekere waarheid stak, dan wordt met die bewering toch niets te kort gedaan aan de onloochenbare verdiensten en talenten van de toenmalige rector, Dr. N.J.B. Kappeyne van de Coppello. Kappeyne was een man van een zeer eigen type, een persoonlijkheid, die indien hij wilde een sterke indruk kon te weeg brengen, en die dan ook op vele van zijn leerlingen invloed van betekenis geïfend heeft, en bij de meesten zonder twijfel nog helder in de herinnering leeft. Hij was een man van literaire smaak, niet alleen voor de klassieke literatuur, een man van veel humor, maar van zeer weinig schoolse vormen. Bovendien autokraties, maar toch weinig geneigd om zijn autoriteit ook ten gunste van de onder hem staande leraren aan te wenden, veeleer van oordeel, dat elk zijn eigen weg moest schoonvegen. Dat onder dergelijke omstandigheden niet alles zó regelmatig en ordelijk verliep als wij dat nu aan de meeste scholen gewoon zijn, laat zich wel horen. Menig gymnasiast van de tegenwoordige tijd zou in verbazing opkijken, als hij hoorde, wat wij ons al zo in sommige lessen veroorloven konden. Bij zodanige verhoudingen hing natuurlijk, meer nog dan anders, alles af van de persoonlijkheid van de leraar. Van de leermeesters, die Van Gelder op het Gymnasium had, noem ik nog als mannen, die op zijn latere wetenschappelijke loopbaan zeker invloed hebben gehad, Dr. J. Van

Leeuwen, de latere hoogleraar in het Grieks, en de latere hoogleraar in Latijn en Sanskrit, Dr. J.S. Speyer. Latijn, Grieks en Wiskunde, dat waren de vakken, waaraan krachtig de hand werd gehouden. De andere, moderne talen, geschiedenis, waren alleen bij diegene onzer in tel, die er toevalliger wijze neiging toe hadden, om van vakken als natuurkunde en aardrijkskunde maar niet eens te spreken. Het systeem, of, zo men wil: dit gebrek aan systeem, had zijn voor- en zijn nadelen. De laatste liggen voor de hand, de eerste bestonden daarin, dat aan degenen, die lust en aanleg voor studie hadden, veel minder banden werden aangelegd. Voor eigen lectuur en voor eigen studiewerk was heel wat meer tijd en gelegenheid.

In 1880 werd Van Gelder student aan de toen nog zeer jonge Amsterdamse Universiteit, zonder enig examen, want het nu zo formidabele eindexamen zou eerst bij de volkomene reorganisatie ook der hogere klassen worden ingevoerd en eerst dan zou ook de 6^e klasse aangevoegd worden. Met ons kwam van het Amsterdams Gymnasium, als klassiek literator, A.J.M. Diepenbrock, de later beroemd geworden componist, al op het Gymnasium een goed vriend van Van Gelder.

Tussen de laatste en mij had zich toen al een nauwe vriendschapsband gevormd. Aanvankelijk hadden wij ons beiden als Nederlands literator laten inschrijven, maar omdat wij nog volgens de oude wet en dus uit de 5^e klasse waren gepromoveerd, moesten we eerst, voordat we konden worden toegelaten tot het candidaats in de Nederlandse letteren, een aanvullingsexamen afleggen, het zogenaamde *suppletoir*, een examen, dat wettelijk niet heel nauwkeurig omschreven was, en dus wel enigszins afhing van het inzicht van de hoogleraar, die toen te Amsterdam zowel het Grieks als het Latijn onderwees, Prof. S.A. Naber. Van Gelder moest dus beginnen de colleges, in die talen toen nog voor juristen en theologen gegeven, te volgen; en, eenmaal op de klassieke weg gekomen, is hij die blijven volgen.

Als student was Van Gelder, ofschoon hij enigszins in zijn bewegingen belemmerd werd door lichamelijke zwakte, een belangstellend en ijverig lid van het corps, allesbehalve een kamergeleerde. Zijn karakter en zijn knapheid maakten hem tot een gezien student, maar hij was tevens door zijn natuurlijke opgewektheid, door zijn jovialiteit en door de afwezigheid van alle benepenheid van opvatting een getapt student, graag op corpsfeesten gezien en het tegendeel van obscuur.

Een eigenaardige blik op de grote kennis, die Van Gelder zich reeds op deze leeftijd had eigen gemaakt, geven de werkzaamheden, die hij gedurende de drie eerste jaren van zijn studententijd vervulde op het Dispuutgezelschap Unica. De betekenis der disputen in het Amsterdamse Corps was toen geheel anders dan tegenwoordig. Ze vormden volstrekt niet, als nu, afgesloten clubs in het Corps, de betekenis lag hoofdzakelijk in de, vrij talrijke, ver-

gaderingen, en daarop werd ernstig gewerkt. Voor het merendeel was wat deze 18 à 20-jarigen leverden natuurlijk jongenswerk en allesbehalve origineel. Maar, al waren de programma's der werkvergaderingen bovendien ongetwijfeld wel eens wat overladen, er werd veel geleerd, zowel door wat men er zelf leverde, als door wat men er hoorde. Bij het overlezen van wat Van Gelder in deze jaren aan schriftelijk werk heeft geleverd, heeft me in de eerste plaats getroffen, hoe weinig jongensachtig zijn werk in vergelijking met het onze eigenlijk al was. Vooreerst wordt die indruk gewekt door de merkwaardig veel omvattende kennis, maar toch nog meer door de brede blik op de behandelde personen en verschijnselen, waaruit al een grotere rijpheid van geest blijkt.

Die kennis was niet eenvoudig voor de gelegenheid opgedaan: in een schriftelijke werkzaamheid kan men natuurlijk door het gebruik van veel boeken en het daaruit voor het bepaalde doel met veel vlijt bijeengegaaarde de schijn van gelegenheid wel bereiken. Neen, die kennis was reeds zijn eigen, en ze was merkwaardig paraat. We namen zelf daarvan de proef bij gelegenheid dat Van Gelder voor de eerste maal de zogenaamde ongemediteerde improvisatie moest houden. Bij de meesten onzer liep de vervulling van die werkzaamheid gewoonlijk op niet veel meer uit dan op een rede zonder inhoud. Maar ditmaal hadden wij allen tamelijk verweg liggende onderwerpen, ook vooral aan Italiaanse cultuurgeschiedenis ontleend, opgegeven. Daaruit koos de spreker: de verdediging van Florence door Michel Angelo. Ik denk haast, dat hij wel meer over Michel Angelo dan nu juist over die bepaalde verdediging van Florence zal hebben gesproken: ik kan me dat na meer dan veertig jaar niet voldoende meer herinneren. Maar zeer levendig herinner ik me de grote indruk die zijn buitengewone kennis van Italiaanse geschiedenis en kunst op ons allen maakte.

De eigenlijke historicus in engere zin treedt in al deze werkzaamheden nog weinig op de voorgrond: de voorliefde van Van Gelder neigde nog meer tot literatuur en kunst. Onder zijn scriptie's is er eigenlijk maar één aan een feitelijk geschiedkundig onderwerp gewijd, namelijk aan de Hohenstaufen, en later, maar die was minder louter histories, aan de Gracchen. Maar overigens schreef Van Gelder over Byron, over de Romantische kunst te Rome, over de wraak van Orestes en Pylades, over Horatius, over de Grondslagen der Italiaansche schilderkunst.

Openbare functiën in het Corps heeft hij niet waargenomen, behalve dat hij voorzitter was van de Redactie van de Amsterdamsche Studentenalmanak voor 1883. In de almanakken van de eerste jaren van zijn studententijd vindt men dan ook enige bijdragen van zijn hand. Zo in die voor 1882 een fragment van een reisbeschrijving, 'De Walhalla', karakteriestiek voor zijn bewondering voor de neoklassieke kunst in Duitsland, en in de almanak voor 1883 'Een sprookje'. Het laatste is nog veel meer

karakteristiek, en wel voor de enigszins zwaarmoedige levensopvatting van de schrijver. Voor het uiterlijk was Van Gelder - en dat geldt niet alleen voor de dagen van zijn studententijd, maar zeker niet minder voor zijn latere levensjaren - een man van een gemakkelijke, uit den aard te vredene natuur. Zijn toeschietelijkheid in de omgang, de bonhomie van zijn optreden, zijn over het algemeen zacht oordeel over anderen, maken die opvatting begrijpelijk. Inderdaad bezat hij ook een grote opgewektheid, die ten dele aangeboren ten dele verworven was, maar achter de innemende jovialiteit van zijn uiterlijk optreden verborg zich een innerlike weemoed, die in vroegere dagen zelfs bitterheid was geweest. De uiting van een zekere moedeloosheid vindt men hier en daar in zijn werken weer. Toch wist hij door krachtig zelfbedwang en door ernstige werkzaamheid dat gevoel van levensmoetheid binnen de perken te houden, ook in latere dagen, toen in zijn huiselijk leven naast veel goeds ook veel beproeving door ziekte zijner kinderen zijn deel werd.

De professoren, die op de vorming van Van Gelder invloed hebben geoefend waren Naber, Valeton en Allard Pierson. De richting van zijn studie was in zijn studententijd aanvankelijk niet overwegend histories, zooals ik al opmerkte; met zijn promotie bij Prof. Valeton wendt hij zich meer beslist tot de geschiedenis. De 17^e Januari 1888 had die promotie plaats op een proefschrift: 'De Gallis in Graecia et Asia' of vollediger: 'Galatarum res in Graecia et Asia gestae usque ad medium secundum saeculum ante Christum'. De dissertatie is een voorbeeld van nauwkeurige en ijverige studie. De wijze van behandelen is, zoals de meeste wetenschappelijke werken uit die periode bij ons, sterk op Duitse leest geschoeid, zoals ook de bronnenopgave een voorliefde voor de Duitse wetenschap en een daarmee samenhangende minachting voor de Franse openbaart. Voor de geringschatting van een boek als de 'Histoire des Gaulois' van Amedée Thierry en van sommige andere Franse werken over het onderwerp was de Franse kritiek niet geheel ongevoelig, en in een beoordeling van die zijde werd de ietwat dorre en onartistieke wijze van behandelen en schrijven aan deze antifransen neiging geweten. Vooral werd dat in verband gebracht met de 21^e stelling: *In Gymnasiis nostris linguas recentiores nullas doceri oportet, praeter nativum nostrum sermonem et unam linguam aut Anglicam aut Germanicam*. In zijn afkeuring van het bedenkelijk polyglotte van onze opleiding in het algemeen en in het bijzonder van de gymnasiale, ging Van Gelder anders nog heel wat minder ver dan Ernest Renan, die in zijn 'Souvenirs d'enfance et de jeunesse' decreteert: *L'homme ne doit savoir littérairement que deux langues, le latin et la sienne*. Maar dat Van Gelder juist het Frans uitgesloten achtte is voor zijn toenmalige sympathieën, ook op ander gebied, kenmerkend. De promotie had plaats cum laude.

Zeer kort daarna heeft Van Gelder een studiereis naar Italië

ondernomen met zijn jongste zuster. Het was misschien nog meer de kunst der Renaissance dan de overblijfselen der antieke beschaving, die hem daarheen trok en die hem daar boeide. Maar natuurlijk heeft die reis toch mede een grondslag gelegd voor zijn latere uitgebreide kennis op het gebied van de klassieke kunst en archaeologie. En zijn brieven uit die dagen staan niet minder vol van zijn bewondering voor de klassieke werken, waarmee hij hier grotendeels voor het eerst kennis maakte.

In September 1888 aanvaardde hij daarna een betrekking in de klassieke talen aan het Gymnasium te Breda. Ruim een drietal jaren heeft hij daar gewerkt, met animo en niet zonder sukses, want hij hield van kinderen, en zijn leerlingen uit die tijd hebben een dankbare herinnering aan hem behouden.

In deze jaren valt ook zijn huwelijk. De 2^e April 1891 trouwde Van Gelder met Mej. Cornelia Jeannette Maria Van de Water, die, zelf een vrouw van wetenschappelijke ontwikkeling, hem in een ruim dertigjarig huweliksleven tot steun is geweest.

Maar de werkkring in Breda is toen vrij spoedig tot een einde gekomen. Na de Kerstvakantie van 1891 verwisselde hij die met een dergelijke aan het Gymnasium te Leiden, en die verandering was niet gelukkig. Al spoedig bleek Van Gelder's gezondheid tegen het werk in de grotere klassen te Leiden niet opgewassen en met het einde van de cursus was hij genoodzaakt ontslag te nemen.

Zijn loopbaan als leraar was daarmee op een vrij plotselinge wijze afgesloten, en er volgde toen een ambteloze tijd in Leiden, een tijd overigens van veel studie. In deze jaren begon Van Gelder zich bezig te houden met de bestudering der Rhodische geschiedenis en inscriptie's en rijpte bij hem het plan tot het samenstellen van een volledige uitgave van deze laatsten. Reeds had hij voor een zeer groot deel de voorbereidende werkzaamheden voor de druk voltooid, toen de uitgave der Rhodische inscripties van Hiller von Gärtringen verscheen¹, die geheel onverwacht het merendeel van de door Van Gelder in deze materie verrichte arbeid waardeloos maakte. Toch vond hij gelegenheid in een uitvoerige aankondiging van het werk van Hiller von Gärtringen in de *Mnemosyne* een lange reeks verbeteringen en vermeerderingen aan het door hem hogelijk gewaardeerde corpus toe te voegen. Naar aanleiding van deze recensie werd hem toen opgedragen de bewerking van de Rhodische inscriptie's in de *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften...* herausgegeben von Dr. H. Collitz und Dr. F. Bechtel, een bewerking, die voortreffelijk werd uitgevoerd, die getuigenis gaf van zijn buitengewoon volledige kennis der stof, en die dan ook buitenslands zeer gunstig werd ontvangen.

1 Hiller von Gärtringen, *Inscriptiones Graecae insularum maris Aegaei, I Rhodi, Chalces, Carpathi cum Saro Casi* (Berolini 1895.)

In deze tijd was door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van kunsten en wetenschappen een prijsvraag uitgeschreven voor een geschiedenis van het oude Rhodus. Natuurlijk was Van Gelder de aangewezen beantwoorder van deze prijsvraag en zijn antwoord werd met goud bekroond. Het boek is uitgekomen in 1900 als 'Geschichte der alten Rhodier', voltooid was het reeds enige jaren vroeger. Dat het lijvige boek, dat, ofschoon het door de schrijver in het 'Vorwort' als niet meer dan een voorlopige samenvatting, als 'ein Inventar', wordt aangekondigd, ongetwijfeld de voorhanden stof zo volledig mogelijk verwerkte, in het Duitsch geschreven is, doet, al is het waarlijk het enige voorbeeld van dien aard niet, enigszins zonderling aan bij een op kosten van een Nederlands wetenschappelijk genootschap uitgegeven werk. Maar wat zal men anders doen, sinds het noodlottig verval der vroegere internationale taal der wetenschap, om zich een enigszins ruimere kring van lezers te verzekeren.

Op streng wetenschappelijk gebied is de Geschichte der alten Rhodier Van Gelder's hoofdwerk gebleven. Al voor het uitkomen van de beide laatstgenoemde studiewerken was hij op nieuw van woonplaats veranderd. In 1896 namelijk had hij een privatdocentschap in de Oude Geschiedenis in Utrecht aanvaard.

De 3^e October opende Van Gelder zijn lessen met een rede: 'De studie der Oude Geschiedenis aan onze Nederlandsche Hoogeschoolen'. In die rede, waarin natuurlijk ook de nieuwere richting in de studie der Oude Geschiedenis op de voorgrond komt, die meer ook met opschriften, beelden, gesneden stenen, munten enz. als hoofdbronnen rekening houdt dan met de oude schrijvers alleen, geeft de schrijver tevens rekenschap van de eigenaardige en zeker voor bestrijding vatbare opvatting die hij, niet alleen voor de Universiteit, maar ook voor de gymnasia van het onderwijs in de geschiedenis had. 'Men onderwijze van meet af aan', zegt hij, 'de historische vakken zoo, dat men van den leerling niets of zoo goed als niets vergt'. Hij wenst dan ook op het Gymnasium geen vaste uren voor de geschiedenis, altans niet voor de oude geschiedenis, die hij door veel en goed vertellen onmerkbaar onder het interpreteren der oude schrijvers wil doceren. 'Geschiedenis is nu eenmaal een zaak van vertellen: wie niet vertellen kan, doceere ze niet'.

De schrijver meent natuurlijk, dat men van de leerlingen voor de geschiedenis niets moet vergen buiten de op school daaraan gewijde tijd. Maar of men zelfs, ook bij veel toewijding der leerlingen in de schooluren, op deze wijze geen teleurstelling zou oogsten? Voor ons doet zich echter, met het oog op Van Gelder's verdere loopbaan als akademies docent, de vraag voor of hij zelf aan de laatst gestelde voorwaarde voldeed.

Als student was Van Gelder in zeker opzicht een goed spreker, niet zozeer op corpsvergaderingen of feesten, maar op zijn dispuut

en in het algemeen daar, waar hij van zijn uitgebreide en parate kennis kon gebruik maken. Zijn voordracht was wat eentonig en zijn stem niet sterk, maar boeiend was hij, en soms meeslepend door de sterke belangstelling, die hij zelf voor zijn onderwerp placht te hebben, door de hartstocht, waarmee hij het niet zelden aanpakte, en ook wel door de stroom van woorden, waarover hij dan beschikte. Bij de privaatdocent en de hoogleraar zal het door het meer uitsluitend wetenschappelijke van de onderwerpen wel iets anders zijn geweest, maar toch niet veel. Aanvankelijk zal de hoorder wel eens verrast zijn geweest en soms zelfs minder aangenaam getroffen, door een zekere familiariteit nu en dan in uitdrukkingen en stijl, een zeker vermijden van al wat op mooidoenerij leek of zelfs van wat men noemt: een verzorgde stijl, op den duur moest hij wel gepakt worden door de overtuiging, dat die stroom van woorden niet alleen voortkwam uit een buitengewoon gevulde schat van kennis, maar ook uit een voor het besprokene warm kloppend hart. Een zijner oudste leerlingen karakteriseert de colleges van Van Gelder als eenvoudig en helder, en deelde me tevens mee, dat hij niet gewoon was uit een dictaat te lezen, maar al rondwandele op aantekeningen improviseerde. Dezelfde brengt - en dat zullen vroegere en latere leerlingen wel met hem doen - hulde aan zijn sympathieke en humane behandeling van zijn leerlingen en aan zijn bescheidenheid.

Niet minder dan vijf jaren, van 1896-1901, heeft Van Gelder zich met de bescheiden positie van privaat-docent moeten tevreden stellen. Van 1901-1905 was hij vervolgens lector, eindelijk, eerst in 1906 werd hem een, altijd nog 'buitengewoon', hoogleraarschap opgedragen. Enige verwondering mag dat baren, omdat altans de curatoren der Utrechtse hogeschool toonden, dat zij de veelzijdigheid van deze historicus kenden en wisten te waardeeren, o.a. toen zij hem uitnodigden om, gedurende de afwezigheid van Prof. Kernkamp, de inmiddels opgetreden opvolger van Prof. Krämer, diens college in Algemeene Geschiedenis waar te nemen. Tijdens de studiereis, die eerstgenoemde in opdracht van de regering in 1906 naar Zweden en verschillende Oostzeesteden gemaakt heeft, heeft Van Gelder inderdaad in zijn plaats van half October tot aan de Kerstvakantie van dat jaar college gegeven over Filips II van Spanje.

Zijn buitengewoon hoogleraarschap aanvaardde hij de 6^e October met een rede 'De ondeelbaarheid der geschiedenis'. In die rede verzet hij zich tegen de pogingen van Lindner en anderen om de geschiedenis na de ondergang der antieke wereld te gaan beschouwen en behandelen als een op zich zelf staand geheel, dat met de oude geschiedenis, ook die der Grieken en Romeinen, nog maar in geringe mate samenhangt. Uit overmatige of eenzijdige voorliefde voor de geschiedenis of de beschaving der ouden kwam dat verzet niet voort. Bij alle hoge waardering van de antieke cultuur blijft ook hier, eigenaardig genoeg, de liefde des

harten eigenlijk neigen tot de kunst van latere christelijke eeuwen en bovenal tot de Italiaanse der Renaissance. Die liefde vertoont zich al in de student, die een voordracht hield over de 'Grondslagen der Italiaansche Schilderkunst' en verloochent zich niet, nu de nieuwe hoogleraar, 25 jaar later, met warmte overigens, de rechten der antieke geschiedenis op onze wetenschappelijke belangstelling verdedigt. 'Een Hermes of eene Aphrodite', zegt hij in de rede van 1906, 'een tempel te Paestum of te Athene maken een harmonischer indruk, komen meer nabij aan het ideaal, dat de kunstenaar zich stelde, dan een Middeleeuwsche dom, eene Christus- of Madonnafiguur, dan eene Transfiguratie van den Godmensch, of eene schepping van Adam. Doch daar bestaat eene reden voor. De gesublimeerde, supranaturalistische idealen der christelijke tijden overtreffen die der oudheid: geen wonder, dat hunne omzetting in lijnen en kleuren en vormen moeilijker is'.

Intussen had Van Gelder reeds enige jaren vroeger een taak op zich genomen, die voor een lange reeks van jaren veel van zijn krachten zou vergen. Daartoe uitgenodigd door de firma Wolters, begon hij namelijk het schrijven van zijn 'Algemeene Geschiedenis', waarvan het eerste deel in 1903 verscheen. De bedoeling was een geschiedenis te geven voor de beschaafde leek, maar die niettemin natuurlijk rekening moest houden met de nieuwste resultaten der wetenschap, en die, ofschoon beknopt, toch uitvoerig genoeg zou zijn, om meer dan een oppervlakkig overzicht der feiten en verschijnselen te geven. Het ligt voor de hand, dat niemand in een werk van zo grote omvang anders dan van een betrekkelijk kleine periode de resultaten van direkt eigen studie en onderzoek kan geven. Maar aan de andere kant alleen iemand van het getrouwe geheugen van Van Gelder, dat al in zijn vroege jeugd buitengewoon sterk was, en bovendien van zijn gave om zich in perioden van gans verschillende aard terecht te vinden, van zijn veelzijdige belangstelling en grote werkkraft, kan een taak als deze met goed gevolg aanvaarden.

Volbracht heeft hij die taak, helaas, lang niet. Het eerste deel kwam in 1903 uit, en het vierde, waarvan de verschijning vertraagd is door de verandering van werkkring, de verplaatsing naar Leiden namelijk, die hem naast de oude geschiedenis, ook de archaeologie voor zijn rekening had gegeven, eerst in 1919.

De omvang werd aanvankelijk door de schrijver minder groot berekend dan hij op den duur zeker geworden zou zijn. In een rede over 'De dispositie van Schillers Weltgeschichte' gehouden, op het vierde Nederlandsche Philologencongres te Utrecht, berekent hij de maat, die zijns bedunkens een algemeene geschiedenis voor de beschaafde leek mag bereiken op omstreeks 3000 bladzijden. Maar daar zou hij zeker, naar de omvang van de vier delen van zijn geschiedenis te oordelen niet mee zijn uitgekomen. Die vier delen brengen ons tot in de tweede helft der 14^e eeuw, de tijd van het beginnend verval der pauselijke macht.

De wijze van behandelen en de stijl zijn anders dan men van Van Gelder zou hebben verwacht. Hij heeft als popularisator belangrijke voordelen door de gaafheid van zijn weten - het geheel staat hem te allen tijde ook in de biezonderheden voor ogen -, en door zijn eenvoud van voorstelling. Nu is het bij een werk als dit intussen een eerste vereiste, niet alleen, dat men uit de overweldigend rijke stof het onmisbare weet te kiezen en dus zich bij accidentele verschijnselen niet ophoudt, maar het karakteristieke, dat een verschijnsel kenmerkt in het oog vat, maar bovendien moet, wat verhaald wordt wel zo kort en praegnant mogelijk worden meegedeeld. En zonder nu te willen zeggen, dat de zucht om zo volledig mogelijk te zijn de schrijver niet wel eens parten heeft gespeeld, blijkt toch naar mijn oordeel, dat hij de kunst om de kern der dingen te raken uitnemend verstaat. En wat de stijl van de *Algemeene Geschiedenis* betreft, Van Gelder heeft door de noodzaak om in weinig woorden zoveel mogelijk mee te delen zijn natuur aan banden moeten leggen: de man, die in het dagelijks leven op zijn woorden waarlik niet zuinig was, heeft zich in zijn hoofdwerk tot een zeer praegnante wijze van uitdrukken moeten dwingen, die een enkele maal zelfs al te gedrongen is, maar waarin hij in 't algemeen gelukkig is geslaagd. Een fout, waarop door de kritiek meermalen gewezen is, is het te veelvuldig voorkomen van germanismen. Opmerkelijk genoeg vertoont zich die fout al in zijn oudste geschriften.

Als ideaal stelt zich Van Gelder in de bovengenoemde rede de wijze van geschiedschrijving van Eduard Meyer in zijn *'Geschichte des Alterthums'*. In aansluiting daaraan streeft hij naar een behandeling, die noch een te scherpe scheiding tussen de volken maakt, noch al te zeer staatkundige, economische en beschavingsgeschiedenis uiteenhoudt. Dat neemt niet weg, dat de schrijver nu en dan wel verplicht is afzonderlike hoofdstukken aan cultuurgeschiedenis te wijden, hoofdstukken, die tot de voortreffelijkste van het boek behoren; vooral die over kunst treffen door korte maar scherpe karakterisering.

Van Van Gelders opvatting van de geschiedenis en zijn wijze van behandeling geeft misschien het derde deel de beste indruk. Dit deel bevat zowel de ontwikkeling van het Christendom als heersende godsdienst en de geschiedenis van de op de puinhopen van het Romeinse rijk opgroeiende Germaanse rijken als de opkomst van het Mohamedanisme met de ontzaglike en buitengewoon ingewikkelde geschiedenis van de Mohamedaanse dynastieën. De overzichtelike, duidelike en toch betrekkelik volledige behandeling der stof is bewonderenswaardig. Ook hier treft de gave zich in de zo verschillende wereldbeschouwingen in te denken. En toch staat de schrijver niet, zoals de moderne historiografie het veelal wil, neutraal en zonder eigen voorkeur tegenover wat hij verhaalt. Zijn opvatting doet in tegendeel in dit opzicht nog meer aan de invloed van Schlosser denken, een

geschiedschrijver, waarvan hij in zijn jeugd veel heeft gehouden.

De overigens niet ongegronde hoop, die de schrijver in de voorrede van het vierde deel uitsprak: ‘dat ik voortaan weer geregeld, zooals ik dat nu reeds dit laatste jaar heb kunnen doen, zal kunnen voortgaan’, is door zijn onverwachte dood te niet gedaan. Of het werk door een ander zal worden voortgezet, is me niet bekend. Gewenst is het zeker. Maar het zal niet gemakkelijk zijn iemand te vinden, die de qualiteiten bezit om het grote werk in de geest van de schrijver voort te zetten en te voltooien.

Na het verschijnen van het tweede deel heeft Van Gelder een reeds lang gewenst werk verricht door uit de beide nu verschenen delen een leerboek voor de oude geschiedenis te ‘distilleren’. Dat werk was inderdaad gewenst en nodig. Sinds jaren waren we voor het onderwijs in de oude geschiedenis aangewezen op zwaartillende en voor de leerlingen zwaar verteerbare, naar Duitse, zonder twijfel zeer soliede, voorbeelden bewerkte leerboeken. Of we moesten ons behelpen met boeken, die indertijd zeker hun verdiensten hadden gehad, maar in de loop der jaren verouderd waren, zoals het anders nog altijd frisse boekje van Kiehl. Een eenvoudig, maar uit de volheid van overvloedig weten geschreven overzicht, dat aan de politieke geschiedenis en ook aan die van de beschaving recht deed en dat op de hoogte der wetenschap van deze juist in de laatste tijden zozeer langs allerlei nieuwe wegen doorvorste periode was, dat was wat we nodig hadden. In het algemeen zou het dikwels wel gewenst zijn, dat de eerste mannen van het vak ook het schrijven van dergelijke boeken voor de school op zich namen. Maar ik geloof niet, dat de meesten van hen er in zouden slagen, om zonder een oogenblik de eisen der wetenschap uit het oog te verliezen, zó eenvoudig, zo zonder enige zwaarwichtigheid, zo huiselijk bijna, over hun vak te schrijven als Van Gelder in zijn in 1907 verschenen ‘Leerboek der oude geschiedenis voor de hogere klassen der Gymnasia’. Het boek heeft de oudere leerboeken voor een goed deel verdrongen, en in 1921, eerst na de dood van de schrijver - nog op zijn ziekbed heeft hij zijn boek, ook in verband met de indrukken van zijn reis naar Griekenland, hier en daar omgewerkt, maar de proeven zijn niet meer door hem maar door zijn oudste dochter nagezien - is de ‘vijfde herziene druk’ verschenen.

Nadat de Koninklijke Akademie Van Gelder in Mei 1913 onder haar leden had opgenomen kwam eindelijk in 1915 aan de nog altijd niet geheel bevredigende positie als buitengewoon hoogleraar een einde door de benoeming tot hoogleraar in de oude geschiedenis en de klassieke archaeologie in Leiden als opvolger van Professor Holwerda. De 29^e September hield hij zijn inaugurele rede getiteld: ‘Classieke archaeologie en oude geschiedenis’. Deze rede, die voornamelijk de resultaten van de archaeologische onderzoekingen in het gebied van het oude Karthago op onze

kennis van de geschiedenis van die stad behandelt, is een gelukkig voorbeeld van gepopulariseerde en toch echte wetenschap. Het is, inderdaad, zoals de schrijver zegt, 'een schoone zaak, die wisselwerking, die in de twintigste eeuw een archaeoloog zooveel van de historie, een geschiedkundige zooveel van de archaeologie doet leeren'. Het onderwerp zal ook niet zonder een zekere bijbedoeling zijn gekozen. Naar de tegenwoordig heersende opvatting meenden velen, dat die taak liever moest gesplitst worden en aan twee hoogleraren opgedragen. Er is inderdaad enige kans, dat de wetenschap bij een dergelijke regeling beter vaart. Maar ook het onderwijs? Ik betwijfel het zeer, en Van Gelder was, ofschoon zijn taak er aanmerkelijk makkelijker door zou zijn geworden, ook een tegenstander der splitsing. Hij was van oordeel, dat juist, indien de beide vakken in één hand verenigd waren, de onderlinge invloed duidelijker zou worden gevoeld, en met name de studenten konden worden doordrongen van de waarheid, dat in onze tijd een waarlijk wetenschappelijk studeren van oude geschiedenis zonder voortdurend raadplegen der archaeologie en haar resultaten onmogelijk is, evenzeer als het omgekeerde. Die ongewenstheid van splitsing geldt zeker niet in dit geval alleen. Integendeel, het universitair onderwijs - en dat is niet de meening van Van Gelder alleen - lijdt zeer algemeen aan die voortdurend verder doorgevoerde specialisering, en in verband daarmee... aan een te veel aan professoren.

De eerste Leidse jaren waren overigens juist door die samenvoeging jaren van grote inspanning. Het ligt voor de hand, dat bij het archaeologies onderwijs het er onder andere vooral op aankwam het in vele opzichten rijke oudheidkundig museum te Leiden meer voor het onderwijs te doen dienen, dan tot nog toe het geval was. Veel van Van Gelder's werk lag dan ook daar en voortdurend was hij krachtig werkzaam de studenten er toe te brengen door zelf aldaar te zien en te zoeken hun gezichtskring in de klassieke studiën uit te breiden.

Al sinds jaren leefde in Van Gelder de begrijpelijke begeerte om een studiereis naar Griekenland te ondernemen. De nieuwe taak, hem in Leiden opgedragen, maakte het verlangen sterker en het nut van een dergelijke reis nog groter. Allerlei omstandigheden en in de latere jaren de oorlog hebben de uitvoering van dit voornemen lang verhinderd. Eindelijk, in het voorjaar van 1921 heeft hij, vergezeld van zijn oudste dochter, Dr. J.M. Van Gelder, de reis gewaagd, al waren de toestanden in Europa en met name in het zuiden nog weinig aantrekkelijk, en al achtten sommigen, dat de onderneming voor iemand van zijn jaren in de gegeven omstandigheden nog niet was aan te raden. Met jeugdig enthousiasme heeft hij echter de reis ondernomen, en trots tal van moeilijkheden en tal van ontberingen, die ze meebracht, heeft de reis toch zeker in zoverre geheel aan het doel beantwoord, dat Van Gelder ontzaglijk heeft genoten van het persoonlijk zien

van de plaatsen, waar zijn gedachten sinds meer dan veertig jaren met zoveel warme liefde hadden verwijld. Hij was de man niet, om zich al te uitsluitend met de overblijfselen van het Grieks verleden bezig te houden, het landschap en de mensen van het minder schitterend heden hadden ook zijn liefdevolle belangstelling. En ook in zoverre bleef hij zowel zijn veelzijdigheid als zijn oude liefde getrouw, dat hem eigenlijk haast nòg meer Sicilië met zijn vermenging van klassieke en Middeneeuws Moorse beschaving bekoorde, dan Griekenland zelf.

Maar voor zijn verdere studie en voor zijn onderwijs is die Grieks-Italiaanse reis, helaas, volkomen onvruchtbaar geweest. Nog maar nauweliks teruggekeerd, na een lange spoorreis in de stikkend warme dagen van Junie 1921, moest hij, nog geheel vervuld van de heerlike indrukken van zijn tocht, voor het plotseling weer opkomen van een oude kwaal hulp zoeken in mediese behandeling. In het St. Elisabeths-gasthuis te Leiden heeft hij toen een operatie moeten ondergaan, die echter geen genezing bracht. Een met zijn gewone lijdzaamheid en levensmoed doorgestaan ziekbed leidde de 27^e Augustus tot zijn dood. Hij stierf tot op zekere hoogte nog in zijn volle kracht. De lichamelijke zwakte van zijn jonge jaren was grotendeels geweken, en zijn geestelijke werkkraft nog ongebroken. En zo leden door zijn dood niet alleen zijn gezin en zijn vrienden een zwaar verlies in de blijmoedige en sympathieke man, maar ook de wetenschap en het hoger onderwijs hadden nog veel van hem mogen verwachten.

E.T. KUIPER.

Lijst der geschriften van H. van Gelder.

1882. De Walhalla, fragment uit een reisbeschrijving. Amsterdamsche Studentenalmanak.
1883. Italië, sonnet van Filicaja. Ibidem.
1883. Een Sprookje. Ibidem.
- 1888 Galatarum res in Graecia en Asia gestae usque ad medium secundum saeculum ante Christum. Dissertatie. Amsterdam.
1895. Ad inscriptiones quasdam Rhodias observationes, Mnemosyne. N.S. XXIII, 80.
1896. Ad corpus inscriptionum Rhodiarum. Mnemosyne. N.S. XXIV, 72; 179; 248.
1896. De studie der Oude Geschiedenis aan onze Nederlandsche hoogeschole. Voordracht... ter opening van de lessen in Oude Geschiedenis door Dr. H. Van Gelder als privaatchoortant aan de Rijks-Universiteit te Utrecht. Leiden.
1898. De staatsrechtelijke grondslagen van het rijk der Ptolomeeën. Rede op het eerste Nederlandsche Philologencongres. Handelingen blz. 196.
1899. In 'Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften... Herausgegeben von Dr. H. Collitz und Dr. F. Bechtel, III, erste Hälfte, 411-686': Rhodos. Göttingen.
1900. Geschichte der alten Rhodiër, preisgekrönt und herausgegeben vom Utrechter Provincial-Verein für Künste und Wissenschaften. Haag.
1900. Ad titulos quosdam Rhodios nuper repertos. Mnem. N.S. XXVIII, 396.
1901. Ad Diodorum (5. 64. 4-11. 20. 1-14. 44. 1-14. 81. 4), Feestbundel Boot.
1901. Ad titulos Acraephienses, Mnem. N.S. XXIX, 281.
1902. Ad titulos Graecos aliquot, qui in Museo Leidensi asservantur. Ex libro gratulatorio in honorem Herwerdeni.
1903. Algemeene Geschiedenis, Eerste deel. Groningen.
1904. Prof. Dr. I.M.J. Valetton (bij het 25-jarig professoraat van V.). Propria Cures, 15^e jaarg. 13.
1904. De dispositie van Schillers Weltgeschichte. Rede op het vierde Nederlandsche Philologencongres. Handelingen, blz. 165.
1906. De ondeelbaarheid der geschiedenis. Rede als buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.
- 1906 Algemeene Geschiedenis. Tweede deel. Groningen.

1907. Leerboek der oude geschiedenis. Groningen. (Vijfde druk 1921).
1909. Redevoering ter opening van de Algemeene Vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, op 2 Junie. (Over het edict van Milaan als uitgangspunt van de grootheid van Constantinus).
1911. In memoriam Prof. I.M.J. Valeton. Amsterdammer, 9 April.
1912. Algemeene Geschiedenis. Derde deel. Groningen.
1913. Ad titulos quosdam Rhodios nuper repertos. Mnem. XLI, 9.
1915. Over Rhodische kruikstempels en hun belang voor onze kennis van den Rhodischen handel. Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie, Afdeling Letterkunde, 5^e Reeks, Deel 1.
1915. Classieke archaeologie en oude geschiedenis. Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Groningen.
1919. Algemeene Geschiedenis. Vierde deel. Groningen en Den Haag.
1921. Iets over Grieksche eigennamen. Versl. en Meded. der Koninkl. Akad. Afd. Letterk. Deel 53, Serie A. N°. 4.
Niet afzonderlik genoemd zijn de talrijke boekaankondigingen in het Museum.

Levensbericht van Mr. Simon van Gijn.

Geen lofrede wil ik schrijven, maar een eenvoudige herdenking en waardeering van den man, die, wars van vertoon, een leven geleid heeft, dat geheel aan wetenschap en kunst gewijd was. Hij was geen Dordtenaar van geboorte; zijn vader de heer Dirk de Kater van Gijn behoorde thuis te Vlaardingen en aldaar werd Mr. Simon 18 September 1836 geboren.

Evenwel zijne moeder was een Dordtsche, Cornelia Johanna Hooghwinkel, een dochter van den heer Wouter Hooghwinkel, gehuwd met Cornelia Hooghwinkel, wier vader Leendert te Dordrecht hoofd van een bankierszaak was.

De kleinzoon werd in die firma opgenomen; zoo kwam het, dat de van Gijns Dordtenaren werden en van de goede soort.

Reeds op zesjarigen leeftijd naar Dordrecht gekomen, groeide hij daar op, speelde in den tuin, in den koepel zijner grootouders aan den Vrieseweg en kende weldra alle hoekjes van de Merwedestad en haar prachtige omgeving.

De tijd van studie werd te Leiden doorgebracht.

In die studie jaren (hij werd als student ingeschreven 16 Juni 1853 en 8 Juli 1856) nam hij deel aan de maskerade van 1860, maar na zijn promotie tot doctor in het Romeinsch en Hollandsch recht, na verdediging zijner 31 stellingen op 19 December 1862, keerde hij naar Dordrecht terug, en liet zich bij de balie inschrijven als advocaat.

Maar hij is niet in de pleitzaal gekomen; die trok hem blijkbaar niet aan. Allereerst werd hij firmant der firma Hooghwinkel en Co., en eenmaal in de zaken, koos hij zich 14 April 1864 een levensgezellin, vrouwe Cornelia Agatha Vriesendorp, met wie hij het zilveren bruiloftsfeest wel in het naaste verschiet mocht zien, maar die hij helaas 30 Maart 1889 door den dood verloor. Zoo bleef hij alleen, kinderloos achter in zijn prachtige woning aan de Nieuwe Haven, eenmaal het patriciërshuis der thans uitgestorven Dordtsche familie van Neurenberg.

Dat huis had hij sedert 1864, geleidelijk aan, steeds schitterender doen inrichten, ter liefde van zijn echtgenoot; na haar dood ter liefde van de herinnering aan haar, wier levensgrootte beeltenis in zijn studeerkamer hem steeds aan zijn gelukkiger dagen deed denken.

In 1892 trok hij zich uit de financieele zaken terug, ze overlatende aan zijn neef den heer F. Herman van Gijn. Sedert kon hij al zijn tijd, zijn liefde, zijn fortuin aan zijn kunstlievende neigingen, aan zijn zucht naar wetenschap besteden, en dat heeft hij gedaan, zooals weinigen.

In zijn woonhuis bracht hij een verzameling van zeldzame kunstvoorwerpen te zamen, met buitengemeen fijnen smaak.

Een bibliotheek op litterair en historisch terrein, eischte steeds meer ruimte in de kamers, in de gangen, op allerlei andere plaatsen. Maar waarin hij zich het liefst vermeidde, was de geschiedenis van Dordrecht, de geschiedenis des Vaderlands, zeden en gewoonten, het huis van Oranje-Nassau, den Revolutietijd en dien van Napoleon.

En daarover bracht hij collecties bijeen, zooals thans, nu alles wat gravure is, zoo zeer in prijs is gestegen, aan particulieren niet meer mogelijk is, daar bijna alles voor musea wordt opgekocht. De schatten van platen, teekeningen, portretten, kaarten enz., in een tijdverloop van een halve eeuw bijeengebracht, vormden weldra unieke verzamelingen, bij de liefhebbers in den lande wel bekend. En menigeen benijdde hem het bezit van zeldzame prenten in den tijd, toen hij te Dordrecht nog onderscheidene mededingers had in de heeren Beelaerts, Smits van Nieuwerkerk, van de Weg, en buiten hen nog vele anderen, wier namen ik niet zal noemen.

Mr. S. van Gijn behield het genot van al dat schoons niet voor zich alleen. Hij liet anderen door tentoonstellingen mede ervan genieten, en onderscheidene exposities zijn te noemen, als die van Dordrechts oude Gebouwen 1882, de Oranje-Nassau tentoonstelling 1898, die van het Zeewezen, de Ruyter 1907, de Witt 1913, waarbij hij meestal het leeuwenaandeel leverde.

Ook bij de uitgave van geïllustreerde historische werken en platenatlassen werd zijn hulp menigmaal ingeroepen, en steeds kon men op zijn bereidwilligheid tot medewerking rekenen. Zoo maakte hij zijn bezit dienstbaar aan de vermeerdering der kennis van het algemeen.

Openbare ambten of bedieningen heeft hij niet bekleed; alleen van die vereenigingen of genootschappen was hij lid, die met kunst of wetenschap in verband stonden: De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, het Historisch Genootschap, de Vereeniging Onze Vloot, ziedaar enkele. Van de Dordtsche Corporaties was de Dordrechtsche Rijschool voor hem een gelegenheid om historische carroussels te arrangeeren en daarvoor de teekeningen en kleederdrachten te ontwerpen.

Maar een zijner meestgeliefde wenschen was, eenmaal wat Dordrecht aan oudheden verspreid bezat, bijeen te brengen in een passend museum. Die wensch werd in 1892 door de stichting der Vereeniging Oud-Dordrecht en haar museum op de Groothoofdspoort (1894) vervuld. Hij werd haar voorzitter, en toen hij in 1906, wegens gevorderden leeftijd, meende te moeten heengaan, werd hem het eerevoorzitterschap vereerd. Een fraai portret door Willy Sluiter geschilderd, werd hem bij zijn 70sten verjaardag aangeboden, ter plaatsing in het door hem gestichte Museum, waarvoor hij immer de grootste vrijgevigheid toonde.

Ook Dordrechts Museum had zijn genegenheid, hij was tal van jaren voorzitter ervan, en werkte gaarne mede tot den aankoop van goede oude kunst. Hij was ook voorzitter tijdens de ontvangst van het groote legaat van Mevr. Marjolin-Scheffer, de dochter van den beroemden Ary Scheffer, dat thans bekend is als Museum Ary-Scheffer.

Ook hier ging hij heen, toen nieuwe kunst haar intrede ging doen in de verzameling, die oorspronkelijk bedoelde een collectie van Dordtsche meesters te zijn, maar thans zoowel oude als moderne kunst te genieten geeft.

Wat zijn particuliere verzamelingen betreft, Mr. van Gijn vond er een genoeg in, alles zelf nauwkeurig te beschrijven en toe te lichten. Wellicht had hij ook een catalogus van zijn geschiedenisverzameling doen verschijnen, ware de Atlas van Stolk hem niet voor geweest.

Daarom behield hij de beschrijving ervan in handschrift, maar gaf die over Dordrecht op onbekrompen wijze uit.

Hij gaf haar den naam van Dordracum Illustratum. De catalogus in twee deelen, met een deel registers en later gevolgd Supplement, bezat eenige duizenden nummers en circa 80 reproducties naar zeldzame prenten of platen.

We behoeven hier de groote waarde van dien catalogus voor de geschiedenis en voor Dordrecht in het bijzonder, niet breed uit te meten. Het waardevolle werk doet op veilingen steeds een enorme som; de schrijver gaf de exemplaren aan vrienden en belangstellenden cadeau.

Dordracum Illustratum werd door den verzamelaar nog bij zijn leven aan de gemeente Dordrecht geschonken, overgebracht naar een der vertrekken in het Gemeentearchief en aldaar in twee speciaal vervaardigde Oud-Hollandsche kasten geborgen.

De van Gijnskamer, met bronzen gedenkopaat boven de deur, en het portret van den schenker aan den wand, is zeker wel een waardige hulde aan zijn groote vrijgevigheid.

De andere collectie, door hem Batavia Illustrata, gedoopt bleef in zijn woning, maar zal thans met zijn woonhuis, betimmeringen, schilderijen, antiquiteiten, bibliotheek enz., den grooten schat vormen, die aan de Vereeniging Oud-Dordrecht door hem werd gelegateerd.

Zie hier ongeveer het onopgesmukte relaas der verdiensten van den man, die met fijnen geest en hoog kunstgevoel zijn leven, waarover de slagschaduwen des doods vielen, heeft weten te vermooien tot in hoogen ouderdom, waarin wel het lichaam zijn diensten begon te weigeren, maar het hoofd onverzwakt bleef in belangstelling voor wat op het gebied der kunst, letteren en geschiedenis voorviel.

Dat zijn veelvuldige bemoeiingen bij tentoonstellingen erkend werden, blijkt wel uit zijn benoeming in de orde van Oranje-Nassau. Maar hooger dan eenige ridderorde hulde kan brengen, is de hulde van de kunstlievende Dordtenaren, die in hem een schitterend voorbeeld van een uitmuntend burger zien.

Geschriften heeft Mr. van Gijn, behalve zijn catalogus, niet uitgegeven. Wel schreef hij nu en dan een artikel in de Dordtsche Courant over een oudheidkundig onderwerp, en daaruit bleek, evenals uit de voorberichten van zijn catalogi, zijn goede pen; maar ook die artikelen zijn weinig talrijk. Ik noem slechts:

Het oorlogsschip de Hercules (Dordr. Crt. 6 Sept. 1891).

Ook Vlaardingen, de stad zijner geboorte, heeft hij meermalen met prenten, teekeningen, scheepsmodellen enz. bedacht.

J.L. VAN DALEN.

Levensbericht van Mr. Aernout Philippus Theodoor Eyssell.

Eerst in 1909, dus in den avond van diens leven, leerde schrijver dezes Mr. Eyssell van meer nabij kennen, toch heeft hij gemeend op het verzoek tot het schrijven van diens levensbericht voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in te moeten gaan; moge in de onderstaande regelen iets zijn terug te vinden van de hoogachting, die hij steeds voor den ouden president gevoeld heeft.

Mr. Eyssell werd in 1837 te 's Gravenhage geboren uit een geslacht dat bereids in meerdere generaties de rechtspraktijk in die stad had uitgeoefend; zijn vader was de bekende procureur bij den Hoogen Raad Martinus Eyssell, die nog in dat ambt werkzaam, tegenwoordig mocht zijn bij de installatie van zijn zoon als lid van ons hoogste rechtscollege.

De familietraditie, maar zeker ook bijzondere aanleg en neiging, maakten dat Eyssell te Utrecht in de rechten ging studeeren met de bedoeling zich na volbrachte studie in zijne geboortestad als advocaat te vestigen.

De studententijd werd goed besteed; toen hij op 22-jarigen leeftijd den 18^{den} Juni 1859 promoveerde, kon hij aanspraak maken op den naam van wetenschappelijk jurist en had hij, hoofdzakelijk onder den invloed van Opzoomer, de beginselen gezocht en gevonden, die hem zijn geheele leven tot leidraad zouden strekken. Hij sloot zich aan bij wat men nu zou kunnen noemen de 'klassiek' liberale richting. Op het gebied van het recht bracht dit voor hem mede een streng doorgevoerd individualisme; een grooten afkeer van staatsinmenging, en handhaving eener welhaast absolute contractsvrijheid. Daarbij zag hij sterk de voordeelen van rechtszekerheid, die naar zijne opvattingen gewaarborgd moest worden door codificatie in rechtsregelen, die zoo min mogelijk vrijheid laten aan het subjectieve oordeel van den rechter.

Aan deze opvattingen is Eyssell steeds trouw gebleven; uit eene korte beschouwing van enkele zijner talrijke geschriften kan dit blijken.

Als volbloed romanist deed hij zich kennen in zijn oorspronkelijk in het Latijn geschreven, maar na bekroning met de hoogste onderscheiding als antwoord op eene prijsvraag uitgeschreven door de 'Académie des sciences, arts et belles lettres de Dijon' in het Fransch vertaalde eersteling 'La vie et les ouvrages de Doneau'. De mij toegestane ruimte veroorlooft mij niet anders dan zeer kort stil te staan bij dezen merkwaardigen arbeid van den toen nog slechts 22-jarigen jurist, die gezegd kan worden met dit zijn proefstuk een meesterstuk te hebben geleverd. De schrijver begrijpt, dat voor een juist oordeel over Doneau noodig is hem te plaatsen in de lijst van zijn tijd en hij doet dit met vaardige hand; hij schetst niet slechts den stand der studie van het Romeinsche recht toen Doneau daarin in het midden der zestiende eeuw zijn leidende rol ging vervullen, maar toont ons tevens langs welke wegen de wetenschap het door hem beschreven punt had bereikt; ook de wisselende omgeving waarin Doneau werkte, het karakter van den geleerden jurist; zijne verhouding tot beroemde tijdgenooten als Cujacius, Molinaeus en anderen, leeren wij kennen. Ten slotte geeft de schrijver een kritisch overzicht der werken van Doneau, waarbij dan vooral nadruk wordt gelegd op diens poging tot systematisering van het burgerlijk recht, neergelegd in de beroemde, niet voltooide, commentarii de jure civili.

Eyssell is niet blind voor de fouten van Doneau; hij merkt ze op en legt ze bloot, maar dit belet niet, dat hij met stijgende bewondering hulde brengt aan het genie van den geleerden Franschman en zich ergert aan de miskennis van dien grooten geest tijden lang, vooral in Frankrijk, waar zijne verdiensten eerst werden erkend lang nadat von Savigny daarop de aandacht had gevestigd.

Het is karakteristiek voor Eyssell, dat die groote waardeering van Doneau, zoo goed als de ergernis over diens miskennis hem steeds zijn bijgebleven; toen hij in 1889 het bekende proefschrift van Mr. Segers 'Donner et retenir ne vaut' besprak, kon hij het niet verkroppen, dat Segers tal van Fransche schrijvers, ook tijdgenooten van Doneau had geraadpleegd, maar dezen voorbij ging 'theoreticus, ja in zijne grootsche poging tot systematisatie en zijne grondigheid, maar tevens een toonbeeld van die scherpzinnigheid en klaarheid, welke men voor de practische rechtstoepassing zoo gaarne ontmoet'.

Ook dit werk was niet zonder vlekken; een Fransch beoordeelaar, prof. Simonnet, zegt er van: 'La marche de l'auteur est plutôt lente que rapide; les faits accessoires tiennent dans le travail presque autant de place que les faits principaux; mais

il faut faire la part des séductions de l'érudition'. Ik maak die kritiek tot de mijne onder bemerking, dat zij ook voor latere geschriften van Eyssell als juist kan worden erkend.

Talrijk zijn die latere, nagenoeg, altijd als tijdschriftartikelen in *Economist*, *Tijdspiegel* en *Themis* verschenen pennevruchten van Eyssell. Het tegenwoordig geslacht, dat hem hoofdzakelijk als civilist kept, zal het wellicht verwonderen, dat hij kort na zijne promotie eenige zeer lezenswaardige verhandelingen over strafrecht schreef en zich toen in het bijzonder mengde in den strijd over ons penitentiaire stelsel; hij drong aan op een proef met het zoogenaamde Iersche stelsel en verzette zich krachtig tegen het drijven dergenen die hij 'celmaniakken' placht te noemen. Achteraf zullen velen het betreuren dat niet meer aandacht aan Eyssell's adviezen werd gewijd.

Zijne 27-jarige advocaten-praktijk deed hem uit den aard der zaak groote aandacht schenken aan het Burgerlijk Procesrecht; ik kan hier niet stil staan bij ook maar een klein gedeelte van wat hij over dit onderdeel van het recht schreef; ik bepaal mij tot het noemen van een zijner beste, in brochure-vorm uitgegeven, pennevruchten 'De regtsmacht over Vreemdelingen in Nederland', eene studie, die voor het onderwerp, meer in het bijzonder voor de uitlegging van art. 127 Rv. nog steeds groote beteekenis heeft.

Maar voor alles was Eyssell civilist. Zijne geschriften over ons Burgerlijk Recht, hetzij als boekbeoordeeling, hetzij als verhandeling in tijdschriften, hoofdzakelijk in *Themis*, verschenen, zijn overtalrijk en behandelen de meest onderscheidene onderwerpen. Vele bijv. 'De 'affaire' als vermogensobject' en 'servituutswerken' beiden in *Themis* 1887; 'Enkele toepassingen van hypotheekregt' in *Themis* 1892, dragen een zuiver wetenschappelijk karakter. Andere, die uit zijn pen vloeiden zoodra hij de rechtszekerheid bedreigd achtte, of eene uitbreiding der sociale wet geving aan de orde kwam, zijn, vaak scherp gestelde, strijdschriften.

De rechtszekerheid werd door Eyssell onder andere verdedigd in zijn 'Boekbeoordeeling, tevens pleidooi voor regtszekerheid. Bespreking van Mr. J. Kusters' hoogleeraar te Groningen: 'De plaats der gewoonte en volksovertuiging in het privaatrecht' (*Themis* 1914) en in 'Het wetsvoorstel omtrent onregtmatige daad en de regtszekerheid' (*Themis* 1911) met 'Sartor Heemskerk resartus' (*Themis* 1913).

In de eerste verhandeling komt hij, onder volle waardeering van Kusters' arbeid, met warmte op tegen de gewichtiger plaats, die deze in ons Burgerlijk Recht aan de gewoonte wil zien toegekend; hare onvastheid en onzekerheid houden, naar Eyssell's meening, eene zoo ernstige bedreiging der door de codificatie verkregen rechtszekerheid in, dat de door Kusters geschetste voordeelen er geheel door in de schaduw worden gesteld.

In de beide, zoeven in de tweede plants genoemde geschriften

bestrijdt Eyssell warm en scherp wat hij ironisch noemt de ‘mooie’ opvatting van het begrip ‘onrechtmatige daad’, zooals dat was neergelegd in een door den minister van justitie Mr. Regout ingediend en met eenige wijziging door diens opvolger ad interim Mr. Heemskerk overgenomen wetsontwerp. Fel verzette hij er zich tegen, dat als essentieel bestanddeel van het begrip ‘onrechtmatige daad’ niet langer zou gelden de schending van een wettelijk opgelegde plicht of van een wettelijk erkend recht, en daarvoor in de plaats zou worden gesteld het handelen of nalaten in strijd met wat in het maatschappelijk verkeer betaamt ten aanzien van eens anders persoon of goed. Zoodanige wetswijziging achtte hij niet veel minder dan een ramp; zij zou de rechten der burgers overleveren aan het subjectieve inzicht van den laagst geplaatsten rechter. ‘Als het wetsontwerp mogt worden aangenomen’, aldus klaagde Eyssell, ‘dan zou dit naar mijne innige overtuiging het bewijs zijn, dat de verzuchting van toepassing zou zijn op mijn vaderland: de Nederlanders beseffen helaas niet meer hoe kostbaar hun regtszekerheid is’.

Het wetsontwerp is niet tot standgekomen, maar vijf jaar later bij arrest van 31 Jan. 1921 werd het er in neergelegde beginsel door den Hoogen Raad aanvaard. In één opzicht kwam dit college in hooge mate aan *de* grief van zijn oud-voorzitter te gemoet; het hield de beslissing der vraag of een handeling of verzuim valt onder het nieuw aanvaarde begrip, geheel aan zich.

Eyssell was, wat hij zelf ergens noemt een ‘onverbeterlijk individualist’; als zoodanig was hem de sociale wetgeving een ergenis. Bij het lezen zijner talrijke geschriften¹ over dit onderwerp zullen wellicht velen met mij meenen, dat hij in dit opzicht te onwrikbaar vasthield aan de opvattingen zijner jeugd, maar ieder zal moeten erkennen, dat hij den strijd tegen den steeds wassenden stroom van sociale wetten met groot talent gestreden heeft, daarbij geleid allerminst door een gebrek aan humaniteit, maar uitsluitend door wel doordachte economische opvattingen en de muurvaste overtuiging, dat onder de voor hem valsche leuze ‘de Staat beschermde den zwakke en geve aan de vrijheid een positieven inhoud’, de rechtsgelijkheid werd miskend en een klasserecht voor den arbeidersstand werd geschapen.

Eyssell heeft geen oogenblik getwijfeld aan de juistheid zijner opvattingen op dit gebied; zijn laatste geschrift, eene bijdrage in no 10,000 van het Weekblad van het Recht getiteld ‘Ontevredenheid als maatschappelijk verschijnsel’ getuigt er van. Wie

1 Men zie: ‘De impopulariteit der juristen en de hervorming van het privaatrecht, Tijdspiegel 1891; de aankondiging van ‘Het beginsel van de Ongevallenwet’, door Mr. Joh. Enschedé, Themis 1898; ‘Naar aanleiding van de artikelen 1628 en volgende B.W., Themis 1893; ‘De Collectieve arbeidsovereenkomst’: regtsinstituut of sociaal verschijnsel, Themis 1904; Tweeërlei schuldrecht, Themis 1908.

die regelen leest en dan bedenkt wat, nadat ze gedrukt waren, in de wereld is omgegaan, moet wel eenigen twijfel bij zich voelen opkomen, of niet de wetenschappelijke overtuiging van den man, die ze schreef, hem een in menig opzicht juist toekomstbeeld had onthuld.

Laat ik niet langer stil staan bij Eyssell's geschriften, zij zijn ten slotte niet zijn voornaamste levenswerk; dit is gelegen in zijne werkzaamheid als advocaat en als magistraat.

Op 22-jarigen leeftijd vestigde hij zich te 's Gravenhage als advocaat; hij kwam van de akademie met eene uitgebreide en uitgezochte wetenschappelijke bagage; hij had, onmisbaar bezit voor den goeden advocaat, karakter; hij beschikte over eene welhaast onbepaalde werkkraft; het was dus te voorzien dat hij in dien moeilijken werkkring zou slagen en dat deed hij ook ten volle; jaren lang nam een uitgebreide praktijk hem nagenoeg geheel in beslag; hij was toen een der bekende figuren van de Haagsche balie. Het 'nobile officium', en dat was het voor hem zeer zeker, lag hem na aan het hart; toen hij de onafhankelijkheid der balie bedreigd achtte door de invoering van den enkelen rechtsbijstand, schreef hij in Themis (1880) een zijner best geslaagde strijdschriften ter bezwering van het vermeende gevaar. Een hoofdartikel in het weekblad van het Recht, n°. 4526, schreef er van: 'Het betoog van den moedigen en kundigen schrijver is niet te vergelijken met een enkel pistoolschot door vaste hand gelost, maar met een knods, waarmede hij zonder ophouden en zonder den lezer rust te gunnen, beukt, en waarmede hij de voorstanders dier wet tot hunne laatste schansen poogt terug te dringen'. Zijn schrijven was vergeefs; later zal het hem een troost zijn geweest te ontwaren, dat hij bij zijne beoordeeling van de zoogenaamde procureurswet te zwart had gezien.

Na 27 jaren de praktijk te hebben uitgeoefend en daarbij sedert 1878 de functie van rechter-plaatsvervanger in de Haagsche rechtbank te hebben bekleed, werd Eyssell, - ondubbelzinnige erkenning zijner verdiensten als praktiseerend advocaat -, bij Koninklijk Besluit van 8 Oct. 1886 benoemd tot raadsheer in den Hoogen Raad; bij Koninklijk Besluit van 9 Oct. 1908 volgde zijne benoeming tot President, van welke hooge functie hij bij Koninklijk Besluit van 2 Mei 1912 met ingang van 1 Juli van dat jaar werd ontheven.

Als magistraat heeft Eyssell een eerste plaats ingenomen; dezelfde eigenschappen die hem tot een goed advocaat voorbestemden en die hij gedurende de 27 jaren, dat hij de praktijk uitoefende, had ten toon gespreid, maakten dit van zelf sprekend. Slechts korten tijd heb ik onder zijne leiding deel uitgemaakt van 's Hoogen Raads raadkamer, maar toch lang genoeg om

oprechte bewondering uit te spreken voor zijn doordringen in het bijzonder karakter van iedere zaak en de omvangrijke objectieve kennis, waarvan zijne adviezen steeds getuigden.

Eyssell had zijn ambt lief, geen arbeid was hem te zwaar ter voldoening aan de hoge eischen, die het hem stelde. Toen hij op vijf en zeventigjarigen leeftijd zijn voorzitterszetel verliet, was hem dit een droevig besluit; nog klinkt in mijn ooren het weemoedig afscheidswoord dat hij bij zijn heengaan sprak; hij ging toen scheiden van de ambtstaak, die hem 'staande hield onder allerlei grievend leed'.

Eyssell was altijd een harde werker; hij bleef dit zoo lang de krachten hem gegeven waren, maar dit belette niet, dat hij ook groote waarde hechtte aan het gezellig verkeer met goede vrienden en bekenden; het was hem een werkelijk genoegen zijne medewerkers in den Hoogen Raad, kameraden placht hij hen te noemen, aan een gezellig maal om zich heen te vereenigen, hij deed dit nog gaarne toen zij zijn oud-kameraden waren geworden en het was hem een teleurstelling, dat het uitbreken van den oorlog aan de meesten den lust tot zulke feesten benam.

Niet ambtelijk kwam ik vooral met hem in aanraking doordat ik, kort na mijne vestiging te 's Gravenhage, werd opgenomen in een vriendenkring, waarvan ook hij deel uitmaakte. Ik leerde hem daar kennen als een gemoedelijk, eenvoudig man voor wien, na volbrachten arbeid, een gezellig praatje onder vrienden een levensbehoefte was; zoolang zijne gezondheid het toeliet was hij een trouw en welkom bezoeker van dien kring; naar zijne herinneringen aan een voorgaand geslacht Hagenaars, waarvan hij er vele van de besten en ook anderen gekend had, werd dan gaarne geluisterd.

In zijne naaste omgeving troffen hem de slagen, die hem bij zijn afscheid van zijn ambt deden spreken van 'grievend leed'. Hij was tweemaal gelukkig gehuwd; uit zijn tweede huwelijk had hij een dochter, die hem in Febr. 1905 op 24-jarigen leeftijd ontviel; ook zijne tweede vrouw overleefde hij enkele jaren. Het moeilijkst kon hij berusten in het verlies van zijn eenig kind; nog levendig herinner ik mij hoe hij, kennis gemaakt hebbende met mijne oudste dochter, met groote aandoening sprak over het, toen reeds vijf jaar geleden, afsterven van zijn 'eenige'; toen hij later den trouwen vriend zijner jeugd Mr. Patijn had te betreuren, drong uit zijn schat van herinneringen aan dien uitnemenden man, diens verschijning aan het ziekbed van zijn kind zich naar voren; en later bij het schrijven van een levensbericht van Mr. Coninck Liefsting meende hij dezen niet beter te kunnen schilderen dan door de mededeeling van een briefje 'kostbaar aandenken aan den schrijver en aan haar die daarin werd herdacht', waarin Coninck Liefsting eenige woorden tot hem richtte op den dag der begrafenis van zijn kind. Aan het

slot van dit briefje troffen mij de woorden 'Trouwe plichtsbetrachting, waartoe de herdenking van het nobele kind u zal opwekken, moge u verder sterken op uwen levensweg'. Is het niet teekenend voor deze twee uitnemende mannen, die beiden 'grievend leed' ondervonden, dat zij de kracht het te dragen zochten en ik mag er bijvoegen, ook vonden in 'trouwe plichtsbetrachting'?

Inderdaad 'trouwe plichtsbetrachting' heette de draad, die door dit wel bestede leven liep; 'trouwe plichtsbetrachting' was ook de naam den medicijn, die heeling bracht bij 'grievend leed'.

Ten gevolge der slagen die hem troffen dreigde Eyssell eenzaam achter te blijven; dit is hem gespaard gebleven, een bevriende vrouwenhand bood hulp; zij vervulde haar taak, al werd deze bij eene geleidelijke verzwakking van lichaam en geest steeds zwaarder, tot het einde, in Maart 1921. Wel verdiend was de dank haar aan zijne geopende groeve gebracht.

A. BOSCH.

Levensbericht van Jan Knottenbelt.

Geboren te Vlaardingen op 24 April 1840, keerde Jan Knottenbelt op zijn geboortedag in het jaar 1922, naar een woord van Bolland, tot de stilte terug.

Tusschen die twee tijdstippen welfde zich het leven van het kind, den scholier, den advocaat, den ambt- maar niet werkloozen burger, van hetwelk ik 'Bericht' heb te geven voor de leden der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, waarvan hij lid is geweest.

Waarom is hij daarvan lid geweest?

Is een advocaat een letterkundige?

Wat is eigenlijk de werkkring van een advocaat?

Buiten de kringen van handel en nijverheid, weet men zeer wel dat een advocaat iemand is, die tracht door spitsvondigheden boosdoeners 'door de mazen der wet' te laten sluipen.

Is dit nu een letterkundige bezigheid? Misschien omdat bij de genoemde eervolle en als het groote dieven geldt, lucratieve bezigheid, veel letterknechterij dienst doet?

Maar, schoon letterkunde, is dit geen schoone letterkunde en de leden der Maatschappij, voor wie ik dit 'Bericht' schrijf, zullen meesters, geen knechten der letteren als huns gelijken erkennen.

Hoe Knottenbelt, de gangbare meening van de menigte die het zeer wel weet, ten spijt, onder de meesters der letteren gerekend is kunnen worden - hij werd 19 Juni 1879 tot lid der Maatschappij benoemd - moge uit het volgende blijken.

Eerst feiten en data.

Afkomst en opleiding. De vader oefende het mystieke en profijtelijke ambt van notaris uit, ter standplaatse Vlaardingen. Het Haagsche gymnasium in het oude huis in de Raamstraat, met het opschrift: 'Palladis Haganæ Sedes' nam 2 September 1853 den op de lagere school zijner geboortestad van de gebruikelijke kundigheden voorzien jongen Jan onder zijn alumni op. De bekende Dr. L. Beijnen was daar praeceptor.

Medescholieren waren o.a. J. van Bosse, zoon van Mr. P.P. van Bosse, afwisselend kamerlid en minister, Baud, Rochussen en Mackay, de laatste, zoon van Groen's medestander. Bij al deze

commilitones af en toe aan huis komende, snoof Jan Knottenbelt al vroeg politieke lucht op in de verscheidenheid van geur.

Ds. van Koetsveld, de menschkundige predikant, oudbewoner van de pastorie van Westmaas, meer bekend als Mastland, gaf het godsdienstonderwijs, terwijl de kerksche tante, bij wie Jan inwoonde, hem meenam naar de predicaties van orthodoxe predikanten als Molenaar en Huydecoper, en de voordrachten van Da Costa. Als tegenwicht dienden de kerkgangen bij den boeienden Remonstrantschen prediker Herman de Ridder en den verkondiger der toen ergernis wekkende moderne theologie, Zaalberg.

Den 1sten September 1859 werd Jan Knottenbelt naar de Academie bevorderd. Als verdienstelijk leerling had hij de gebruikelijke Latijnsche oratie van den preekstoel in de Remonstrantsche Kerk te houden, waarna de studietijd te Leiden aanving, welke den 14^{den} Mei 1864 door de publieke promotie op een in rechtsgeleerde kringen nog lange jaren gewaardeerd proefschrift over 'De mora van den schuldenaar' besloten werd. Daar, in Leiden, kwam onze student in aanraking met Dozy, van Hengel, Cobet; ook met Scholten, die in zijn volle kracht en op de hoogte van zijn roem was, den beminden en geerden Kuenen en Matthias de Vries, beroemd geleerde, bekend om zijn vroolijke diners.

In het door hem gekozen vak der rechtsgeleerdheid werd hij ingeleid door den knappen doch weinig leerzamen Cock, den bekwamen doch oninteressanten Van de Wal, den geleerden doch drogen Van Bonaval Faure, den degelijken Vissering en den schitterenden pandecten-leeraar Goudsmit, wiens onderwijs alleen reeds juristen vormde.

Beroep en plaats van vestiging. De jonge mr. in de rechten liet geen gras groeien vóór zijn beeediging als advocaat te Rotterdam, welke plechtigheid op 30 Mei 1864 plaats vond. Hij verwierf zich al spoedig eenige bekendheid en praktijk, aanvankelijk wat correctioneel, later meer commercieel, maar die nog niet aanstonds van dien aard was dat eenig bijwerk versmaad kon worden. Zóó aanvaardde hij de betrekking van directeur eener kleine brandwaarborgmaatschappij, een benoeming als leeraar in de staathuishoudkunde aan de Vormschool voor Onderwijzers, en een dergelijke aan de Academia van Beeldende Kunst. De laatstgenoemde functies gaven weer aanleiding tot het schrijven en uitgeven van een boek over Volkshuishoudkunde en van een drietal vlugschriften voor het Nut, over Eigendom, Kapitaal en Arbeid. Ook de kunst der vluchtige alwetendheid, de journalistiek, werd beoefend. Elke week schreef Knottenbelt voor het Weekblad 'De Amstelstem', geestelijke moeder der bekende Amsterdamsche kiesvereniging 'Burgerplicht', een binnenlandsch overzicht. Veel later verscheen van zijn hand een Prae-advies voor de Nederlandsche Juristen-Vereeniging over de makelaardij.

Naast deze veelzijdige, de vaardigheid van geest, tong en pen verhoogende bezigheden, kwam een vervaarlijker zorg op den

jeugdigen meester in de rechten te rusten, toen het Vaderland hem het zwaard eens luitenants der Schutterij in de hand drukte. Maar arma cedebant togae: na twee jaar, in 1868, verwisselde hij als auditeur bij den Schuttersraad den degen met de pen.

Op 16 Juni 1869 trad Jan Knottenbelt in den echt. Zijn praktijk bleef zich gestadig ontwikkelen en kreeg vooral grooten omvang, toen de eminente en welsprekende mr. Verniers van der Loeff zich in de politiek begaf en, vóór hij naar den Haag verhuisde, den reeds welbekenden jongen advocaat als zijn opvolger aan de clienten aanbeval. Voor de meeste bijbetrekkingen werd toen bedankt, want de nu tot vollen wasdom gekomen rechtsgeleerde praktijk deed als een jaloersche bruid haar exclusieve eischen gelden. Behalve het curatorschap van het Erasmiaansch Gymnasium en het lidmaatschap van eenige administratieve commissiën, aanvaardde Knottenbelt geen openbare betrekkingen meer. Noch een burgemeestersambt, noch een professoraat, noch het kamerlidschap kon hem bekoren. En enkele tijdelijke of weinig tijdroovende functies daargelaten, kwam alleen het Commissariaat, later President-Commissariaat van de in 1878 opgerichte Rotterdamsche Tramweg Maatschappij naast de praktijk zijn aandacht vragen.

Hetgeen hij in die betrekkingen gedaan heeft is van groote beteekenis geweest, zoowel voor wat men in Rotterdam ‘de eilanden’ noemt, als voor Rotterdam zelf. Want het is voor een niet gering deel Knottenbelts werk geweest, dat de eilanden door een tramweg-net met die stad, in stede van met Noord-Brabant verbonden zijn geworden en terecht trad hij bij de feestelijke opening in 1898 van de lijn door den Hoekschenwaard en in 1900 van de lijn Steenberg-Brouwershaven op den voorgrond. Zijn pakkende en geestige feestredenen vonden toen grooten bijval en toejuiching.

Op 30 April 1898 verhuisde Knottenbelt naar den Haag, de dagelijksche zorgen der praktijk aan zijn opvolgers in zijn kantoor overdragende. Daar is hij in den ouderdom van 82 jaar overleden.

Ziehier de feiten en data, welke het encadrement vormen van het openlijke leven van Mr. Jan Knottenbelt.

Is daar nu iets letterkundigs aan?

Het antwoord hierop worde gegeven door hen die daartoe, meer dan de schrijver van dit ‘Levensbericht’, bevoegd zijn.

Dit echter weet de schrijver, uit eigen ervaring, dat Knottenbelt in elk geval een *kunstenaar* geweest is. Hij was het in en door zijn pleitredenen, die zich door bouw, betoogtrant, kracht van argumentatie en sprankelend vernuft, boven het gewone peil verhieven.

Knottenbelts pleidooien waren veelzijdig, zooals dat zijn praktijk was. In de jonge jaren beoefende hij, gelijk de meesten zijner ambtgenooten het doen, ook dat deel van het recht, hetwelk op het hierboven vermelde welwillend oordeel van Elkerlijck aanspraak geeft. Zoo trad hij in 1872 te Deventer en in hooger beroep te

Zwolle als verdediger op van prof. J. van Vloten, die aangeklaagd was wegens belediging; een cause célèbre, waarin de jonge advocaat reeds de bijzondere eigenschappen toonde welke later zijn roem gevestigd hebben.

Maar zijn hart ging uit naar het niet-pathologische deel der rechtspraktijk en gestadiglijk groeide zijn reputatie als kenner van het civiele en handelsrecht, in het bijzonder als specialiteit in het zee- en assurantierecht. Universeel als zijn kennis, werd zijn praktijk, welke zich bewoog op het gebied van handel en scheepvaart, van de industrie, de kerk en andere openbare instellingen, het personenrecht en familielevens. Daar was Knottenbelt een gezocht raadsman, voor wiens recht gekrenkt, wiens eer belaagd, wiens welvaart bedreigd werd. Gesterkt door zijn steun, bemoedigd door zijn raad, verliet menig een het bekende poortje in de Boompjes, dat toegang gaf tot zijn altijd gevulde wachtkamer.

Toen ik als jong advocaat in Rotterdam mij vestigde, behoorde het tot de gewoonten dat men, ter leering, de pleidooien der oudere ambtgenooten ging aanhooren. En vermits Knottenbelt één der meest pleitende advocaten was, was er overvloedig gelegenheid hem te hooren.

Het was toen wat wij jongere, thans oudste generatie, vaak noemen 'den grooten tijd' der pleiters. Meer dan in onzen overhaasten, van zaken overvulden tijd, waarin de geesten door schrijfmachines, telefonen en autogedaver gebeukt worden, was toen ook de vorm der pleidooien voorwerp van zorg en bekommring van hen, die voor het recht streden in de hoven der gerechtigheid. De oratorische tournooien in de pleitzaal waren in belangrijke zaken in grooten stijl, en de pleiters, zeker van het oor der rechters, gaven zich de moeite om door zorgvuldige en sierlijke woordenkeus, geordende betoogtrant en logische rangschikking der argumenten, gesteund door veel citaat uit litteratuur en rechtshistorie, het *j u s i n c a u s a* te verklaren en binnen het besef van die het vonnis zouden vellen, te brengen.

Het was de tijd - om bij Rotterdam en de dooden te blijven - van den aristocratischen J.C. Reepmaker, verouderend, maar nog keurig en overtuigend pleiter, E.E. van Raalte, den lateren minister van Justitie, eerste-rangs jurist en redenaar, C.E. Havelaar, steller van incisieve conclusien en pittig, schoon niet gemakkelijk spreker. Boven hen echter stak als pleiter Knottenbelt uit.

Knottenbelt had alle gaven die een debater bewonderingswaard maken. De ingewikkeldste zaken - en de hemel weet hoe ingewikkeld het onverstand der menschen of de schikkingen van het lot de zaken kunnen maken - sneed hij voor en legde hij uiteen, zóó dat de luisterende geest gewillig en gemakkelijk volgde en het samengestelde tot den eenvoud, die zich als het ware toonde, ontwikkeld zag. Door pakkende vergelijkingen verduidelijkte en illustreerde hij; door geestige wendingen en woordspelingen wist

hij den slaap uit des rechters hoofd - bij lange betoogen wel eens tot menschelijk knikbollen geneigd - te bannen, en menig letterkundig of historisch citaat, want Knottenbelt was een belezen man, gaf relief aan zijn pleidooi en heugenis aan het betoogde. En als het pleidooi ten einde was, zei men tot zichzelf: ja, zóó en niet anders is het.

Maar het treffendst kwamen Knottenbelts machtige debatersgaven aan den dag bij de replieken. Was hij de aangevallen partij, of had hij na het antwoord van den tegenstander te repliceren, dan ontplooiden zich al zijn geestelijke krachten in vollen maat.

Ik weet geen inspanning van hooger intellectueele orde, dan die van het repliceren in een naar de regelen gevoerd rechtskundig debat.

De pleiter heeft te luisteren naar hetgeen de tegenpartij voordraagt en betoogt. Op elk argument valt het passend antwoord uit te denken en in vorm te gieten. Wil het debat niet in een ordeloos twistgesprek ontaarden, dat den rechter in stede van tot helderheid in verwarring brengt, dan dienen de argumenten behoorlijk gerangschikt en in een ordelijk betoog aaneengeregen te worden. En voor het verrichten van dezen op zichzelf reeds eersten rangs hersenarbeid is geen respijt; het werk heeft te geschieden onder het luisteren naar het verdere betoog van den tegenstander.

Wie dit alles uit eigen ervaring weet, waardeerde Knottenbelt het meest in zijn replieken. Alles was daarin deugdelijk geordend en overzichtelijk gerangschikt. Het eene vloeide uit het andere voort. De zwakke steëen in het tegenbetoog werden onbarmhartig aangewezen. Het vonkte en knetterde van geest en humor en bij het einde bleef de toehoorder bij zijn eersten, misschien door de wederpartij aan het wankelen gebrachten indruk: zooals Knottenbelt het zei, ja zoo was het toch.

Enkele van Knottenbelts pleitredenen zijn in de herinnering van vele tijdgenooten blijven voortleven.

Daar waren die, uitgesproken in de proces-campagne van de Nederlandsche Hervormde Kerk tegen de Doleerende Gemeenten, en die in het proces over de uitbetaling van de tractementen der predikanten van eerstgenoemde Kerk te Kampen.

Belangrijk waren ook de pleidooien gehouden in het proces over den eigendom van het Oudemannenhuis op de Hoogstraat te Rotterdam, waardoor een 90 jaren aanhangig geschil werd opgelost.

Zelf woonde ik de debatten bij in een indertijd in Rotterdamsche kringen zeer gerucht makende zaak, waarin een overspelig echtgenoot den door zijn vrouw ingestelden eisch tot echtscheiding poogde te pareeren door haar onder-curateele-stelling op grond van krankzinnigheid te vorderen. Drie dagen lang duurden de pleidooien en zelden heb ik Knottenbelt zóó meeslepend

hooren spreken als toen, waar het niet alleen om geld en goed en gekrenkt rechtsgevoel, maar om bedreigd levensgeluk en belaagde vrijheid ging. Hier werd, naar een uitdrukking van hemzelf 'groot register' gepleit en in de oude, stoffige, doch deftige audientie-zaal der Rechtbank op het Haagsche Veer, luisterden wij met gespannen aandacht naar zijn beurtelings koelbetoogende, zakelijk uiteenzettende, beurtelings toornig verontwaardigde, fel geeselende woorden, waaraan ook de ontspanning brengende 'note gaie' niet ontbrak. En nog gaarne roep ik mij Knottenbelt voor den geest, zooals hij daar voor zijn lessenaar stond, de slanke iets gebogen gestalte in de wijde plooiën zijner toga gehuld, het fijn besneden gelaat met de tintelende, groote oogen en de patriarchale alreeds grijzende bakkebaarden, de nerveuse vingers in de stukken van zijn dossier bladerende.

Voor de rechtsvorming heeft Jan Knottenbelt in zijn langen glorierijken loopbaan veel gedaan. Want niet rechtstreeks waarneembaar doch onwedersprekelijk is het, dat goede advocaten goede vonnissen te voorschijn roepen, en niet minder door den stillen raadgevenden arbeid in woord en geschrift van elken dag, den dooden tekst der wet tot het bloeiende leven brengen, dat de in stage ontwikkeling verkeerende menschen-gemeenschap noodig heeft.

In een tijd van ongeken den bloei en vooruitgang van Rotterdam als havenstad, heeft hij zijn deel van den arbeid, die daarin verscholen ligt, gedragen. Maar als kunstenaar van het gesproken woord, als pleitredenaar van hooge kracht en distinctie zal hij in de herinnering van velen van het thans wegstervend geslacht blijven voortleven.

Deze regelen mogen het verhaal van zijn roem aan een volgend geslacht overdragen.

Rotterdam, Juli 1922.

MR. J.G.L. NOLST TRENITÉ.

Levensbericht van Lord Reay.

Het schrijven van een levensschets van Lord Reay, die iets meer zou zijn dan een compilatie van wat bij verschillende gelegenheden reeds over hem geschreven is, is geen gemakkelijke taak. Reay's leven is lang geweest en vol van actie op zeer uiteenlopende gebieden. Men zal niet licht een tweede voorbeeld vinden in moderne tijden van een man, die zoo volledig de burger van twee landen is geweest en in beide zoo'n voorspoedige openbare loopbaan heeft gehad. En het is niet alleen Engeland en Nederland, waar Reay thuis is geweest en met de problemen van welker politiek leven hij zich practisch heeft beziggehouden. Engeland is het juiste woord niet. Het was als Schot dat hij aan deze kant van de Noordzee begon, maar weldra werd hij in Londen evenzeer erkend als in Edinburg. En dan heeft hij zijn nieuw vaderland niet alleen gediend als onderwijs-specialiteit, maar als koloniaal goeverneur. Indië is ook een veld voor zijn werkzaamheid geweest. Op al die gebieden heb ik hem maar weinig met studie van de echte bescheiden kunnen volgen. Brieven of aantekeningen van zijn eigen hand en zelfs brieven aan hem gericht, heb ik zoo goed als niet kunnen machtig worden, ofschoon Jhr. De Marees van Swinderen, een zijner executeurs, mij met de grootste bereidwilligheid heeft helpen zoeken. Tijdgenooten van Lord Reay zijn er niet veel meer in leven. Ongelukkig overleed Lord Bryce vlak voor ik mij tot hem om inlichtingen meende te wenden. Lord Rosebery en Lord Weardale zijn beiden ziek, ook Lord Haldane schrijft me, dat zijn dokter hem op een rustkuur uitzendt. Met Sir Gregory Foster, de Provost van University College, heb ik Reay's arbeid voor het Engelsche onderwijs kunnen bespreken. In ons eigen land heb ik van de heeren Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman en Dr. W.J. Leyds interessante gegevens en beschouwingen mogen vernemen.

De clan Mackay hoort thuis in het hooge Noorden van Schot-

land, aan de Noordkant van wat tegenwoordig het graafschap Sutherland is; haar gebied ging oudtijds nog over de grens van dat graafschap in Caithness. Strathnaver is de naam van die streek en men spreekt van de Mackays van Strathnaver. Het was van ouds een krijgshaftig volk en het was aan zijn diensten in de dertigjarige oorlog met een regiment, gelicht in zijn eigen land, dat in 1628 het toenmalige hoofd van de clan, Sir Donald Mackay, verheven werd in de 'peerage' van Schotland met de titel van Lord Reay, en met het teekenend wapen van een hand met een zwaard; devies: manu forti. Een kleinzoon van deze, Aeneas Mackay, jongere zoon van de tweede Lord Reay, diende in de tijd van Willem III in de Schotsche brigade in Nederland, aan het hoofd waarvan toen een andere Mackay stond en waarin hij nog een aantal mannen uit Strathnaver meebracht. Deze Aeneas Mackay, die een rol speelde in de crisis van 1688, door al zijn invloed in het Noorden van Schotland ten gunste van Willem III aan te wenden, bracht het tot brigadier-generaal in Staatsche dienst. Zijn zoon Donald, die ook kolonel van het regiment Schotten werd, sneuvelde in 1745 bij Doornik. Ook zijn zoon, Aeneas, die door zijn huwelijk met een freule Van Haeften het landgoed Ophemert bij Tiel in de familie bracht, kommandeerde het regiment. Het volgende geslacht brengt ons onder het koninkrijk. Willem I, verhief twee zoons van Aeneas in de Nederlandsche adelstand in 1822. Van hen had alleen de jongste, Barthold, kinderen. Zijn zoon, baron Aeneas, vice-president van de Raad van State, gehuwd met een baronesse Fagel, erfde in 1875 de titel Reay, toen de negende lord Reay in Schotland kinderloos was komen te overlijden. Hij stierf zelf reeds het volgend jaar in Den Haag en de titel kwam nu aan zijn zoon Donald Jacob, het onderwerp van dit levensbericht.

Baron Mackay, zooals de elfde lord Reay in ons land heette, was daar reeds sedert jaren een man van beteekenis.

Geboren de 22ste December 1839, had de jonge Mackay het Haagsch gymnasium bezocht; onder de leeraren die hij zich later herinnerde was de streng orthodoxe Dr. Beynen, naderhand rector. Hij had vervolgens te Leiden in de rechten gestudeerd, waar Professor Goudsmit de meeste indruk op hem schijnt te hebben gemaakt. Hij promoveerde in 1861 tot doctor in de rechtswetenschappen op een proefschrift over een koloniaal-historisch onderwerp, te weten: 'De handhaving van het Europeesch gezag en de hervorming van het regtswezen onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Mr. H.W. Daendels over Java en onderhoorigheden (1808-11)'.

De studietijd was voor Mackay met zijn academische jaren niet afgelopen. Zelden kan een jong man zich met zooveel bewustheid, volharding en degelijkheid voor een politieke loopbaan hebben toegerust. In de keuze van zijn maatschappelijke werkkringen kan men een vast en met doorzicht opgesteld plan

erkennen, terwijl overal een onverzadelijke leergierigheid en een eerbiedwaardige werkkraft hem in staat stelden van zijn kansen het volle gebruik te maken. Onmiddellijk na zijn promotie verkreeg Mackay plaatsing als attaché (buiten bezwaar van 's lands schatkist) bij de Nederlandsche legatie te Londen. Hij benutte de jaren die hij daar doorbracht om zich relaties in Engeland te maken, waarbij zoowel zijn positie als zijn naam hem te stade kwamen, maar vooral ook om het sociale vraagstuk in Engeland te bestudeeren. Kwesties toch van sociale aard, arbeidswetgeving, enz. hadden zijn bizondere belangstelling naast koloniale kwesties, waarover, zooals wij zagen, zijn dissertatie gehandeld had. In die laatste werkte hij zich opnieuw in, na zijn verblijf in Londen. Hij was toen eenige jaren in Den Haag werkzaam aan het Ministerie van Koloniën als adjunct-kommies, zeker met geen andere bedoeling dan om onze koloniale politiek van binnen uit te kunnen gadeslaan. In 1866 maakte hij een studiereis in Amerika, waar hij relaties aanknoopte met persoonlijkheden van distinctie op politiek en literair gebied als Lowell en Longfellow.

Mackay begint nu als openbaar man een meer zelfstandige rol te spelen. De Vereeniging tot Bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid had hem tot voorzitter gekozen en als zoodanig gaf hij zich in de volgende jaren groote moeite voor de voorbereiding van een 'internationale tentoonstelling van voorwerpen voor de huishouding en het bedrijf van den werkman', ten behoeve waarvan hij o.a. de persoonlijke steun van Napoleon III en zijn vrouw wist te verkrijgen en die hij 16 Juli 1869 in tegenwoordigheid van Prins Hendrik en verscheiden regeeringspersonen opende. In de redevoeringen, die hij bij die gelegenheid en bij de plechtige uitreiking van onderscheidingen hield, ziet men hem lotsverbetering van de werkman door diens 'ware vrienden' voorstellen als het beste middel tegen de 'heillooze invloeden', die hem in de waan zoeken te brengen, dat zijn belang strijdt met dat van de werkgever. Als typisch liberaal, geloovend in geleidelijke vooruitgang door 'verspreiding van gezonde denkbeelden', 'wegruiming van vooroordeelen door populariseeren van kennis', 'volksontwikkeling' om kort te gaan, was Mackay voor het publiek gekomen en als zoodanig werd hij ook in 1871 voor Tiel, het district waarin Ophemert gelegen is, in de Tweede Kamer gekozen. Hij had zijn connecties daarginds door zijn Londensche en Haagsche werkzaamheden niet in het gedrang laten komen. Jaren lang was hij voorzitter van de Geldersche Maatschappij van Landbouw.

De familie van de Mackay's was een van die aristocratische families, die door het Réveil waren aangeraakt, en Donald James was zoo diep geloovig als één uit zijn kring. Hij had zich niettemin bij de liberale partij aangesloten. De schoolkwestie was in die dagen nog niet acuut. Als Mackay in 1878 en volgende jaren nog in de Nederlandsche politiek was geweest, zou zeker

zijn aanhankelijkheid aan de liberale partij op een zware proef zijn gesteld, want in zijn gemoed voelde hij niets voor de godsdienstlooze staatsschool. Maar zooals hij in 1871 de zaken vond, kon hij zich nog door de staatkundig en maatschappelijk liberale en progressieve beginselen, die hij in Leiden had opgedaan en die in Engeland zeker bij hem waren versterkt, laten drijven tot de liberale partij, die toen in ons land nog steeds overheerschte en die juist Thorbecke voor de laatste maal aan het bewind had gebracht. (Thorbecke overleed in 1872). Mackay stond zelfs bepaald aan de meer radicale vleugel en was een van de medestanders van Mr. van Houten in diens streven om sociale wetgeving in ons land in te voeren. Nog in 1871 sprak en stemde hij voor de wet tot afschaffing van de verbodsbepalingen tegen vakverenigingen, die met een kleine meerderheid doorging, en in 1873 hield hij een belangrijk pleidooi ten gunste van Van Houten's kindernet. Bij die gelegenheid deed hij zijn voordeel met zijn kennis van Engelsche toestanden en Engelsche staatslieden. Hij las b.v. brieven voor van de graaf van Shaftesbury, de vader van de Engelsche 'factory acts', en van Mundella, een bekend radicaal parlementslid.

Mackay was een werkzaam Kamerlid en sprak over veel onderwerpen met kennis van zaken. Hij was geen groot redenaar, ofschoon een goed spreker, en een zekere afgemeten waardigheid, gevoegd bij de blijkbare en erkende rechtschapenheid van zijn karakter, boezemde respect in, terwijl de degelijkheid van zijn voorbereiding, de veelzijdigheid van zijn kennis het steeds de moeite waard maakten naar hem te luisteren. Hij sprak over veel onderwerpen van specialistische aard, vooral op het gebied van koloniën, sociale toestanden en onderwijs, en werd aanstonds gerekend tot de bij uitstek nuttige groep der harde werkers en der ijverige commissie-leden. Zoo was hij in 1873/4 lid van de enquête-commissie voor de koopvaardijvloot. Herhaaldelijk trad hij gedurende al de jaren van zijn kamerlidmaatschap op als afdeeliningsrapporteur. Ook buiten de Kamer deed hij zich nog gelden in die jaren. In 1872 werd hij gekozen tot lid van deze Maatschappij. In hetzelfde jaar vertegenwoordigde hij de Nederlandsche regeering op een internationaal penitentiair congres in Londen, met professor Domela Nieuwenhuis als deskundige naast zich. De laatste heeft mij verteld hoe hij getroffen was door de gevatheid waarmee baron Mackay zich van de wetenschap waarmee de deskundige hem terzijde stond, in het openbaar wist te bedienen, en hoe hij op het congres gewaardeerd werd om zijn talenkennis. Hij kende goed Duitsch en sprak Fransch en Engelsch beide met het grootste gemak: op het laatst moest hij zich zelfs te weer stellen tegen een neiging om van zijn vertalersbekwaam heden misbruik te maken. In Den Haag was Mackay met zijn veelzijdige intellectueele belangstellingen een bekende figuur. Hij behoorde tot de oprichters van een gezelschap 'de Sphinx', dat

mannen, uitstekend op verschillend gebied, de gelegenheid tot intellectueel verkeer bedoelde te geven, en ook op de Donderdagavondvergaderingen van de Spectator verscheen hij soms¹. Ook aan het hof, bij de koningin althans, die gevoelig was voor geestescultuur, was hij een geziene gast.

Alles bijeen zou men hem een eminente, misschien een schitterende loopbaan in de Nederlandsche politiek hebben kunnen voorspellen, toen de Schotsche titel op hem overerfde en hij eenige tijd later dat alles op eenmaal onderbrak en bij een lakoniek schrijven, gedagteekend Londen, 21 Maart 1877, zijn ontslag nam als lid van de Tweede Kamer wegens vestiging in het buitenland. In hetzelfde jaar werd hij als Engelsch onderdaan genaturaliseerd. De Mackay's waren in de laatste generaties bij ons te lande ten volle als Nederlanders beschouwd en het is geen wonder, dat veel van Mackay's vrienden zich in hun nationaal bewustzijn ietwat geraakt gevoelden door zijn besluit om ons land vaarwel te zeggen en zich elders een loopbaan te maken. Men zegt, dat koningin Sophie zich in het bijzonder onaangenaam getroffen heeft betoond. Een zekere ongelukkige uitspraak van de nieuwe Lord Reay voor een Schotsch gehoor, aan hetwelk hij verzekerde dat de Hollandsche tak van het geslacht Mackay Holland nooit anders had beschouwd dan als een vagevuur, maakte in Haagsche kringen een tamelijk slechte indruk. Maar toen de keus eenmaal gedaan was, verzoende men er zich toch ook weldra mee, en iedereen moest toegeven, dat Lord Reay een warme genegenheid bleef koesteren voor het land van zijn geboorte en dat hij zijn oude Nederlandsche vrienden niet opgaf omderwille van de nieuwe Engelsche. Met verscheiden Nederlanders uit de kringen van aristocratie en politiek bleef hij in geregelde correspondentie. Tot zijn geregeldste correspondenten behoorden N.G. Pierson en Asser.

Wat Aeneas baron Mackay in 1875 geërfd had, was niets dan een titel en vermoedelijk zou zijn zoon er niet aan gedacht hebben om naar het land van zijn voorvaderen te gaan en zijn Nederlandsche carrière af te breken om daarginds een nieuwe te beginnen, als hij niet in 1877 een huwelijk had gesloten met Fanny Hasler, weduwe van Alexander Mitchell M.P., een vermogende dame, die een landgoed bezat in het Zuiden van Schotland (bij Galashiels).

De oude bezittingen der Reay's in Strathnaver toch waren sinds jaren niet meer in het bezit van de familie. Ze waren niet 'entailed' en in 1829 had de zevende lord Reay ze verkocht aan

1 Volgens Johan Gram, die in het Leeskabinet van Juni 1899 een levensschets van Lord Reay heeft gegeven, waaraan ik reeds meer ontleend heb. Gram beweert, dat Mackay ook op de vergaderingen van 'het Servetje' af en toe aanzat. In de herinneringen aan 'het Servetje' van Conviva (1878) komt zijn naam echter niet voor.

het machtige aanpalende geslacht van de hertogen van Sutherland, die er al sinds eeuwen begeerige oogen op hadden geslagen. Sutherland paste er de landpolitiek op toe, die zijn naam berucht heeft gemaakt. Strathnaver werd een van de ergste gevallen van 'Highland clearances'; de pachters werden uitgezet en het land overdekt met kudde schapen. De Mackay's zwermde uit over de wereld. Van de bijna 170 Mackay's, die als intekenaars vermeld staan in *The book of Mackay* door Angus Mackay (1906; een goede genealogie en geschiedenis van de clan), woonden er ver over de zeventig in de Vereenigde Staten, Canada, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika. Niettemin, zooals uit dit feit zelf al blijkt, heeft de clan haar samenhang weten te bewaren, en de positie van hoofd van zulk een clan was steeds nog van belang als grondslag voor een politieke loopbaan, vooral nu Lord Reay er uit hoofde van zijn huwelijk grondbezit, en dat in een minder afgelegen streek dan het land van zijn vaderen, aan kon toevoegen. Maar men moet wel in het oog houden, dat zijn Schotsche titel hem geen recht gaf op een zetel in het Hoogerhuis. De Schotsche lords worden in het Hoogerhuis vertegenwoordigd door slechts zestien hunner, door de rest telkens voor de duur van een parlement verkozen. Lord Reay begon dus in zijn nieuw vaderland met het aanzien van rang, positie, relaties, bezit, maar zonder wat men in onze Republiek noemde een 'radicaal' in de regeering. Dat hij dat verkreeg, dankte hij aan de bekwaamheid en de takt, waarmee hij, woekerend met de voorrechten die hem geschonken waren, zich wist te doen gelden. Hij sloot zich aan bij de liberale partij in Engeland, die op dat oogenblik in oppositie was, maar die in 1880 weer onder Gladstone aan het bewind zou komen. In Engeland kon er natuurlijk in 't geheel geen sprake van zijn, dat zijn godsdienstige overtuiging hem van de liberalen zou hebben gescheiden. Maar hij beperkte zich niet tot politieke en diplomatieke relaties. Hij zocht, evenals hij steeds in Holland gedaan had, contact met de mannen van wetenschap en wist zich te doen erkennen als een autoriteit op het gebied vooral van sociologie en onderwijskwesties. In Mei 1880 b.v. hield hij een lezing voor de Royal Institution over 'Certain aspects of social democracy in Germany'. In hetzelfde jaar werd hij tot president gekozen van de Social Science Association en opende haar congres te Edinburg met een toespraak over 'International relations', die door degelijkheid en bezonkenheid van oordeel eerbied afdwong. In 1880 ook, zooals ik al zei, kwamen de liberalen aan het bewind en in het volgend jaar werd Reay verheven in de 'peerage' van het Vereenigd Koninkrijk, hetgeen een zetel in het Hoogerhuis meebracht. Dit bewijst, dat de liberale partij hem als een waardevolle aanwinst beschouwde. Er was trouwens een tekort aan liberale 'peers'. Maar geheel afgescheiden daarvan werd Reay stellig tot de binnenste kring van de liberale politici gerekend. Hij stond, zegt men, op goede voet met Gladstone, en

onderhield betrekkingen met de radicale vleugel van de partij¹. Volgens een berichtgever, die ik niet kan controleeren, was hij intiem gelieerd met Chamberlain, in diens radicale zoowel als in zijn imperialistische tijd. En dezelfde schrijver slaat Reay's invloed op de conciliante houding van Gladstone's regeering tegenover de Boerenrepublieken (herstel van de onafhankelijkheid van Transvaal, 1881) hoog aan.

Intusschen ging Reay voort met in het openbaar op te treden, b.v. op een Congres van cooperatie-wezen, maar vooral ook als voorstander van verbetering van onderwijs. In 1880 nog had hij in Schotland een rede gehouden over de noodzakelijkheid van hervorming van middelbaar onderwijs, waaraan nog jaren later groote invloed werd toegeschreven, en die mij, afgaande op een korte samenvatting², duidelijk onder invloed van Thorbecke's hervorming op dit gebied lijkt te staan. In 1882 werd hij tot associé van het Institut de Droit International verkozen en in hetzelfde jaar verleende de Universiteit van Edinburgh hem de graad van LL. D. In 1884 was hij voorzitter van een internationaal onderwijs-congres in Londen, en werd nog in hetzelfde jaar verkozen tot rector van de oude Schotsche universiteit van St. Andrews. De toespraak waarmee hij in Januari 1885 die waardigheid aanvaardde, kenmerkt zich door wezenlijke staatsmanskwaliteiten. De spreker behandelt er de behoefte aan hervorming en uitbreiding van de Schotsche universiteiten in met een eerbiedwekkende kennis van vastelandsche toestanden.

Maar in 1885, kort vóór dat de home-Tule-splitsing voor lang een eind maakte aan de machtspositie van de liberale partij, werd Reay tot een post benoemd, die zijn aandacht voor vraagstukken van geheel andere aard in beslag nam. Hij werd goeverneur van de 'Presidency' van Bombay, een van de groote administratieve eenheden van Britsch Indië. Hier is Lord Reay vijf jaar werkzaam geweest. In 1892 verscheen een lijvig boek, waarin de geschiedenis van zijn bestuur werd geschreven onder de titel 'Bombay 1885 to 1890, a study in Indian administration'. Sir W.W. Hunter, de schrijver, verklaart in zijn opdracht aan Florence Nightingale, dat hij, een voorbeeld willende geven van 'the practical working of British administration in an Indian Presidency' meende geen beter staaltje te kunnen vinden dan het onderhavige. 'The Presidency of Bombay discloses in a striking light the progressive and the conservative aspects of Indian administration, and the problem of State-ownership of the land in its most direct form. The recent governor of Bombay was peculiarly qualified to deal with questions arising in such a Province, for while trained in an hereditary conservatism of an

1 Een paar interessante plaatsen in de biographie van Sir Charles Dilke bewijzen dit.

2 In 'Lord Reay' by R.J. Bryce. Edinburgh, 1893.

almost archaic type, he was by personal character and conviction essentially a man of progress'. Ik kan natuurlijk niet in een beschouwing treden van Reay's werk in Indië. Hij vond ook daar, dat wil ik alleen opmerken, gelegenheid om veel voor het onderwijs te doen. Zoowel de volksscholen als universiteitsonderwijs hervormde en breidde hij uit. In 1889 trok een beslissing van hem in een geruchtmakende zaak van corruptie bij een Engelsch ambtenaar de algemeene aandacht in Engeland. De 'Crawford case' gaf aanleiding tot eindeloos geschrijf. De regeering désavoueerde de goeverneur op een punt van niet heel groot belang en Reay bood zijn ontslag aan. Het werd evenwel niet aangenomen. Alles bijeen was het goeverneurschap een zeer bepaald succes en Reay had zich vooral bij de Indische bevolking bemind gemaakt. Na zijn heengaan werd door haar dan ook een standbeeld voor hem in Bombay opgericht.

In Engeland teruggekeerd, vatte Lord Reay de oude connecties en het oude werk weer op, maar hij liet zich nu meer dan vroeger met Rijksskwesties in. In het bijzonder steunde hij de beweging voor 'federatie', d.w.z. voor nauwer aanhalen van de banden des Rijks, die in die jaren van aanwassend imperialisme opkwam, maar waarvan de dominions nooit iets hebben willen weten. Mee door zijn intieme vriendschap met Lord Rosebery, wiens Schotsch landgoed niet ver van het zijne lag, ging Reay, die ondertusschen steeds vasthield aan het vrijhandelsbeginsel, de kant van het 'liberaal imperialisme' uit, waar een groep van de liberale partij, Harcourt, Dilke, later Campbell-Bannerman, zich steeds tegen bleven verzetten. Toen Gladstone, die in 1892 zijn laatste kabinet gevormd had, in 1894 het eerste-ministerschap overliet aan Rosebery, nam deze Reay dan ook in de regeering op als onder-staatssecretaris voor Indië.

Niet langer dan een jaar heeft hij die betrekking bekleed, want in 1895 moest het liberale kabinet aftreden en voor de liberale partij brak nu een tienjarige oppositie-periode aan. Reay's eigenlijk gezegde politieke loopbaan kwam met dat kortstondig onderstaatssecretarisschap aan een eind. De tijd van liberale oppositie die erop volgde, werd voor Reay dubbel moeilijk door het op de voorgrond komen van de Zuid-Afrikaansche kwestie, die zooveel kwaad bloed zette tusschen het land van zijn geboorte en dat van zijn keuze. In '80 en '81 had hij nog invloed ten gunste van de Boerenrepubliek kunnen oefenen. Thans, nu de hartstochten zooveel feller woedden, nam hij te dien aanzien de grootste voorzichtigheid in acht. Al in September '99' schreef hij aan zijn vriend Pierson, dat de houding der Boeren het hun vrienden in Engeland onmogelijk maakte openlijk voor hen op te komen. Geen enkele openbare uiting van Reay over Zuid-Afrikaansche

1 Dr. W.J. Leyds, Eenige correspondentie uit 1899 (als manuscript gedrukt), blz. 173.

zaken is dan ook te boeken. Die houding pleit meer voor zijn voorzichtigheid dan voor de kracht van zijn karakter. Maar zijn positie was in een tijd van nationale opwinding ook nooit geheel zuiver. Hoezeer hij zich ook kon beroepen op een rij van Schotsche voorvaderen, hoe ook in de rustige, kosmopolitisch gezinde jaren 70 de politieke kringen bereid waren geweest hem als volledig Brit in hun midden te ontvangen, bij het volk zou toch steeds de kreet, dat hij eigenlijk een 'foreigner' was, uitwerking kunnen hebben. Bij een rectorverkiezing voor de universiteit van Edinburgh in 1893, b.v., werd die 'beschuldiging' zooals een verdediger het noemt, druk tegen hem uitgespeeld en hij werd niet verkozen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat deze zelfde voorzichtigheid er Reay toe gebracht heeft het aanbod, dat hem in 1900 gedaan schijnt te zijn, van het High-Commissionerschap over de nieuw onderworpen Zuid-Afrikaansche gewesten van de hand te wijzen. Het aanbod bewijst, dat de machthebbers althans zijn imperialisme niet verdacht hielden, maar het kan wel zijn, dat ook een onwil om hen zijn Nederlandsche antecedenten in de Zuid-Afrikaansche politiek te laten uitspelen, tot Reay's weigering heeft bijgedragen. Toen eind 1905 de liberalen weer aan het bewind kwamen, werd hij niet in de regeering opgenomen. Vermoedelijk was dat omdat hij zijn lot te nauw aan Rosebery had verbonden, die het in 1905 moest afleggen tegen Campbell-Bannerman.

Maar dat beteekent niet, dat Reay in het laatste gedeelte van zijn lang leven heeft stilgezeten. Integendeel. In 1897 werd hij gekozen tot voorzitter van de London School Board. Dit was het lichaam, dat volgens de wet van 1870 het openbaar onderwijs in Londen beheerde. De Voorzitter had eenigermate de positie van een minister van onderwijs, of van een wethouder van onderwijs in het groot. Reay vervulde die post met de van hem te verwachten toewijding tot dat de wetten van 1902 de 'school boards' afschaften en het onderwijs onder de plaatselijke autoriteiten brachten (d.i. voor Londen de London County Council). Reay was sterk tegen die hervorming gekant geweest, omdat hij in de doeltreffendheid van de School Board uit een oogpunt van administratie en organisatie geloofde. Hij hield zich geheel buiten de godsdienstige controversie, die zich om de hervorming had ontsponnen. Hij hechtte aan de algemeene school met godsdienstonderwijs, zooals hij die te administreeren had gehad, maar hij erkende tevens het goed recht van de secteschool.

Ondertusschen was hij in 1897 ook 'President' geworden van University College, van welks raad hij al sedert 1881 lid was. University College stond toen op zichzelf als een onderwijzend lichaam, en los van de Universiteit van Londen, een examineerend en graad-verleenend lichaam. Lord Reay heeft groot aandeel gehad in de hervorming, waardoor de universiteit er een werd in de ware zin des woords en de 'colleges' in de universiteit opgingen.

Bij een herdenkingsplechtigheid, ettelijke maanden na zijn dood, verklaarde de Vice-Chancellor, dat hij meer dan iemand anders de man was die er University College toe bewogen had om zijn volstreekte autonomie op te geven. Na die incorporatie bezat University College geen President meer, maar Reay bleef Chairman of the College Committee tot zijn dood en volgens het getuigenis van allen, die de intieme geschiedenis van die groote onderwijsinstelling kennen, heeft hij op haar ontwikkeling een groote en gestadige invloed geoefend, en daarbij steeds een politiek van ruim inzicht voorgestaan. Hij was niet slechts een geduldig administrator, maar ook een staatsman van organiseerend talent. Sir Gregory Foster, drukte het bij de reeds vermelde gelegenheid aldus uit, dat 'Lord Reay was a leader in impressing the doctrine of the necessity of a University organisation in London on a scale in accordance with the greatness of London as the capital of this country and as the capital of the Empire'.

Die herdenking op 6 December 1921, vond plaats in de gehoorzaal van University College en was aanleiding tot een werkelijk indrukwekkende reeks van huldebetuigingen aan Reay's verdiensten jegens het wetenschappelijk leven van Engeland, o.a. van zijn oude vriend Bryce, een Schot evenals hijzelf. Er werd een portret van de overledene onthuld, geschilderd door de in Londen gevestigde Nederlander A. van Anrooy, een replek van een portret, dat in 1917 voor de Nederlandsche Vereeniging te Londen was geschilderd.

Met de vermelding van zijn werkzaamheden voor het lager onderwijs en voor de Universiteit van Londen is trouwens het relaas van Reay's arbeid in deze laatste periode van zijn leven nog geenszins afgelopen. Het is in mijn overzicht nog haast niet uitgekomen, dat deze man, die zich al op zoo velerlei gebied bewoog, ook een ernstige studie maakte van internationaal recht. Hij was een ijverig lid van het Institut de Droit international en in 1907 was hij een van de Engelsche gedelegeerden op de tweede vredesconferentie in den Haag. Sedert zijn gouverneurschap van Bombay behield hij ook een levendige belangstelling voor alles wat Indië betrof. Hij had dan ook een zeer belangrijk aandeel in de stichting, als onderdeel van de universiteit van Londen, van de School of Oriental Studies in 1916. Ook was hij president van de Royal Asiatic Society, een functie waaraan hij steeds veel tijd en werk bleef geven. In 1901, toen de Royal British Academy werd opgericht, koos men hem eenstemmig tot voorzitter (pas in 1907 legde hij die waardigheid neer), een onderscheiding die getuigde van het respect dat men in wetenschappelijke kringen voor hem koesterde. Zijn talenkennis en relaties met buitenlandsche geleerden maakten hem ook voor deze post in het bijzonder geschikt.

De jaren gedurende welke ik Lord Reay persoonlijk heb gekend, waren niet de gelukkigste van zijn leven. De oorlog, die zooveel

banden verbrak, en die de stemming ook binnenslands zoo gespannen maakte, wierp er een schaduw op. Angstvalliger nog dan gedurende de Boerenoorlog, onthield Reay zich van politieke actie. Hij voelde, dat men zijn geboorte als vreemdeling niet zou vergeten. Bovendien trof hem op het eind van 1916 een dubbel ongeluk. Zijn vrouw, aan wie hij innig gehecht was en aan wie hij voor zijn Engelsche loopbaan veel te danken had, overleed en in diezelfde dagen werd hij in de straten van Londen overreden en brak beide beenen, het gebruik waarvan hij sedert moest missen. Zijn geestkracht bleef evenwel onverflauwd. Van zijn rijstoel uit volgde hij de gebeurtenissen van de wereld met aandacht. De godsdienstige beweging in Nederland, de onlusten in Ierland, de stakingen in Engeland, hij hield er zich over op de hoogte en sprak er over met animo en met frischheid van oordeel; hij vroeg vooral ook naar alles waarover hij dacht dat zijn bezoekers hem zouden kunnen inlichten. Er was iets droevigs in de positie van de oude heer, de lange magere gestalte weggezonden in die groote stoel, het wasbleeke, ingevallen gezicht met de fijne trekken in een strakke plooi van waardige, maar nooit onvriendelijke ernst. Hij liet zich nog geregeld naar de vergaderingen van het 'Committee' van University College rijden, sprak ook nog wel op vergaderingen. Maar de reis naar Holland dorst hij niet meer aan en dat deed hem pijn. Toch, wat het meest trof, als men hem in zijn huis in Berkeley Square bezocht, was de rust van die levensavond, de rust van een misschien niet bij uitstek krachtige, maar heel zuivere en edele natuur, die alle verdeeldheid in werk en studie had overwonnen en die nu (hij zei het mij eens zelf met de grootste eenvoud) al zijn hoop op de eeuwige waarheden van zijn godsdienst had gesteld.

Lord Reay overleed, Augustus 1921, 81 jaar oud, en werd begraven in Strathnaver onder groote belangstelling van de clan welker hoofd hij was geweest.

L o n d e n , 1 Augustus 1922.

P. GEYL.

Levensbericht van G.W.W.C. Baron van Hoëvell.

Gerrit Willem Wolter Carel Baron van Hoëvell werd den 19^{den} Juni 1848 te Dordrecht geboren. Zijne ouders waren Mr. Dr. Jacob Diederik -, rector van het Gymnasium te Dordrecht, en Cornelia Franciska Trip.

De van Hoëvell's (Hövell) zijn van zeer oude adellijke afkomst; hun geregelde stamreeks vangt aan met 'Roelof', die in 1382 op zijn kasteel 'de Hoevele' nabij Goor leefde en wiens naam op de oudste lijst van Stichtsche leenmannen voorkomt. In den tijd der Hervorming ging een tak der familie tot het protestantisme over, waarvan Gerrit Willem Wolter Carel - van af 1913 - de oudste vertegenwoordiger was. In genoemd jaar overleed Rudolph Jan Wolfgang Frans van Hoëvell tot Nijenhuis, lid van de Ridderschap van Overijssel, het toenmalige hoofd van den protestantschen tak, kinderloos, na zijn verren neef, onzen van Hoëvell, tot universeel erfgenaam benoemd te hebben. Deze noemde zich daarna ook wel 'van Hoëvell tot Nijenhuis', terwijl de katholieke branche zich noemt 'van Hövell tot Westerfliet (en Weseveld).'

De familie te Dordrecht had het niet breed en het gezin was groot: drie zoons en vijf dochters. De middelen, om de zoons een kostbare opvoeding te geven, ontbraken en zoo moest G.W.W.C., de oudste zoon, ook zoo spoedig mogelijk trachten zijn eigen brood te verdienen.

Na eerst op de particuliere voorbereidende school van Meester Goedhart te zijn geweest, bezocht hij het Gymnasium te Dordrecht en wel de Afdeeling *B* daarvan, waar hoofdzakelijk natuurkundige vakken werden beoefend. Waarom hij, die, evenals zijn vader, litterarisch was aangelegd, van de Afdeeling *B* leerling werd, staat waarschijnlijk in verband met de omstandigheid, dat eene universitaire opleiding voor hem toch niet zou zijn weggelegd. Bij de oprichting van een Hoogere Burgerschool te Dordrecht in 1865 ging hij terstond daarheen over, doch doorliep er niet den geheelen cursus; werd 'volontair' op de gasfabriek en was daarna gedurende korten tijd buitengewoon opzichter bij de Staatsspoorwegen.

Toen greep zijn oom, de voor de Indische Staatsgeschiedenis zoo bekende Dr. W.R. van Hoëvell, in. Deze ijverde krachtig voor het belang van Indië en zag blijkbaar in zijn begaafden neef een goede kracht voor het Indische Bestuur en op diens aansporen zien wij dan ook den jongen van Hoëvell zich los maken van het denkbeeld, in Nederland zijn brood te verdienen en zich daarop met allen ernst en energie voor de Indische carrière gereed maken. In 1867 slaagde hij zeer goed voor zijn examen A (ongeveer gelijk aan het eindexamen der H.B.S.), waarna hij naar Delft moest, om de colleges aan de 'Indische Inrichting' te volgen. De middelen voor het verblijf aldaar wist van Hoëvell zich te verschaffen door eene obligatieleening bij particulieren te Dordrecht aan te gaan, welke hij van uit Indië uit eigen inkomsten heeft afgelost.

Men begrijpt, dat hij zijn uiterste best deed, om die kosten tot een minimum te beperken, en daarin slaagde hij schitterend door de anders tweejarige studie in één jaar in zich op te nemen; in 1868 reeds had hij zijn diploma van het examen B (het zoogenaamde groot-ambtenaarsexamen) in den zak. Als bijzonderheid zij hierbij vermeld, dat de voorzitter der examencommissie was Dr. W.R. van Hoëvell, die dus van nabij het succes van zijn neef medemaakte.

In 1869 zette van Hoëvell voet aan wal te Batavia en eenige maanden daarna begon hij zijn bestuurscarrière in het Gouvernement 'Celebes en Onderhoorigheden', in het zelfde gewest, waar hij die ook - maar nu als Gouverneur - eindigde. Tusschen die twee tijdperken-in leidde zijn loopbaan langs verschillende andere deelen van den Nederlandsch-Indischen Archipel.

Achtereenvolgens zien wij hem als Controleur der 3de en 2de klasse in de Residentie Ambon (Amboina) 1870-1875, waarop een verlof naar Nederland, wegens ziekte, volgde; van 1886 tot 1897 als Controleur 1ste klasse en Assistent-Resident in het Gouvernement Sumatra's Westkust; als Assistent-Resident van Gorontalo (Res^{ie} Menado) 1886-1891; als Resident van Ambon 1891-1896. Na een éénjarig verlof in Nederland, wordt hij kort na elkander benoemd tot Resident van de Lampongsche Districten, Resident der Westerafdeeling van Borneo en Gouverneur van Celebes, 1898. Deze hooge post bekleedde hij tot 1903, toen hij, op zijn verzoek, eervol uit 's lands dienst ontslagen werd.

Toen hij den eersten keer met verlof in Nederland was geweest en naar Indië terugkeerde, maakte hij aan boord kennis met Mejuffrouw Jacqueline Catharina Monod de Froideville, welke kennismaking door eene verloving en weldra door een huwelijk op 31 Mei 1877, te Buitenzorg gesloten, werd gevolgd. Deze hoogstaande vrouw is voor hem een krachtige steun geweest, zoowel in zijn ambtelijk als in zijn particulier leven. Zij leefde geheel met hem mede en hield zijn naam steeds hoog o.m. door de bijzonder beschaafde en correcte, tevens in-vriendelijke wijze,

waarop zij als de echtgenoot van het hoofd- van plaatselijk- of van gewestelijk-bestuur wist op te treden. Zij was zoowel tegenover den geringsten als tegenover den hoogstgeplaatsten - hier denken wij onwillekeurig aan het bezoek van Franz Ferdinand van Oostenrijk aan Ambon tijdens het bestuur van van Hoëvell - volkomen op haar plaats en iedereen, die met haar in aanraking was geweest, behield daarvan eene aangename herinnering.

Gedurende het residentschap van Ambon werd van Hoëvell als bewijs van waardeering der door hem aan den lande en de wetenschap bewezen diensten, het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw verleend.

Met de diensten aan de wetenschap, meer bepaald de ethnologische, was hij al heel spoedig na zijne indiensttreding begonnen. Als jong controleur te Saparoea (Afdeeling de Oeliassers der Res^{ie} Ambon) verraste hij de belangstellenden in de Indologische wetenschappen met zijne boeken *'Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliassers, geographisch, ethnographisch, politisch en historisch'* 1875 en *'Vocabularium van het Ambonsch Maleisch'* 1876. Beide werken hebben vele ambtenaren bij het 'Binnenlandsch Bestuur' en anderen, die met het Ambonsche volk aanraking hadden of zochten, tot gids gediend.

Hoe het eerstgenoemde beoordeeld werd, blijke uit de volgende aanhalingen. Het 'Tijdschrift van Ned. Indië' 1876 zegt er van: 'Uit dit een en ander blijkt voldoende, dat 't den jeugdigen ambtenaar niet aan moed ontbreekt, om zijne overtuiging uit te spreken en wanneer het geschiedt, gelijk hier, met bescheidenheid en, vooral, wat de lezing van zijn boek bewijzen kan, na grondige studie der onderwerpen, voorgelicht tevens door eigen overtuiging en waarneming, dan verdienen ongetwijfeld zijne uitspraken, zoo niet blind vertrouwen, althans ernstige overweging'. De 'Indische Letterbode' getuigt: 'dat de autopsie den schrijver in staat heeft gesteld niet alleen zijn onderwerp nauwkeurig tot in alle bijzonderheden te behandelen, maar ook aan zijne voorstelling gloed en leven bij te zetten. De Nederlandsche Spectator: 'zijn boek bewijst dat hij kennis van zaken bezit en weet wat de belangen der Inlanders eischen, al is hij niet blind voor hunne gebreken.' De 'Economist' noemde het boek 'eene belangrijke bijdrage tot de kennis van land en volk'.

Tot zijne eerstelingen behooren ook nog de te Batavia in 1895 gedrukte *'nota betreffende de rechten, welke in de Residentie Ambon op onbebouwde gronden worden uitgeoefend'* en het gedurende zijn eersten verloftijd in Nederland gereed gemaakte artikel *'Iets over de vijf voornaamste dialecten der Ambonsche landtaal (Bahasa Tanah)'*. In het voorwoord van evengenoemde bijdrage geeft de schrijver er eene verklaring van, waarom hij zijne studie, hoewel die slechts fragmentarisch was, aan de pers heeft toevertrouwd: 'Gedurende mijn vierjarig verblijf in de Residentie Ambon was ik in de gelegenheid een en ander omtrent de voornaamste dialecten

der Ambonsche landtaal te verzamelen en ik zou daarmee zijn voortgegaan, zoo niet eene hevige oogonsteking mij genoodzaakt had, een tweejarig verlof naar Europa aan te vragen, waardoor de draad mijner studiën werd afgebroken. Aangezien het hoogst twijfelachtig is of ik bij terugkomst in Indië, wel weder in die zelfde Residentie zal worden aangesteld, zoo geloof ik der linguïstiek eenigszins te kort te doen, wanneer ik nu niet van de nabijheid der pers partij trok, om mijne aantekeningen over de Ambonsche landtaal te compileeren en door den druk bekend te maken. Moge mijn onderzoek dan ook al niet afgeloopen en mijn arbeid daardoor zeker nog verre van volmaakt of volledig zijn, zoo kan het hier geleverde voor een ander misschien de basis zijn, waarop kon worden voortgebouwd, daar 't toch eene stellige waarheid is, dat een dergelijk onderzoek vergemakkelijkt wordt, als men er bij 'op de schouders kan staan van zijn voorgangers.'

'Bij de beoordeeling van mijn arbeid houde men evenwel in 't oog hoe moeielijk een eerste schrede vallen moet en met hoeveel bezwaren ik te kampen had bij de studie eener taal, die niet alleen nog nimmer wetenschappelijk was beoefend, maar die geen letterschrift bezat en ook geene geschriften aanbood, die mij bij mijn onderzoek den weg konden wijzen, zoodat het gesproken woord de eenige bron bleef, waaruit te putten viel.'

Aan de woordenlijst is toegevoegd datgene, dat van Hoëvell van de literatuur der Amboneezen, in den mond van het volk bewaard, heeft kunnen verzamelen. Op een tusschen gevoegd blad in een hem toebehoorend exemplaar van die woordenlijst vinden wij, met zijn hand geschreven, een Ambonsch gedichtje met er onder de vertaling:

'Ach, als ik denk aan het land van Ambon,
Dan vloeien mijne tranen.
Als ik 's nachts in bed lig, slaap ik niet,
Mijn hart is ziek, er is geen geneesmiddel.'

Waarschijnlijk vertolkte van Hoëvell hiermede zijn eigen gevoel, want hij hield veel van Ambon, waar hij in drie verschillende rangen is werkzaam geweest (als Controleur, als Assistent-Resident, belast met eene zending naar de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden, en als Resident); een afscheidsgroet aan het land, waar zich de gelukkigste perioden van zijn leven hadden afgespeeld.

Tijdens zijn verblijf in Sumatra's Westkust vervolgde hij nog even zijne Ambonsche letterkundige studiën met de door hem vertaalde en verklaarde '*Twee zangen in de Ambonsche landstaal*' en schreef verder o.a. 'over den eed der Maleiers ter Sumatra's Westkust'.

Chronologisch volgen nu zijne monographieën over '*De Keieilanden*', '*De Tanimbar- en Timor-Laut-eilanden*', '*De Aroe-eilanden*' en '*De Afdeeling Babar en Leti-eilanden*'. Van Hoëvell

was nog niet lang Assistent-Resident van Gorontalo (Residentie Menado) toen hij door de Indische Regeering, met behoud van zijne betrekking, tijdelijk in de Residentie Ambon werd geplaatst, met opdracht zich op de hoogte te stellen van de geographische en economische toestanden op de bovengenoemde Zuidwester- en Zuidooster-eilanden. Dit stond in verband met het voornemen der Regeering, om die tot dusver aan hun lot overgelaten eilandgroepen onder meer direct bestuur van het Indische Gouvernement te brengen. Deze opdracht was iets bijzonders en bewijst hoeveel waarde de Regeering aan het oordeel van van Hoëvell over Ambonsche zaken hechtte. Toen van Hoëvell zijn rapport ter zake had uitgebracht (dat ook op ethnologisch gebied van belang is), werd hem de bijzondere tevredenheid der Regeering voor de wijze, waarop hij zijne zending had volbracht, betuigd.

In zijn eigenlijk bestuursressort, Gorontalo, teruggekeerd, zat hij niet stil, getuige zijne bijdragen: *'De Assistent-Residentie Gorontalo, voorzoover die onder rechtstreeksch bestuur is gebracht'* en *'Korte beschrijving van het rijkje Moeton (Bocht van Tomini)'*; voorts over *'de rijkjes Todjo, Saoesoe en Posso'* *'Een bezweringsfeest te Moeton'* en *'Ueber das abplatten des Schädels und der Brust in Buool (Nordküste von Selebes)'*. Een nakomertje is *'Het paard in de Gorontalosche landschappen'*.

Van zijn Gorontaloschen tijd bestaat nog een aardige brochure, getiteld *'Onmacht tegen onrecht'*, als antwoord op het werk van Mr. Piepers *'Macht tegen Recht'*, waarin deze rechtsgeleerde op zeer partijdige wijze tegen de Ambtenaren bij het *'Binnenlandsch Bestuur'* te velde trok.

'Wie zal' - zoo vangt van Hoëvell aan - na de behandeling of liever mishandeling, die de Heer van der Kemp, hetzij dan verdiend of onverdiend, ondervond, het nog durven wagen met Mr. Piepers in het strijdperk te treden? Wie zal zich durven blootstellen aan de macht van invectieven, die hij, zooals *'Jupiter tonans'* zijne bliksemschichten, iedereen om de ooren slingert, die durft naderen zijn schrijftafel, waar de inktpot met gal en venijn gevuld, gereed staat!' Zulk een begin pakt al dadelijk en dwingt tot verder lezen: *'Mr. Piepers is gewoon het doopceel te lichten van hen, die hem bestrijden of aanvallen. Voor het geval hij zulks, ook met mij wenscht te doen, wil ik hem hierin tegemoet komen door te constateeren, dat ik van jongst af aan, onder leiding van wijlen mijn vader vertrouwd ben geraakt met de oude classici, en hoewel financiële omstandigheden mij later belet hebben, een akademischen graad te verkrijgen en ik dus den stempel eener classieke opleiding niet in de initialen Mr. of Dr. vóór mijn naam draag, zoo geef ik Mr. Piepers toch de verzekering, dat hij in dit opzicht gerust kan zijn.'*

Daarna wijst van Hoëvell er op, hoe onredelijk en onrechtvaardig soms de ambtenaren van den Burgerlijken Stand (bijbetrekking der bestuursambtenaren) voor niets beteekenende ver-

grijpen tegen den vaak onduidelijken letter van de wet, door rechterlijke ambtenaren werden be- en veroordeeld. 'Een ander maal' zegt hij ergens verder 'moest ik bloeden, omdat ik in een doodacte van een kind, dat drie uren had geleefd, niet vermeld had, dat de overledene was geweest *zonder beroep*. Op zulke spitsvondigheden en muggezifterij spitsen de Officieren van Justitie hun brein, hetgeen den geldzak der griffiers ten goede komt. Zoo wordt 'summum jus summa injuria'.

Het bezigen van 'classieke' woorden, ook in zijn officieele briefwisseling, deed van Hoëvell graag. Zelden ontving zijn secretaris de door dezen in concept gestelde dienstbrieven van zijn chef terug zonder inlasschingen als 'sit venia verbo', 'cum grano salis', 'luce clarius', 'nomen est omen' enz. Zij waren, als het ware, het persoonlijke cachet van van Hoëvell op de stukken.

Bovendien deed hij geen gelegenheid voorbijgaan, om met enkele rake, humoristisch getinte uitdrukkingen, het soms beuzelachtige of ongerijmde in de gestie van de Gouvernementsbureaux te typeeren. Zoo antwoordde hij op een tot hem gericht verzoek van de Algemeene Rekenkamer om inlichtingen omtrent het verdwijnen van een 'nachtton' uit den inventaris der gevangenis te..... (een vroegere standplaats van van Hoëvell) o.a.: 'Handelde de kwestie over een ton..... gouds, die uit de betrekkelijke verantwoording verdwenen was, dan zou ik misschien na drie jaren, aan het andere einde van den archipel, zonder nadere gegevens, in staat zijn volledige opheldering te verschaffen, doch mijn geheugen is niet zoo goed, dat ik mij de lotgevallen van een..... nachtton na zoo een lang tijdverloop zou herinneren.'

In een brief, handelende over het sluiten van politieke contracten met vrij onbeschaafde Inlandsche bestuurders, vindt men het volgende: 'Zelfs de meest verstokte generaliseerende bureaucraat zou door één enkel reisje naar een der kampongs van het landschap..... van deze opvatting genezen zijn en mij moeten toestemmen, dat het een ongerijmdheid is, met deze dikwijls nog koppensnellende, bijna naakt loopende vorsten (sic!), die kinderlijk gelukkig zijn, als men hun een broek cadeau doet, contracten te willen sluiten als worden aangegaan met ontwikkelde potentaten in andere deelen van Indië..... Men zou die contracten zelfs nog meer in verband met de eischen des tijds kunnen maken en er zelfs bepalingen in kunnen opnemen tegen socialistische woelingen, ze zouden aanbevelingen kunnen bevatten, om te waken tegen hypnose en suggestie in rechtszaken, waarschuwingen om het middel van Koch tegen tuberculose niet dan met voorzichtigheid toe te passen en meer dergelijke fin de siècle topics, zaken even onbegrijpelijk voor hen als die omtrent telegraafkabels, vaccine of onderdaanschap.'

Na deze uitweiding vervolgen wij weer de reeks der door van Hoëvell gepubliceerde artikelen. In 1895 verschijnt '*Einige weitere*

Notizen über die Formen der Götterverehrung auf den S.W. und S.O. Inseln' en het volgende jaar *'Bijdriften bij de kaarten van Seran (vulgo Ceram)'*.

Uit het laatste gedeelte van zijn diensttijd dateeren o.a. *'Werphout (Boomerang) op Zuid-Celebes'* en *'Mitteilungen über die Kesseltrommel zu Bonto Bangun (Inseln Saleyer)'*, beide opgenomen in het *'Int. Archiv für Ethn.'* 1902 en 1903.

Nog verscheidene andere bijdragen van zijn hand zijn hier niet bij name genoemd.

Men ziet, in alle rangen van zijn ambtelijke loopbaan vond van Hoëvell den tijd, om op ethnografisch en geographisch gebied waardevolle studiën te maken. Vooral pionierwerk verrichtte hij gaarne en verleende ook gaarne hulp aan andere pioniers en in het algemeen aan wetenschappelijke onderzoekers. Zulks hebben o.a. ondervonden Prof. K. Martin op Ambon en de gebroeders Paul en Fritz Sarasin op Celebes. Eerstgenoemde zegt daarvan in zijn *'Reisen in den Molukken'* *'Ich war deswegen sehr froh als der Resident van Hoëvell, welcher bis dahin auf einer Dienstreise begriffen gewesen, zurückkehrte und mich als bald zu sich im Haus lud, zum schön gelegenen Batu Gadjah, welches sich, mit einem grossen Parke versehen und in völlig isolirter Lage ausserhalb der Stadt, eng in eine winkelige Ausbuchtung des Gebirgsrandes hineinschmiegt. Dort im Logirhause, inmitten der hübschen Anlagen und mit dem Ausblick auf den Wawani, fand ich Raum in Ueberfluss und Gelegenheit zu ungestörter Arbeit, beim Residenten selbst aber und seiner Gemahlin nicht nur die liebenswürdigste Aufnahme, sondern auch in jeder Hinsicht eine kräftige Unterstützung durch Rath und That, und so wurde denn dieser Ort der Ausgangspunkt aller folgenden Reisen, zu dem ich noch mehrfach zurückkehrte, um mir daselbst von Neuern körperliche und geistige Frische zu weiteren Unternehmungen zu erwerben.'*

In de door van Hoëvell voor het *Int. Archiv. für Ethn.* 1906 geleverde beoordeeling van het werk der Sarasin's *'Reisen in Celebes, ausgeführt in den Jahren 1893-'96 und 1902-'03'* lezen wij, in verband met zijne hulpverleening: *'Juist tijdens hunne tweede excursie naar Celebes stond de ondergeteekende aan het hoofd van dat gewest en kon hen op verschillende wijze bij hun streven behulpzaam zijn. En die hulp is hun in ruime mate verleend, zooals zij dan ook dankbaar erkennen: ' 'eine Unterstützung so tatkräftiger Art, wie das in der Geschichte der Wissenschaft fast ohne Beispiel sein dürfte.'* Trouwens alle degelijke onderzoekers, van welke nationaliteit ook, wie het ernstig om wetenschap te doen was, heb ik gedurende mijn langdurig verblijf in Indië steeds gesteund zooveel in mijn vermogen was.'

Dit is volkomen waar.

Na zijn terugkeer (thans voor goed) in Nederland, gaf hij weder

blijken van zich nog steeds op zijn geliefd arbeidsveld te bewegen, in den vorm van publicaties in het meergenoemde 'Internationale Archiv', in andere tijdschriften en bladen; van lezingen en van geschenken aan Musea. Wij vinden van hem uit dien tijd 'Zittend Ravana beeld op gevleugelde Raksasa' 1905; 'Nog iets over messing helmen, schilden en pantsers in het Oostelijk deel van den O.I. Archipel' 1906; 'Der Kris von Süd Selebes' 1906; 'Die Kesseltrommel zu Pedjeng Gianjar auf der Insel Bali', naar aanleiding van een artikel van W.O.J. Nieuwenkamp 1906; eene beoordeeling van het werk van F.J. Sachse 'Het eiland Seran en zijne bewoners' 1908.

Het spreekt van zelf, dat van Hoëvell gedurende zijne vele onderzoekingstochten - op elke dienstreis won hij gegevens voor zijne studiën in - ook gelegenheid had, om allerlei ethnographica te verzamelen en van die gelegenheid heeft hij ook ruim gebruik gemaakt. Te Ambon bezat hij nog een waar volkenkundig museum met een prachtige collectie, hoofdzakelijk de Molukken betreffende en twee groote vertrekken van de Residentswoning beslaande. Dit alles schonk hij in een al te royale stemming aan zijn toenmaligen koninklijken gast, den Oostenrijkschen Aartshertog Franz Ferdinand, toen die, op zijne reis om de wereld in 1904, ook Ambon met een bezoek vereerde. Het mag zeker betreurd worden, dat die collectie niet in ons voornaamste ethnografisch museum een plaats heeft gevonden. Maar *was* er een behoorlijke plaats daarvoor?

In de laatste jaren van zijn leven was van Hoëvell ziekelijk, waarmede afname en uiteindelijke verdwijning van zijn werklust gepaard ging. Hij stierf, twee en zeventig jaren oud, te 's Gravenhage den 21sten December 1920.

Ten slotte zij nog vermeld, dat van Hoëvell lid was van verscheidene wetenschappelijke genootschappen. Sedert 1892 was hij correspondent van de Koninklijke Academie van Wetenschappen; sedert 1906 lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

's Gravenhage, Augustus 1922.

G.F. DE BRUYN KOPS.

Lijst der voornaamste monographiën van G.W.W.C. Baron van Hoëvell.

‘Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliasers’ 1875.

‘Nota, de rechten betreffende, welke in de Residentie Amboina op onbebouwde gronden worden uitgeoefend’ 1875.

‘Vocabularium van vreemde woorden in Ambonsch Maleisch’ 1876.

‘Iets over de vijf voornaamste dialecten der Ambonsche landstaal (Bahasa Tanah)’. - Tijdschr. Kon. Inst. voor de Taal-, Land- en Volkenkunde in N.I. 1876 I.

‘Twee zangen in de Ambonsche landtaal vertaald en verklaard’ 1880.

‘Over den eed der Maleiers ter Sumatra's Westkust’. - Tijdschr. Bat. Genootschap 1880.

‘De Aroe-eilanden’, ‘de Kei-eilanden’, ‘de Tanimber- en Timorlaoet-eilanden’, ‘de Afdeeling Babar en de Leti-eilanden’ allen in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII.

‘Onmacht tegen onrecht’ 1889.

‘De Assistent-Residentie Gorontalo’. - Tijdschr. van het Aardrijksk. Gen. 1891.

‘Korte beschrijving van het rijkje Moeton (Bocht van Tomini)’. - Tijdschr. van het Aardrijksk. Gen. 1892.

‘Over Todjo, Saoesoe en Posso’. - Tijdschr. Bat. Gen. XXXV.

‘Een bezweringsfeest (mapasaoe) te Moeton’. - Int. Archiv für Ethnographie 1892.

‘Ueber das abplatten des Schädels und der Brust in Buool (Nordküste von Selebes)’. - Int. A.f.E. 1893.

‘Einige weitere Notizen über die Formen der Götterverehrung auf den S.W. und S.O. Inseln’. - Int. A.f.E. 1895.

‘Bijschrift bij de kaarten van Seran (vulgo Ceram)’. - Tijdschr. van het Aardrijksk. Gen. 1896.

‘Het paard in de Gorontalosche landschappen’. - Int. A.f.E. 1904.

‘Der Kris von Süd-Selebes’. - Int. A.f.E. 1906.

Levensbericht van Cornelis Willem Bruinvis 1829-1922.

Het is niet zoo eenvoudig als het lijkt Bruinvis' biograaf te zijn, ook niet, of, wellicht juist: vooral niet, wanneer men weet, de biograaf te zijn dien hij zelf zich wenschte! Want hoe eenvoudig, bescheiden, voor ieder klaar en open deze figuur ook geleek, hij zou niet geweest zijn wat hij geweest is, wanneer er niet méér in hem stak dan men zoo, op het eerste gezicht zou gedacht hebben.

Dat meerdere heeft mij altijd geboeid, maar ik heb het, naar ik meen, eerst begrepen toen ik hem op een afstand kon bezien; omdat hij op dien afstand niet kleiner, maar grooter leek, dan in de dagen, dat ik, zes jaar lang, onafgebroken met hem in het Alkmaarsche archief heb mogen werken.

Het Alkmaarsche archief - dat was het terrein, waar men zich hem kan en moet voorstellen, ook al heeft hij in de drieënnegentig jaren van zijn werkzaam leven op vele plaatsen en in verschillende functies gearbeid. Dat hij, door voor mij zijn autobiografische en bibliografische aantekeningen te beschikken, iemand tot levensbeschrijver koos, die vrijwel alleen en in elk geval hoofdzakelijk zijn archivarisperiode kent, bewijst, dat hij ook zelf deze periode zijn meest eigene achtte. Toen was hij eindelijk - op zijn zevenstigste jaar! - geheel zichzelf, volkomen op de plaats waarop hij sedert tientallen jaren gehoopt had, en welke hij wist dat hij met eere bekleeden kon.

Dáár, in den vóorzomer van 1900, zag ik hem voor het eerst: in die groote, holle ruimte met acht ramen uitziende op de binnenplaats van het Alkmaarsche Raadhuis, welke ruimte bergplaats van het archief en werkkamer van den archivaris tevens was. Daar, voor den binnenkomende aanvankelijk door een groote kast verborgen, zat aan een lange antieke tafel - het eenige smakelijke meubel in de gansche ruimte - op een krukje zonder leuning, een kleine gebogen man in een lustre werkjasje. Rond een stijf boordje sloot een smal zwart strikje en daarboven uit stak een ouderwetsche kop. De lange, grijzende en in een scheiding naar achteren gestreken haren, krulden boven de ooren een weinig op en omljstten, met een korte baard een bij den eersten

indruk ouwelijk, lichtelijk geelgetint gelaat. Maar door de brilleglazen glunderden een paar heldere oogen, wier glans en tinteling in staat was dien eersten indruk van ouwelijkheid te doen vervagen. Jong werd het rimpelig vel niet, noch het grijzende haar, maar zeventig jaren zou, wie Bruinvis daar ontmoette, hem niet gegeven hebben. Zeker niet bij een gesprek, dat allicht op de ontmoeting volgde, want hij sprak graag met menschen, althans zoo zij zijn belangstelling deelden. Dan draaide hij zich op zijn ronden kruk een halven slag om en, de handen tusschen zijn knieen op de zitting steunend, praatte of luisterde hij in volkomen aandacht. Lang zou hij echter nooit blijven zitten, want tien tegen een keerde het gesprek zich tot een of ander Alkmaarsch onderwerp en dan werd uit archief, of bibliotheek, of prentverzameling ter staving of verduidelijking het materiaal gehaald.

Dit voerde wel eens op zijpaden! Zoo'n archiefstuk, en zoo'n prent vooral herinnerden ook aan andere dingen en in het voortreffelijk geheugen van Bruinvis doken bij de aanschouwing meermalen zaken op, die hij niet wilde verzuimen even te vermelden. Wij zijn wel eens begonnen met een simpel vraagstuk uit de stadshistorie, en, na het omhalen van een tafel vol 'materiaal', terechtgekomen bij het vaststellen van de betrouwbaarheid van een of andere afbeelding, om dan tenslotte samen de straat op te stappen tot een inspectio in loco. En de oude heer met hoogen hoed en lange, oud-modische jas was daarbij niet minder vlug dan zijn bijna vijftig jaar jongere tochtgenoot, dien hij inwijden wilde in al de geheimen van oud-Alkmaars historie en leven. Zelden was een leermeester met meer ijver beziel, zelden werd onderwijs in zulk een materie levendiger gegeven, meer ook in contact met het leven en niet uitsluitend uit perkament en papier. Moeilijke kwesties als de waterrijke omgeving met zijn sluizen, overtoomen, afwateringen, te over opleverde, werden, na een bestudeering der kaarten, niet vaak voor afgedaan gehouden, voordat een wandeling in staat gesteld had ook de werkelijkheid nog eens op te nemen.

Zoo zou hij zijn taak tegenover hem, die bestemd was zijn werk over te nemen, niet hebben opgevat, indien hem zijn aanleg niet tot onderzoeken, critiseeren, schiften dreef met onweerstaanbare kracht. Hij was oprecht beziel met de begeerte om de waarheid te kennen en rustte nooit, voordat hij deze had vastgesteld of voor zichzelf tot de zekerheid was gekomen, dat alle middelen daartoe waren uitgeput. Niet alleen, natuurlijk, gold dat voor vraagstukken van stadsgeschiedenis, maar voor alle die op zijn weg kwamen. Hij had daardoor in godsdienstige en politieke dingen een zeer vrij oordeel, liet zich door schoonen schijn niet verblinden. En zoo ten uiterste verdraagzaam als hij was, zoo mild en welwillend tegenover elke andere ernstig beleden meening, zoo afkeerig stond hij tegenover alles wat niet echt was. Om bijbedoelingen tentoongespreide vroomheid kon hij al evenmin

uitstaan als zeker soort ostentatief ongelooft. Zelf was hij leerling van het modernisme van Strausz en getrouw lid van de Doopsgezinde Gemeente, wier arbeid hij steunde waar hij kon. In de politiek was hij van de oude, onvervalschte liberale school¹, zoo stellig en door en door, dat hij tot in zijn ouderdom een afschuw had van al wat hij ‘conservatief’ achtte.

Maar boven en voor alles was hij van een nauwgezetheid en eerlijkheid die zich uitte in alles, en die hem gelijk deed zijn tegenover ieder: bescheiden en eenvoudig, maar beslist. Geen bijzonder ontzag voor deftigheid, geen neerzien op het tegendeel. Voor ieder stond hij even welwillend klaar met zijn hulp en voorlichting. Maar, zoo hij dat noodig vond, spaarde hij ook tegenover niemand de kritiek; zoo human trouwens, dat ik niet weet, dat hij zich ooit iemand daarmede tot vijand gemaakt heeft; men wist of gevoelde trouwens, dat hij die kritiek ook op zichzelf met niet minder gestrengheid toepaste.

Voeg bij dit alles zijn verbazingwekkende werklust en werkzaamheid. Ik zou durven verklaren dat Bruinvis eigenlijk onophoudelijk heeft gewerkt. Dat er iets goddelijks kan zijn in luieren, kon bij hem niet opkomen: zijn fantasie was niet groot genoeg voor luchtige droomerij. Met dubbel hard werken het zoo (schijnbaar) verlorene weer inhalen, zou hem trouwens niet zijn gelukt, want hij verstond evenmin de kunst van harder als die van langzamer te werken. Deugdelijk en degelijk, rustig en steeds voort, dat was zijn methode, welke op den duur zeker het meeste resultaat opleveren moest, en die hij ook tot zijn zevenentachtigste jaar heeft kunnen volhouden. Maar zonder de hooge stijgingen geen vergezichten, zonder het diepe dalen geen worsteling om boven te komen! Veel en lang is er gewerkt, met bijenvlijt is er bijeengebracht, maar ik zie nergens in den levensarbeid de groote conceptie, nergens een hoogtepunt. Een historie van Alkmaar in een boeiend overzicht vervat, zou dat hebben kunnen zijn; en er zijn wel meer en minder belangrijke bouwstoffen voor, er zijn wel enkele tijdperken meer volledig behandeld, maar wat Bruinvis' hoofdwerk had kunnen zijn, dat is uitgebleven.

Ik zeg dat, omdat ik zoo'n werk van en voor hem heb gehoopt. Ik had hem de vreugde, die dat schenken zou, gaarne gegund. Maar verwacht had ik het niet, daarvoor was eenerzijds zijn bescheidenheid te groot, maar anderzijds ook zijn geest niet meer wijd genoeg van vlucht, toen hij gelegenheid en tijd zou gehad hebben om het te maken. Zijn afrondend werk, de nasporingen, die de leemten in zijn materiaal aanvulden, de enkele onderzoekingen die voor het geraamte van den bouw noodigwaren, dat alles begon pas na zijn zeventigste! En toen was zijn geest geheel geraakt in den gang van het detail-onderzoek, dan hier

1 Voor de verkiezingen van 1883 schreef hij anoniem eene zeer goede, kleine brochure.

dan daar aangevat, al naar het toeval dat wilde. Dan was het een vraag van elders, dan een gelukkige vondst, die dat onderzoek beheerschte. Hoe goed, hoe zuiver, hoe aardig en vernuftig vaak al die onderzoekingen waren, ten slotte voerden zij Bruinvis hoe langer hoe verder af van alles wat tot systematisch opgezet grooter werk leiden kon.

Het groote in hem, waarop ik in den aanvang van dit opstel zinspeelde, vinden wij dan ook niet in het werk, dat hij heeft nagelaten, maar in den ernst van zijn zich overgeven aan de stad zijner vaders, die hem lief was, en in de kostelijke wijze, waarop hij het dagelijksch offer van zijn persoonlijkheid aan haar heeft gebracht. Hij is ter wereld gekomen met bijzondere gaven: met een scherp verstand, een sterk concentratievermogen, een voortreffelijk geheugen, een zeer gezond gestel, dat een onverpoosde werklust mogelijk maakte. Hij had op grooter tooneel dan dat eener kleine provinciestad de kans gehad op schitterender loopbaan.

Maar hij heeft aan die aspiraties geen gehoor gegeven. Eenvoudig heeft hij zich een bescheiden taak gesteld: voor zijn vaderstad alles te doen wat in zijn vermogen was. Toen zijn huwelijk kinderloos bleef, heeft zich dat nog sterker geaccentueerd. Toen nam hij niet alleen gaandeweg verschillende functies aan in besturen en commissies, maar ook het lidmaatschap van den Gemeenteraad, dat na dertien jaren leidde tot zijn benoeming tot wethouder. Als zoodanig vielen hem gedurende twaalf jaar belangrijke werkzaamheden toe. Waarlijk reeds voldoende voor één man, maar toen hij zich in September 1899 niet herkiesbaar stelde, begon hij een nieuwen arbeid, door met 1 Januari 1900 op te treden als Gemeente-Archivaris, tot welk ambt ook het beheer van het Stedelijk Museum behoorde.

Gemeente-ambtenaar - zonder bezoldiging! - geworden, begon hij bovendien uit eigen middelen Prentverzameling en Bibliotheek te verrijken, daarmede trouwens slechts voortgaande op den weg, dien hij insloeg toen hij in 1885 de door zijn vader in 1836 begonnen en door hemzelf belangrijk uitgebreide prentverzameling betreffende Alkmaar en omgeving, aan het Museum ten geschenke gaf. Bovendien gaf hij een toeslag van meer dan 100% op het magere salaris, dat de stad aan den adjunct-archivaris betaalde en bestemde hij een belangrijk bedrag voor de stadskas, opdat die na zijn overlijden zijn opvolger als archivaris een goed tractement zou kunnen betalen. En dat terwijl hij nooit een bepaald vermogend man was; hij kon, wat hij voor zijn stad deed, slechts doen, door voor zichzelf zeer bescheiden eischen te stellen en te blijven leven in uitersten eenvoud. Ik geloof echter niet dat dit steeds wéér een opoffering was, noch voor hem noch voor zijn vrouw, want het kwam overeen met hun aard of het was hun zoozeer door plichtsgevoel gescherpte gewoonte geworden, dat zij de opoffering niet meer gevoelden.

De beperkte kring van de provincie-stad, waarvoor Bruinvis zichzelf bestemd had, of wil men: uit welks greep hij geen moeite gedaan heeft zich los te maken, heeft tenslotte zijn gansche natuur, zijn denken en doen beheerscht. Zijn scherp-critische geest heeft dien kring gansch doorgekeken, telkens weer en telkens van andere zijde. Hij heeft daardoor zijn aanleg om wat hij vóór zich kreeg van meer dan een kant te bezien, voor en tegen af te wegen, op merkwaardig consequente wijze verder ontwikkeld. Dit maakte hem bedachtzaam en voorzichtig in het openbare leven, maar deed aan den anderen kant zijn oordeel waardeeren als op deugdelijke gronden gebouwd. En als historicus verschafte hij zich daardoor een methode, welke in hare soort volmaakt kan genoemd worden. Zij bewaarde hem voor mistasten, al benam zij hem aan den anderen kant de smaak en het begrip voor verder perspectief. Hij was bij al zijn detailwerk, bij al zijn dikwerf peuterig onderzoek, echter niet tot een overdreven schatting van details gekomen, hij onderscheidde zeer wel wat de hoofdzaak was en wat bijzaken moesten blijven, maar hij kon aan den anderen kant een studie niet op de hoofdzaken richten, zonder dat hij deze onder een berg van bijzaken bedolf en soms zelfs onzichtbaar maakte. En, het algemeene te zien in het bijzondere, dat verstond hij al zeer slecht.

Zoo kon hij niet worden, tenslotte, een figuur die leiding gaf: noch in het openbare leven, noch in het stadsbestuur, noch zelfs in zijn meest eigen gebied, de Alkmaarsche historie-schrijving. Maar zijn groote gaven van hoofd en hart, zijn onkreukbare eerlijkheid en zijn verbazende werkkraft hebben hem op elk van deze terreinen tot een element gemaakt van groot nut: wat hij er gedaan heeft was af en was goed: degelijk voorbereid en deugdelijk uitgevoerd. Zijn Alkmaarsche historische onderzoekingen, waarover ik uit den aard der zaak beter dan over zijn overig werk kan oordeelen, putten elk op zichzelf hun stof uit; de door hem vastgestelde feiten staan werkelijk vast. Als hij in een of ander opstel fouten gemaakt heeft, zal men ongetwijfeld een later vinden, waarin zij worden aangewezen en hersteld. Hij begreep eenvoudig niet, dat men zoo iets kon nalaten, zelfs al had de zaak geen bijzonder belang. Zijn preciesheid in dit opzicht kan ik typisch illustreeren met een voorbeeld uit mijn eigen ervaring. Ik had aan het slot van een artikel over den 'Alkmaarschen Wees' geschreven hoe deze oude Indischgast, Wollebrandt Geleynsz, vóór hij zich terugtrok in de landelijke rust van een boerenhofstede in de Schermer, nog eens zijn mooie Compagnies-plunje had aangedaan om zich in al zijn pracht door den schilder Cesar van Everdingen te laten contereiten, zodoende het portretstuk in het Alkmaarsche Museum, dat eertijds op de fantasie van Mevrouw Bosboom gewerkt had en haar tot haar bekende novelle had gebracht, zijn plaats gevende in mijn verhaal. Maar Bruinvis schreef mij dadelijk, dat dit beslist onjuist

was: Wollebrandt had die ijdelheid niet gehad en het portret wèl kort voor zijn dood besteld, maar nooit af gezien, en er zeker zijn kostuum niet meer voor aangetrokken. Ik had het verzocht erratum in de volgende aflevering van *Oud-Holland* vergeten en vond sedert geen bijzondere aanleiding om het zeer onbelangrijke geval weer op te halen. Maar Bruinvis heeft mij dat niet vergeven, omdat hij vond, dat ik het karakter van den ouden Wollebrandt te zeer met ijdelheid belast had. Dit bleek mij bij mijn laatste bezoek aan hem en ik kon hem pas gerust stellen met de bepaalde belofte, dat ik mijn onjuiste voorstelling publiek herroepen zou. Het gebeurt bij deze!

Men trekke uit dit geval niet de conclusie, dat mijn oude vriend altijd zoo zwaar op de hand was! Ongetwijfeld moet hij in zijn jonge dagen een, wellicht wat stil, maar overigens toch vroolijke, levenslustige man geweest zijn, want tot in zijn hoogen ouderdom was hij vatbaar voor humor en kon hij soms kostelijk uit den hoek komen. Wil men een voorbeeld? Hij vond het prettig om, een kleinsteedsche rederijkers-gewoonte op niet onverdienstelijke wijze voortzettende, bij bijzondere gelegenheden met een vers voor den dag te komen. Ik heb er verschillende kladjes van onder zijn papieren gevonden en naast veel conventioneels ook aardige regels en wendingen kunnen lezen. Niet zeer verheven, maar voor een 75-jarige toch waarlijk grappig is het volgende, dat gericht was tot een bezoekster, die bij het afscheidnemen bewondering had uitgesproken voor de zijden pet, waarmede de oude heer zich, als hij in huis rond liep, den schedel placht te dekken:

‘Dank voor de eer mijn pet bewezen!
 Mijn plunje werd nog nooit geprezen,
 Want de oudste biedt mij 't meest gerief
 En is mij daarom lief.
 Toch kan ik mij maar niet verklaren,
 Hoe gij zoo spoedig kondt ontwaren,
 Dat in den gang een nieuwe hing,
 Die de oude pet verving.
 Mocht zij U door haar glans bekoren,
 Ook de oude glom, die ging verloren;
 De laster sprak: dat was van 't vet,
 Maar ik vond haar nog net.
 'k Had daarom nog wel aangeraden,
 Dat vet er zachtjes uit te braden
 Of uit te koken tot gelei
 Voor eenige pastei!
 Zij had nog lang mij kunnen dekken
 Tot schedelsieraad kunnen strekken,
 Doch driest geweld - onzalig uur! -
 Smeet haar in 't keukenvuur.
 Had men haar in een terp gevonden

't Waar spek voor oudheidkenners-monden
 Maar nu men haar den vuurdood gaf
 Zwijgt iedereen als 't graf'.

En waarlijk verdienstelijk lijkt mij de aanhef van het gedicht, waarmede de heer en mevrouw Bruinvis, na het vieren van hun 45-jarigen trouwdag, aan magen en vrienden hun portretten toe zonden:

'Zie de oude lui, in staatsie,
 Nog eens in beeld gebracht,
 De een met zijn decoratie,
 En de ander met haar pracht¹.
 Zij doen zich op hun mooiste voor,
 En 't kan er waarlijk wel mee door
 Voor vijf- en tweeënzeventig,
 Zoo monter en zoo levendig'.

Is dit alles genoeg voor een algemeenen indruk? Laat ik dan trachten door een korte levensgeschiedenis het beeld, dat ik mij van Bruinvis vormde, ook meer in onderdeelen te belichten.

Cornelis Willem Bruinvis werd den 26 Juni 1829 geboren als oudste zoon van den Alkmaarschen apotheker Cornelis Pieter Bruinvis en Alida de Lange. De vader was de zoon van den tabaksverkooper Cornelis Voorhout Bruinvis, de moeder de dochter van den notaris Michiel Johan de Lange. Hun gezin groeide tot acht kinderen aan, en weelderig hadden zij het niet. De oude heer Bruinvis zag desniettemin kans zich een aardige bibliotheek te vormen. Aanvankelijk, beïnvloed door den vriendschappelijken omgang met den bekenden Nicolaas Anslin, die zijn laatste levensjaren te Alkmaar doorbracht, had hij fraaie verzamelingen mineralen, conchiliën en vogelveeren aangelegd, maar later had hij zijn liefde meer aan de topographie verpand en hij bracht toen atlanten bijeen over verschillende steden. De meeste betekenis had de in 1836 begonnen verzameling over Alkmaar en omstreken, maar ook de afdeelingen Amsterdam en Leiden waren zeer omvangrijk. Om aan een borgstelling te voldoen, moest hij in 1865 de prentverzameling in veiling brengen (bij Fred. Muller), maar de afdeeling Alkmaar had hij toen reeds aan zijn zoon geschonken; behalve de prenten en enkele schilderijen, omvatte zij ook penningen en historische curiosa.

Als regent van het Burgerweeshuis, gaf de vader een beschrijving der schilderijen van dat gesticht uit, terwijl hij ook nog enkele kleinere historische opstellen schreef.

Bij al deze liefhebberijen stond al vroeg de jonge Bruinvis zijn vader terzijde. Voor de prentverzameling maakte hij bijvoorbeeld menige teekening (er zijn er al van 1842), die sedert afgebroken

1 Mevrouw B. droeg bij plechtige gelegenheden nog een gouden oorijzer.

of geheel veranderde gebouwen en stads gedeelten voor de herinnering heeft bewaard. Deze arbeid, de studie van Alkmaars historie, de kennismaking met wat in de stad aan oude kunstschaten over was, voedden den jongen Bruinvis op voor wat hij later als zijn speciale taak zou beschouwen. Niet weinig werkte daartoe ook zijn kennismaking mede met den Zaandamschen oudburgemeester G. van Orden, den bekenden numismaat; deze kennismaking leidde tot een geregeld verkeer. Elk jaar logeerde Bruinvis eenige weken bij den ouden, beminnelijken grijsaard, die, blind geworden, zéér dankbaar was iemand te vinden van zoo groote leergierigheid, in staat zijn verzameling in orde te brengen, zijn correspondentie te ordenen en hem voor te lezen wat hun beider belangstelling wekte. Bruinvis gedacht hem later steeds met groote erkentelijkheid als ‘Vader’ Van Orden, den man aan wien hij na zijn vader het meest te danken had. Toen Van Orden in 1854 was overleden, stelde Bruinvis den auctie-catalogus van zijn uitgebreide numismatische verzameling op; wel een bewijs van de degelijkheid, waarmede hij zich in dit speciale vak had bekwaamd. Hij heeft er een levendige belangstelling voor de numismatiek door gekregen en telkens toonde hij, dat hij daarin waarlijk zeer bedreven was.

Intusschen was toen reeds omtrent de maatschappelijke positie van Bruinvis beslist, geheel anders dan deze liefhebberijen zouden hebben doen vermoeden.

Het gewone schoolonderwijs had hij bij meester H.J. Prosman genoten en door ook de lessen - vóór den ochtendschooltijd! - van de kweekelingen te volgen, had hij het wat verder dan de anderen gebracht. Fransch leerde hij van een Belg, die klerk bij den ontvanger der stadsaccijnzen was; in het handteekenen oefende hij zich gedurende 5 jaren bij den Alkmaarschen landschapschilder P. Plas.

Toen werd hij, tot verdere ontwikkeling, op het kantoor geplaatst van notaris S.A. de Lange, zijn oom; maar zijn bewondering voor de Schoone Bouwkunst - gewekt door menig boek uit zijns vaders boekerij, o.a. l'Univers Pittoresque et Historique - deed hem besluiten zich daaraan te gaan wijden. Hij oefende zich dus in het bouwkundig- en perspectief teekenen, en trachtte zich de beginselen van meetkunde en algebra en eenige kennis der bouwmaterialen eigen te maken. Op 17-jarigen leeftijd kreeg hij een aanstelling als bouwkundig teekenaar, maar daar dit geschiedde bij de indijking van de waard Nieuwland op Wieringen, was er van ‘schoone’ bouwkunst niet veel sprake. Toch kon Bruinvis nog met genoegen over deze praktische werkzaamheid spreken. Toen hij, na afloop ervan, thuis kwam, had zijn vader een kwetsuur aan de rechterhand terwijl hij juist zonder bediende was. Bruinvis besloot toen, hoewel hij daartoe geenerlei neiging had, bij de apotheek te blijven in het belang van het gezin. Ofschoon hij kort daarop een aanbieding kreeg die het verder

gaan in de eerstgekozen richting mogelijk maakte, bleef hij bij zijn besluit en liet zich bij de te Alkmaar bestaande geneeskundige school inschrijven. Hier kreeg hij meer plezier in de scheikunde dan in de pharmacie, welke laatste door den bejaarden lector Toussaint (mevrouw Bosbooms vader) in wel wat heel verouderden vorm werd gedoceerd. Trouwens hij keek nog steeds uit of hij niet iets meer gewilts zou kunnen vinden; zoo deed hij in 1853 een poging om eigenaar van de toen nog zeer onbeduidende Alkmaarsche courant te worden. De poging gelukte niet, maar de nieuwe eigenaar nam hem met 1854 aan als Redacteur, een betrekking die hij tot 1883 heeft vervuld. Intusschen deed hij in 1854 toch ook voor de Haarlemsche Provinciale Commissie zijn apothekersexamen, omdat intusschen de mogelijkheid van zijn verloving met Mej. Schreuder afhankelijk was gesteld van dat examen. Vooralsnog echter kon hij zich niet vestigen en had hij gelegenheid om naast de studie en uitoefening - bij zijn vader - van wat nu zijn vak geworden was, ook andere dingen te doen. Niet alleen de redactie van de Alkmaarsche Courant, maar ook in 1854 de reeds vermelde samenstelling van den catalogus van Van Orden; in 1856 inventariseerde hij de archieven van Schagen en van Schagerpolder, en had hij bovendien gelegenheid in een bouwwerk te adviseeren. In denzelfden tijd bouwde hij het kerkje der Doopsgezinden te Broek op Langendijk en daarna te Alkmaar een nieuwe kosterswoning.

Intusschen kwam de mogelijkheid zich als apotheker te Alkmaar te vestigen, toen de vader van Bruinvis' aanstaande vrouw genegen bleek zijn apotheek aan zijn schoonzoon te verhuren. In Augustus 1859 betrok hij de zaak op het Ritsevoort en den 28^{en} September d.a.v. trad hij in het huwelijk. Nog in hetzelfde jaar volgde hij den overleden Toussaint op als lector in de pharmacie aan de Geneeskundige School. Dit was hem een aanleiding om van zijn vakstudie nog meer ernst te maken. Hij bleef lector tot de school in 1865 werd opgeheven.

Nu hij zich gevestigd had, kwam men zijn werkkraft ook voor de gemeenschap opeischen. In 1859 werd hij Buurtmeester (tot 1870), in 1860 Lid van de Commissie voor de Stadsteekenschool (tot haar opheffing in 1866), in 1862 lid van de huishoudelijke commissie voor eenige openbare scholen (tot 1864); in 1869 werd hij lid van de plaatselijke schoolcommissie, die hem in 1874 tot voorzitter koos (tot 1880); in 1862 was hij reeds lid, en secretaris, geworden van de commissie voor de Stadsapotheek (tot 1874). In 1870 werd hij bovendien Regent van het Burgerweeshuis (voorzitter 1874-1880). In 1874 Regent van het Provenhuis van Wildeman. In 1861 had hij de Ontzet-vereeniging medeopgericht en was hij als bestuurslid (voorzitter 1877-'84) opgetreden.

Ziende dat hij zoo de handen vol kreeg en dat zijn, overigens zoo bijzonder gelukkig, huwelijk kinderloos bleef, besloot hij in 1870 om het apothekersbedrijf te laten varen. Hij verhuurde zijn apotheek

aan den heer Brom en sloot met dezen een overeenkomst, waardoor hij met de boekhouding belast bleef. Het inkomen daaruit, gepaard aan dat als redacteur der Alkmaarsche Courant en de baten van een correspondentschap der Onderl. Brandwaarb. Mij. te Rotterdam, stelde hem in staat in zijn onderhoud te voorzien.

Hij breidde nu zijn journalistieke werk uit door in de jaren 1872, '73 en '74 wekelijks een hoofdartikel te leveren voor de Heldersche en Nieuwedieper Courant.

In 1874 werd hij tot lid van den Gemeenteraad gekozen. In den Raad was hij, hoewel hij zich nooit op den voorgrond stelde, weldra iemand naar wien men luisterde. Men maakte hem voorzitter van de Commissie van Toezicht op het Stedelijk Museum, bij de stichting daarvan in 1875, in welke stichting hij groot aandeel had gehad; deze stichting toch hield verband met de viering van het 3de eeuwgetijde van het ontzet en van de gebeurtenissen die daaraan voorafgingen, waarvoor in Alkmaar van 1872-'76 een Commissie bestond, in welke Bruinvis een belangrijke rol speelde, o.a. als voorzitter van de commissie voor den historischen optocht.

In 1876 werd hij lid van de Commissie van Bijstand voor de Financiën, eenige jaren later ook van die voor de Plantsoenen en deze beide belangrijke onderdeelen van het gemeentebeheer gaven voor hem kleur en inhoud aan de vertrouwenspost waartoe hij door de burgerij geroepen was.

Trouwens men zou van zijn bekwaamheden nog meer partijtrekken door hem in 1888 tot een der twee wethouders-zetels te roepen. Als wethouder van financiën had hij een niet zeer gemakkelijke taak, dien hij echter met groote nauwgezetheid vervulde. De post werd later nog verzwaaard door het feit, dat een hoogst scherpzinnige gemeentesecretaris, die het vaste vertrouwen van den burgemeester genoot, door hem gewantrouwd werd. Men sloeg aanvankelijk aan zijn waarschuwingen geen geloof, totdat, in December 1894, Bruinvis - hoe moeilijk het hem in zijn groote goedhartigheid ook viel - de beslissende stap moest doen, welke tot ontslag van secretaris en gemeenteontvanger beiden leidde. Nog vijf jaar heeft hij daarna het wethouderschap bekleed, maar na het bereiken van den 70-jarigen leeftijd stelde hij zich, ondanks van verschillende zijden geoefenden drang, niet meer herkiesbaar. Niet alleen, meende hij, dat dergelijke verantwoordelijke posten niet moesten worden toevertrouwd aan zeventigjarigen, maar ook geloofde hij nog een andere taak te hebben. Herhaaldelijk toch was hij bij zijn onderzoekingen van historischen aard tot de ontdekking gekomen, dat de beschrijving van het Gemeente-Archief, welke Dr. P. Scheltema in 1869 had gemaakt, onvolledig en gebrekkig was. Hij bood dus aan om een verbetering der ordening van het archief te ondernemen, mits hem een adjunct-archivaris werd terzijde gesteld, dien hij bovendien tot zijn opvolger zou opleiden.

Dit aanbod werd gaarne aanvaard en met 1 Januari 1900 werd Bruinvis tot onbezoldigd gemeente-archivaris benoemd; den 1 Aug. d.a.v. werd ondergeteekende hem terzijde gesteld.

Een opgewekte werkzaamheid volgde, die, in stede van hem aan te grijpen, Bruinvis scheen te verjongen. Het feit, dat hij zich thans ongestoord aan zijn liefhebberij kon wijden, dat hij bovendien een medewerker had, die belangstelling koesterde voor de dingen welke hem ter harte gingen, gaf hem als het ware nieuwe veerkracht.

Het is hier de plaats niet een kritiek te geven op den voornaamsten arbeid, dien Bruinvis verrichtte: de herordering van het Gemeente-archief. Maar de beteekenis ervan moet ik aanduiden. Daarbij moet in de eerste plaats worden vastgesteld, dat Bruinvis, ofschoon het door Scheltema gevolgde systeem afkeurende, gemeend heeft niet een geheel nieuwe ordening te moeten ondernemen. Hij zou die ongetwijfeld niet hebben kunnen voltooid zien, maar bovendien had het door Scheltema ingevoerde dossiersysteem de losse stukken op zóó grondige wijze uit elkaar gebracht, dat voor 3/4 ervan de oude ordening wel niet zou zijn te herstellen. Hij heeft dus, op den grondslag van Scheltema's werk doorgaande, dat van de vrijwel ontelbare fouten gezuiverd, en tal van stukken beschreven, die aan Scheltema onbekend waren gebleven. Het geheel was zoo weliswaar niet in alle opzichten bevredigend, maar toch bruikbaar en overzichtelijk. Voor een klein stadsarchief is de toestand inderdaad zéér goed geworden, hoe weinig wetenschappelijk de Inventaris met zijn verdeling in 'Boeken en Banden' eenerzijds, en 'Perkamenten en Papieren' anderzijds er ook uit moge zien, hoe weinig bevredigend rubrieken als die van 'Stukken van verschillenden aard' ook mogen wezen, en ook al waren tal van stukken opgenomen, die de rechtgeaarde archivaris naar de bibliotheek zou verwijzen! Dat waren echter de consequenties van het systeem waaraan men zich noodgedwongen gebonden had.

In 1903 reeds had Bruinvis de voldoening de vrucht van dezen ingespannen arbeid, uit te geven in een kloek deel van 185 pagina's, bevattende de 'Verbetering en Aanvulling van den Inventaris van Dr. P. Scheltema, 1869'. In 1912 volgde nog een tweede aanvulling betreffende de archieven van een der Conventen, van de Gasthuizen, van het Burgerweeshuis en van de Voormalige Ambachtsheerlijkheden der Stad; in 1917 verscheen een vervolg van het boek van 1903.

Bovendien ontwikkelde Bruinvis nog een bewonderenswaardige werkzaamheid, waarvan de hierachter volgende lijst van geschriften een denkbeeld geven kan. Men bedenke, als men de titels ziet, ook erbij hoe enorm veel arbeid er bijv. schuilt in de door hem samengestelde 'Naamlijsten' der vroedschappen en der andere regeeringspersonen, waar voor elken datum haast nazoeken noodig was. Voor het nieuwe Biografisch Woordenboek stelde hij bijna driehonderd levensberichten! Een nieuwe ordening ondernam hij

der uitgebreide prentverzameling, een dergelijke van de bibliotheek, waarvan de catalogus, in 1896 reeds verschenen, in 1902 met een omvangrijk tweede, in 1904 met een niet minder groot derde gedeelte vervolgd werd. Heel wat rapporten aan het Gemeentebestuur, de beantwoording eener uitgebreide correspondentie, die meestal tot onderzoekingen leidde, zijn daar nog bij te voegen. Ook al kwam een deel van het werk daarvoor neer op zijn adjuncten, - (na mijn vertrek in 1906 waren dat Ds. P.J. Glasz tot 1910 en sedert Mej. C.G.E. Bruining, die Bruinvis in 1917 opvolgde) - hij liet niet gaarne wat over en het was een groote toer om den ouden heer wat hulp op te dringen!

Elken morgen om klokslag negen was hij op zijn post, precies om twaalf brak hij op, om om twee uur weer present te zijn en dan tot vier uur te blijven. Vacantie vond hij een dwaasheid en in de zes jaren dat ik met hem werkte, heeft hij slechts nu en dan een middag vrijaf genomen om met gasten een rijtoertje in den omtrek te maken! Die gewoonte heeft hij pas in de laatste jaren opgegeven. Eerst nà zijn 85ste ging hij alleen in de morgenuren naar het Archief en slechts als het heel slecht weer was met een rijtuigje. Dat rijtuigje werd in het laatste jaar van zijn archivarisschap, toen hij er van zijn eerste attaque weer zoowat bovenopgekrabbeld was, het dagelijksch vervoermiddel. Eerst toen hij werkelijk niet meer kon, legde hij het bijltje erbij neer. Toen bleef hij ook thuis nog werken. De enkele malen, dat ik nog gelegenheid had hem te bezoeken, vond ik hem dan in hetzelfde kleine spreekkamertje, waar hij altijd gewoon was geweest ook nog een paar avonduren bezig te zijn, wanneer de vroege maaltijd - de ouderwetsche luidjes aten steeds precies om kwart over vier! - was afgelopen. Zijn beenen konden niet meer mee en zijn eens zoo keurig schrift werd bijna onleesbaar. Toch dicteerde hij dan nog artikeltjes voor de Alkmaarsche courant, en hij moest en zou op de hoogte blijven van wat er in zijn geliefde stad gebeurde. De vele veranderingen, de nieuwe gebouwen, de parkaanleg en wat dies meer zij, bleef hij volgen en ruim een jaar voor zijn dood nog liet hij zich rondrijden door Bergen en Schoorl en toen hij van het rijtuig uit, de bebossching der duinen niet overzien kon, werd hij op een paard getild om ook dat niet te missen.

Hoe bezig, hoe belangstellend, hoe opgewekt hij ook nog wezen kon, zijn ware levensvreugde was echter toch weg, sedert vrij onverwacht, in 1916, zijn hartelijk geliefde vrouw gestorven was. Het verlies van vele vrienden en bekenden, door dood of vertrek naar elders, begon hij nu ook dubbel te gevoelen; ook zijn eigen lichamelijk lijden viel hem zwaarder. En vooral zijn laatste levensjaar, toen zijn geheugen hem ook begon te begeven en de zoo onafhankelijke man hulpbehoevend was geworden, heeft hem veel leed gebracht. Maar hij is nooit een grommende oude heer geworden, een knorrepot, als hij steeds had verafschuwd!

Dat een man als Bruinvis gewaardeerd werd ook buiten den kring van hen, die dagelijks met hem omgingen, spreekt vanzelf. Reeds in 1854 werd hij lid van het Historisch Genootschap, onze Maatschappij benoemde hem in 1875, het Friesch Genootschap in 1886, het Utrechtsch genootschap in 1887. Het Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam, waarvan hij sedert 1861 lid was, benoemde hem tot eerlid in 1908, de Ver. Amstelkring deed hetzelfde in 1906. De Rederijkerskamer Bilderdijk had hem al eerlid gemaakt in 1881.

Toen hij in 1899 was afgetreden als wethouder, werd hij in 1900 tot Ridder der Orde van Oranje Nassau benoemd en in 1920 werd hem de medaille geschonken voor verdienste voor de Openbare Verzamelingen. Maar hoezeer hij door deze Koninklijke onderscheidingen vereerd was, géén hulde heeft hem aangamer getroffen dan die door tal van vrienden hem in 1909 bij zijn 80sten verjaardag gebracht, toen hem een vertrek, dat bij het Stedelijk Museum getrokken zou worden, betimmerd en gemeubeld werd aangeboden, een vertrek, dat-blijkens het opschrift boven den ingang, - bestemd was zijn naam te dragen en voor altijd in de herinnering te doen bewaren.

De wensch der huldigers, dat hij dáárheen zijn werkkamer zou verleggen, het holle archieflokaal ervoor verlatende, heeft hij echter niet vervuld. Het vertrek was hem daarvoor véél te mooi. De oude heer bleef rustig op zijn oude plaatsje werken. Ik kan dat volkomen begrijpen, het was geheel naar zijn aard het werk als een vreugde en een plicht te beschouwen om het werk-zelf en nooit ook maar één oogenblik daarbij te denken aan eigen gemak!

De ware 'Bruinvis-kamer' is voor mij dan ook niet het stemmige Oud-Hollandsche vertrek, maar de kale, met boekenschappen en geverfde kasten vol staande, ongezellige, smakelooze ruimte, waarin echter als middenpunt de wakkere, werkzame octogenarius, wiens levendige geest vlug en vaardig gebleven is, den traditioneelen invloed van archiefstof ten spijt, omdat hij daar zat, gedreven door een waarachtige, trouwe liefde voor zijn vaderstad.

Die vaderstad heeft misschien grooter mannen voortgebracht, wier geest schouwde naar breeder vergezichten, maar moeilijk zal er een tweede gevonden worden, die haar zoo van ganscher harte gediend heeft, die zich dien dienst tot een plicht rekende, welke onafgebroken, met onverdroten trouw en ijver werd vervuld, zóó, dat daarin tevens een rijk levensgeluk werd gevonden.

'Felix labore' was zijn lijfspreuk, dien hij gaarne aanvulde met het 'Repos ailleurs'; nu hij de rust gevonden heeft, mogen wij wel zeggen, dat dat voor hem geen mooie woorden waren, maar ten volle gemeente, waarvan hij het verstaan heeft een schoone werkelijkheid te maken, - tot het einde toe!

's Gravenhage, Aug. 1922.

H.E. VAN GELDER.

Lijst der werken.

A. Afzonderlijk verschenen:

Wegwijzer ten dienste van vreemdelingen in Alkmaar en omstreken ter gelegenheid van het 8^e Landhuishoudkundig Congres. Te Alkmaar bij Joh^s Roem 1853.

Wandelingen door Alkmaar, Heiloo, Egmond, Bergen en Schoorl. Te Alkmaar bij W. Nederkoorn 1905. Tweede herziene druk 1911.

Gezichten op Alkmaar. Geschiedkundige mededeelingen bij teekeningen door B.G. ten Berge. Te Alkmaar bij Joh^s Roem 1862.

Over Alkmaarsche Geschiedboeken en Geschiedschrijvers. Niet in den handel 1888. [Verbeterde en vermeerderde druk. Niet in den handel 1892].

Archief der gemeente Alkmaar. Verbetering en aanvulling van den Inventaris van dr. P. Scheltema, 1869. Van gemeentewege gedrukt 1903.

Vervolg hierop; als voren, 1917.

Archieven van Het Convent der H. Maria van Nazareth of jonge begijnhof, De Gasthuizen, Het Burgerweeshuis (tot 1869), De voormalige Ambachtsheerlijkheden der stad (1910).

Catalogus der Schilderijen en Oudheden, aanwezig in het Stedelijk Museum te Alkmaar 1885.

Tweede druk 1895.

Derde druk 1906.

Vierde druk 1911.

Catalogus der Nieuwe Bibliotheek van het Stedelijk Museum te Alkmaar 1880. Supplement 1884.

Catalogus der Bibliotheek van het Stedelijk Museum te Alkmaar.

Eerste gedeelte 1896.

Tweede gedeelte 1902.

Derde gedeelte 1904.

Catalogus van Boekwerken, betreffende (meest Nederlandsche), Kerkgeschiedenis, voorkomende in de Bibliotheek van het Stedelijk Museum te Alkmaar 1909.

Catalogus der Prentverzameling van Alkmaar en Omstreken, aanwezig in het Stedelijk Museum te Alkmaar 1890. Supplement 1895.

De Alkmaarsche Vroedschap tot 1795. Niet in den handel. 1904.

De Regeering van Alkmaar tot 1795. Niet in den handel. 1904.

Naamlijst van de leden der Regeering, de Secretarissen en Thesauriers van Alkmaar sedert 1795. Niet in den handel. 1903.

Levensschetsen van en Mededeelingen over Beeldende Kunstenaars, die te Alkmaar geboren zijn, aldaar gewoond of voor die stad gewerkt hebben. Niet in den handel. 1905 (Zie ook *O. Holland*, 1909 en 1919).

De Alkmaarsche Bedrijfs- en Ambachtsgilden. Hun bestaan, vernietiging en nalatenschap. [Gedrukt voor rekening der gemeente]. 1906.

De Gevangenis, inzonderheid het Tuchthuis, te Alkmaar. Niet in den handel. 1908.

De Molens te Alkmaar. Niet in den handel. 1905.

De Bank van Leening te Alkmaar 1544-1875. Niet in den handel. 1913.

De Geneeskundige School te Alkmaar 1827-'65. Niet in den handel. 1915.

Hoe de Alkmaarsche Waagtoren zijn klokkenspel bekomen heeft. Niet in den handel. 1888.

Hoe de Alkmaarsche Waagtoren zijn klokkenspel bekomen heeft. Tweede druk, vermeerderd en uitgebreid tot eene geschiedenis van de kaasmarkt, het waaggebouw en het waagrecht te Alkmaar. Te Alkmaar bij Herm. Coster & Zoon. 1889.

Alkmaar in 1560. Volksvoorzetting. Te Alkmaar bij Herm. Coster & Zoon. 1881.

Te Alkmaar in den geuzentijd 1566-1572. Niet in den handel. 1894.

Catalogus der historische tentoonstelling over de jaren 1568-1578, in October 1861 te Alkmaar gehouden.

Voetzoekers en Ontzetviering [1625-1903]. Te Alkmaar bij Herm. Coster & Zoon. 1905.

Het Patriotisme te Alkmaar 1781-1791. Te Alkmaar bij Herm. Coster & Zoon. 1886.

Politieke afstraffing en zuivering in 1795-1798. Met een naschrift betreffende 1799. Niet in den handel.

Het Alkmaarsche kerkgeschil op 't ergst. Verhaal van het gebeurde in 1610. Niet in den handel. 1894.

Verdrukking en volharding der remonstranten te Alkmaar in 1619 en volgende jaren. Niet in den handel. 1894.

De Stichting van het Roomsch-Catholiek Weeshuis te Alkmaar. Te Alkmaar bij A. Kusters. 1905.

Israëlieten te Alkmaar. Niet in den handel. 1912.

De Levensloop van een Honderdjarige. Geschiedenis der Alkmaarsche Courant (1799-1899) door een oud-gediende der pers. Uitgaaf van Herm. Coster & Zoon.

Jacob Eduard de Witte van Haemstede. Zonder titel en adres gedrukt. 1887.

De Ambachtsheerlijkheden van Alkmaar..... 1730-1855. Te Alkmaar bij Herm. Coster & Zoon. 1904.

Eene vreedzame verovering [de bedijking van de Schermeer] na 250 jaren herdacht. Te Alkmaar bij Herm. Coster & Zoon. 1883.

Catalogus van het Kabinet Nederlandsche Historie- en andere Gedenkpenningen, nagelaten door G. van Orden. 1854.

B. Gedrukte rapporten voor het gemeentebestuur.

De Egmondervaart. De Verlaatjes. 1902.

Over eenige wegen benoorden Alkmaar. 1903.

Twuyverweg. 1904.

Verhouding tusschen het vroegere St. Elisabeth's Mannen- en Vrouwengasthuis, thans stads-ziekenhuis en de gemeente. 1905.

De geldmiddelen van het Burgerweeshuis te Alkmaar sedert de oprichting. 1909.

Verslagen van het stedelijk museum 1875-1907.

Verslagen van archief, museum en bibliotheek 1908-1916.

C. Bijdragen in tijdschriften:

*De Alkmaarsche Courant*¹ (de cijfers geven de nrs. der crt.).

1861. De r.c. St. Laurenskerk aan de Laat. 38.
De r.c. St. Matthiaskerk aan de St. Jacobstraat. 42.
1863. Slooperij [het tuighuis, de infirmerie en de varkenswaag]. 7.
Gebeurtenissen te Alkmaar in 1813 en 14. 35, 37, 38, 40, 43.
1866. De r.c. St. Franciscuskerk aan de Schoutestraat. 32.
De r.c. St. Dominicuskerk aan de Baangracht, 33.
1867. Toestand der plaatselijke nijverheid. 4, 5.
Over wat puin en brandhout [het voormalig middelbegijnhof en
vrouwengasthuis]. 40.
1872. Het roomsch-catholiek weeshuis. 22.
1881. Alkmaars Raadhuis. 109.
1882. Een Alkmaarsch klooster-archieff. 56.
1884. Jan Krabbendam. 152.
1885. Nog eens Murmellius en de alkmaarsche school [contra dr. de Gelder].
24.
1887. De oude scholen, door dr. J.J. de Gelder. 10.
1888. Cornelis Willemsse Croon, vroedschap in 1573-76. 66.
1889. De kalkovens [Alkmaarsche Volewijk]. 23.
Maximiliaan Ludovicus Nuyens. 28.
1890. Opstootje op de botermarkt 1741. - Gruttersnering in de 17^e eeuw.
94.
1891. Hoe het vroeger ging [voordeelen door regenten van Hoorn bedongen
bij de bedijking van de Schermeer]. 76.
Over paarden en koeien. [Bepaling voor de paardenmarkt 1634];
[Veepest en stadsboerenplaatsen 1745-46]. 126.
1892. Maarten Pietersz. van der Mey. 75, 131.
Trijn Rembrands. 78.
Een schuttersmaaltijd in 1563. 137
1893. Om den voorrang [Poging tot vestiging te Alkmaar van het Collegie
van Gecomm. Raden. 1600, 1601]. 49.
Beschermd Nijverheid. Casper Benoit - Paschier Lammertin. 50,
51.
Het Eiland. 58, 61.
Hard dak. 74.
Het Kapels-gasthuis. 80.
Stadhouder en Vroedschap 1650. 114.
Van Pestilentiën. 122.
Exue. 132.
Frederik Pieterszoon Houtman. 154.
1894. Het Hof. 8, 9.

1 Artikelen van politieken, socialen en polemischen aard, boekbeschouwingen enz. voortvloeiend uit het redacteurschap der Courant, 1854-83, blijven onvermeld.

1895. Graangebreek. 30, 32.
Een eeuwgetijde. [Vrijheidsfeest]. 35, 36, 37, 39.
Bij laag zomerpeil. 46.
Ongeluk bij vorstelijk bezoek. 46.
Om het voordeel [Pogingen van Alkmaar om deel te krijgen aan de
uitrusting der schepen en aanwijzing hunner kapiteins ter Admiraliteit
van Westfriesland 1615-1638]. 47, 48.
Spaansche krijgsgevangen te Alkmaar. 53.
Een praatje over Oud-Alkmaar. 59, 60.

1895. Om en bij de Schermerpoort. 73, 79, 80.
Plundering [1714]. 87, 88.
Oproer [1653]. 112.
Oranje boven [1747]. 122.
1899. Afwisselende waarde van een heerenhuis [der heeren van Bergen). 121.
1900. Gedwongen betoon van trouw aan den overheerscher. 87.
Plaatsbepalingen te Alkmaar. 127.
1902. Het Eilandje bij den Straatweg. 114.
Van koepels en van een vijver. 127.
1903. Een op de spraak gebracht regent 1627. 54.
Mgr. C.J.M. Bottemanne. 62.
Alkmaar departementale hoofdstad. 87.
In het jaar der Dwaasheid [1720]. 109.
Het 'Zijper schuitje'. 116, 119, 122, 123.
Diaken worden of betalen. 129, 132.
1904. Zondagsrust [Bepalingen van 1665 en 1673]. 11.
Uittrekken van schutters 1588, 1629, 1672, 1673. 46, 48, 50, 53, 55.
Muziek-onderwijs voor blinden [1617, 1619, 1650]. 72.
Winkels te Alkmaar. Een terugblik. 85.
Hendrik Dirk Kruseman van Elten. 86.
1905. Jan Nicolaas Anslijn. 22.
De Zeven Wonderen van Alkmaar. 79-82.
1906. Alkmaarsche Liefdadigheid jegens landgenooten en vreemden 98, 102, 110, 111, 117. 129-132.
Het Huis van Achten. 139, 157.
Wegen en Vaarten om Alkmaar omstreeks 1550. 192.
Te Bergen. 2 September 1906 [De zeeweg, gedicht]. nr. 207.
1907. Alkmaar in het laatst der 16^e eeuw volgens Buchelius' Diarium. 76, 81, 87.
Voor honderd jaren [Deputatie naar Koning Lodewijk 1806. Herhaald verblijf des Konings te Alkmaar 1807]. 102, 103.
Mr. W. van der Kaay. 145. † 29 Juli 1918.
Mode, beschaving en vermaak in het begin der 19^e eeuw. 221.
Het ontstaan van den Hout. 275.
1908. De Nieuwlanderpoort. 81.
De Kennemerpoort. 87.
De Texelsche poort. 98.
Beren, zwanen, ooievaars. 132.
Uit de geschiedenis van het Diaconiehuis. 149, 163.
De Groote kerk in gevaar [uitzetting van den noorder bovenmuur 1684]. 177.
Uit Alkmaars verleden [van verschillende jaren]. 192, 193, 195.
Kerkzilver 219.
Egmonder antirevolutionairen [1795]. 235.

1909. Jubileum der Maandagsche Veemarkt. 31, 37.
De Steeweg [verkeerde grensscheiding]. 33.
Alkmaar ten onrechte een hoofdstad van Kennemerland genoemd. 180.
Een teer punt overwogen [Terdoodbrenging van 2 geestelijken in Dec.
1573]. 230.
1910. Een verdwenen industrie [de tegelbakkerij, verbrand in 1810]. 73.
Het Huis van Zessen. 291.
1911. Eeuwgetijde van de rechtbank te Alkmaar. 24.
Een kijkje op Alkmaar toen wij fransch waren. 94.

1912. Predikants-beroepen in 1704 en 1706. 77.
 Fabriekmeesters. 94.
 Uit Alkmaars verleden [van verschillende jaren]. 123.
 De kerk te Driehuizen. 183.
 Onze commissarissen van politie in den franschen tijd. 278.
1913. 1843 - 6 Januari - 1913 [Herinnering aan 'Oostwijk']. 4.
 Nog eens: uit den franschen tijd [de 100 hoogstaangeslagenen te Alkmaar in 1811 en 1813]. 21.
 Schavotstraffen. 207.
 Wessel vander Lee. 213.
 Terechtwijzingen op historisch terrein (demping van Nieuwesloot, Laat enz.). 219.
1914. Voor 400 jaren (De Informatie van 1514). 62.
 Gedenkdagen van liefdadige stichtingen. 109.
 Fonds van Boekenoogen. 180.
1915. Opschrift van een der wijzerborden op den waagtoren. 132.
 Aardrijkskundige namen. 207*b*.
 De historisch-topografische atlas van Alkmaar en omstreken. 237, 238, 240.
1916. Nieuwe platte grond der stad. 101.
 Gedempte grachten. 130.
 De 'Doorbraak' [Waagplein-N.-sloot]. 172.
1917. 60^e Verjaring der promotie van mr. W. v.d. Kaay. 137.
 Clarissenbuurt. 138.
1918. Waarde van een huis. 95.
 Alkmaars Raadhuis. 109, 112, 115, 120.
 De Zes Wielen. 164, 168, 174, 180.
1920. Verkeerde namen. 84, 87, 90.
 Museumbelangen. 255, 265.

***De Navorscher*¹ de cijfers geven de pag.**

1851.	113	Schoorsteenpilaren uit Karthago (in het slot te Schagen).
	173	De gouden engel (te Koedijk).
1852.	144, 227	Ludolphus Potterus.
	153	Frederik Houtman en zijn graf.
1853.	51	Oudheden tusschen Alkmaar en St. Pancras.
	174	Boeren-Zaterdag (te A.).
	226	Grafzerk van Isaïc le Maire en Maria Walraven, te Egm. Binnen.

1 In dit tijdschrift schreef hij van den eersten jaargang (1851) af tal van grootere en kleinere bijdragen. Het heeft geen belang in overeenstemming met de ruimte om ze hier alle te vermelden. Ik noem dus alleen die bijdragen, welke met Alkmaar en omgeving samenhangen, omdat het wel van belang is al Bruinvis' arbeid op dit gebied in één overzicht bijeen te hebben.

	326	Almanak door Petrus Forestus.
	Bijblad 29	Petrus Forestus. Genealogie der Foreesten.
	10	Nederlandsche Volksoverleveringen (te A.).
	44	Opschriften van kerkklokken (te A.). (Zie ook 1855. 111).
	186	't Vrooner klokje.
1854.	20	Catharina Rembrands.
	99	Uitlegging en bevestiging van Alkmaar.
	104	Werken over de belegering van Alkmaar.
	131	Hensbeker van 't Collegie van de Hondsbossche.

	168	Gerrit Pietersz. Schagen.
	174	Uitvindingen van Cornelis Drebbel.
	189	Kruisjes op de straatsteenen (te A.). (Zie ook 1855 bl. 14).
	203	Openbare bibliotheken in Nederland (te A.)
	269	Dirk en Pieter Rembrandtz van Nierop.
	275	Monument van Nicolaas Witsen te Egmond a.d. Hoef.
1854.	343	Eerste papiermolen in Noord Holland (te Schoorl).
1855.	174	Prenten voorstellende het vertrek der engelschen en russen uit N. Holland.
	244	Uit de Anecdota Alcmariana (1747).
	335	Engelsche uitgewekenen op Ypestein (te Heiloo).
1856.	156	Rutgerus Ouwens.
	170	Pieter Jansz. Schagen.
	196	Sterfdag van Jacob Cabelian (te A).
	214	Joh. Swartenhengst (Alcmarianus).
	231	Huwelijken van lieden van beteekenis te Alkmaar gesloten.
	324	Kroniek van Schoorl.
1857.	81	Het geslacht van Noordinghe.
	188	Eylard Waterland.
1858.	346	Opschriften te Nieuwe en Oude Niedorp (zie ook 1912, 114).
1859.	50	Geslacht Comans.
	120	E.W. Hight (rector te A.).
	281	J. Murellius.
	389	Arrestatie van de Pauw te Goa (W. Gzn. de Jonghe).
1860.	154	Kolhorns taaleigen.
	190	De Boschgeuzen te Bergen.
	245	S. Janskroonen.
	288	Geschiedvers (Slag bij Vroon).
	374	Nederlandsche zeehelden (W. Gzn. de Jongh).
1861.	7	Slooping van Koning-Willems huis te Alkmaar.
	137	Belegering van Alkmaar.
	137	Staaltjes van gedwongen trouw gedurende de fransche overheersching (te A.).
	151	J.P. Skabailje.
	172	J.B. Brikkenaar (past. te Oudorp).
	261	Cosmas en Damianus (kapel te Wimmenum).
1862.	72	Engel Joppe (van Egmond aan Zee).
	79	Wiskundigen (Frans Voorhout).
	302	Vragen betreffende het verv. op v. Loon 8e stuk (Alkm. penning).
	306	Petrus Geesteranus.
	354	Bedevoarten naar den put te Heiloo.
	356	Uitbeiteling der familiewapens (te A.).
	373	J.G. de Loches.

1863.	175	P. 't Hoen.
	359	Predikanten te Winkel.
1864.	13	Gedicht in Palinc's proevenhuis te Alkmaar.
	119	Laurentius Steversloot.
	144	Vesalius Mobachius.
	148	Portret van Wollebrandt Geleynsz de Jonghe.
1866.	335	Govert de Beer (Alcmarianus).
1901.	561	Everard van Someren (zie ook 1906, 643).
1902.	387	Joodsche familiën te Alkmaar (zie ook 1905, 58).

	571	Ontwerp eener schoolmeesters-aanstelling (Johannes Hobingius te A.) 1537.
	579	Cornelis van der Lijn (zie ook 1904, 187).
1903.	533	Quirijn Breemburch, chirurgijn te Alkmaar, daarna in Rusland.
	636	De Abdij en de armen van Egmond.
1904.	389	Album van Albertus Kulenkamp. - De dichteres Clara Feyoena van Sijtzama.
	665	Nalezing op J.J. de Gelder, Ordre op de Latijnsche scholen.... 1625, en de Latijnsche School te Alkmaar.... 1638 tot 1693.
	689	Bornius-Welhoek.
1905.	153	Provinciale Synode van Noordholland.
	617	De bouwvallen der abdij van Egmond.
	618	Hilverdink's schilderij Alkmaars beleg.
1905.	620	Cornelis Pietersz., schilder te Haarlem.
1906.	345	Gildebrief der chirurgijns te Alkmaar.
1908.	225	Verzameling Dijsl.
1910.	401	Het oude raadhuis aan Den Burg op Texel.
1911.	43	Collega's [v. Lennep en Krabbendam].
	183	De kleermaker [Tooneelstukje].
	221	Claes Corff... van Boshuizen?
	244	Ouderkerk aan den Amstel in 1787.
	345	Bij de predikanten niet gewenschte boeken.
	423	Hoe een eeuw geleden adressen in de wereld kwamen.
	527	Schutter Knijff.
	553	Beursinwijding te Amsterdam 1845.
	577	Geslacht Burggraaff.
1912.	42	Maria Knijff.
	90	De geneesheer Augustijn van Teylingen.
1913.	164	Menton, de Blois van Ginderdeuren, Boschaert, Kien.
	531	Onuitgegeven prenten.
1914.	84, 234	Het geslacht van Geesteren of Geesteranus.
	152	Memorie van Defensie van G.A. de Lange.
	154	Schagen in 1813.
	183	Genealogie van Teylingen.
	200	Feestelijke begroeting van een nieuwen ambachtsheer.
	360	Bickers te Alkmaar.
	389	Bevordering van inwoning te Alkmaar in de 16 ^e eeuw.
	417	De zeevaarder Frederik Houtman en zijn naamgenooten.
1915.	150	De prent met den molen 'het Juffertje'.
	329	Cornelis Bontekoe, de theedocter.
	369	Onbetrouwbare prenten.
	505	Weesmeesters, weesvaders.
1917.	121, 167	De herstelde kerk te Egmond aan den Hoef.

	326	De Alkmaarsche Wees (Wollebrandt Geleynsz. de Jongh).
1918.	125	Egmonders.
	172	Een zeldzame prent.

Jaarboekje voor Alkmaar en Omstreken.

1852.	Deelbroodsdag te Bergen. Mirakel van Alkmaar. Levensschets van Simon Eikelenberg. Plattegrond van Alkmaar door S.P. van Diggelen. Kronijk [1800-1809].
-------	---

1853. Petrus Forestus.
De Sint-Laurenskerk.
Kronijk [1810, 1811].

Zaanlandsch Jaarboekje.

1853. Niets nieuws onder de zon.

Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht.

1857. XIII. Archief van Schagen [Gedeeltelijke afdruk van den inventaris]. 240.
1859. XV. Koperen grafplaat van Pieter Claesz. Palinc en Josina van Foreest in de Groote kerk te Alkmaar.
1861. XVII. Stukken betreffende de vestiging van Paschier Lammertijn te Alkmaar.

De Oude Tijd.

1869. Turkenvrees. 127.
1870. Weezentucht. 39.
Het ledekantje te Egmond aan den Hoef.
De schoorsteen in het slot te Schagen.

Oud-Holland.

1897. XV. Alkmaarsche Rederijkers. 124.
1898. XVI. Eenige kleine mededeelingen naar aanleiding van 'De Zeeuwsche Nachtegaal'. 63.
1899. XVII. De van Everdingen. 216 (ook 1903, XXI, 51.)
1903. XXI. De graaf van Leicester te Alkmaar. 175.
1904. XXII. Caspar Benoist, zijdeweaver te Alkmaar. 131.
1908. XXVI. Melchior von Harbach. 203.
1909. XXVII. Nadere mededeelingen over kunstenaars en hun werk in betrekking tot Alkmaar. 115.
Isaïc van Nickelen, schilder en zijdeweaver. 241.

1915. (Feestbundel, Dr. Abraham Bredius aangeboden den achttienden April 1915). Het huis 'het Moriaanshoofd' te Alkmaar en zijne bewoners. 8.
1916. XXXIV. Bruyningh van de Nieuwstadt. 330.
1919. XXXVII. Nalezing op XXVII. 115: 191, 192.

Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem.

1893. XVIII. Het klooster der H. Maria van Nazareth te Alkmaar. 1. (ook 1895, XX, 308; 1902, XXVII. 118).
 Het Minderbroedersklooster te Alkmaar. 29, 434 (en 1897, XXII. 405).
 Het Witte hof te Alkmaar. 161.
 Vicarij van Jacob Mathijszoon op het S. Nicolaas-altaar in parochiekerk te Alkmaar. 175.
 Carmelietenklooster te Oudorp. 182 (ook 1897, XXII, 414; 1898, XXIII, 317).
 Afrekening van Gerrit Jansz. van Aken, oud-pater van het jonge hof te Alkmaar. 193.
 Vicarijen in de parochiekerk te Alkmaar 398 (ook 1894, XIX, 129, 1905, XXIX, 459; 1906, XXX. 159).
1894. XIX. Handschrift betreffende het klooster van St. Clara te Enkhuizen. 20.

1894. De slooping der abdij van Egmond. 465.
Uit de alkmaarsche vroedschaps-resolutiën. 259, 317.
1896. XXI. Alkmaarsche keuren tegen oude roomsche gebruiken. 160.
De statie van S. Matthias te Alkmaar. 190, 304.
De statie van S. Laurens te Alkmaar. 410 (en 1897, XXII. 405).
1897. XXII. De statie van S. Franciscus te Alkmaar. 188, 406.
De Statie van S. Dominicus 199 (en 1899, XXIV. 453).
De statie der Jezuiten. 401.
Admissiën van priesters te Alkmaar 406 (en 1905, XXIX. 252).
1898. XXIII. De St. Andriëskapel in de parochiekerk te Alkmaar.
'Disparië over de pastorie' te Alkmaar. 153 (en 1901, XXV. 319).
1899. XXIV. Berooving van de r.c. kerk en pastorie te Spanbroek in 1766.
1900. XXV. De Kapel, thans tweede kerk der Nederl. Herv. gemeente te Alkmaar. 39.
Het Papengilde te Alkmaar. 153.
Handelingen van de gemachtigden der r.c. gemeenten te Alkmaar in zake den z.g. afkoop der kerkgebouwen. 309.
1901. XXVI. Goederen voor den kardinaal-aartsbisschop van Mechelen in 1795 te Alkmaar geborgen. 329.
Aanteekeningen wegens het verhandelde bij commissarissen der Staten van Holland en Westfriesland, in zake het weren van reguliere priesters en van den pauselijken vicaris Damen. 321.
1903. XXVIII. Afzetting en vervanging van den pater en de mater van het jonge hof te Alkmaar in 1568. 82 (en 1904, XXIX. 326).
De bouw en versiering der Groote of St. Laurenskerk te Alkmaar. 192 (en 1904, XXIX, 160).
1905. XXIX. Alimentatie van conventualen door den stad Alkmaar. 34.
Petrus Schouten. 328.
1905. Cornelis Hendrikszoon 454.
Dirk Harmensz. 457.
Reglementeering van kerktijden. 460.
1906. XXX. Het Middel-begijnhof te Alkmaar. 411.
1907. XXXI. Waar stond te Alkmaar het minderbroedersklooster? 32.
Bouwstoffen voor de genealogie van Camay. 91.
Het klooster 'de Blinken' te Heiloo. 281.
1909. XXXII. Vergrooting der r.c. kerk te Egmond aan Zee verboden in 1684. 157.
Bestreden testamenten. 311, 458.
1911. XXXIII. Kapelletje te Heiloo. 246.
1914. XXXVI. Pastor Michiel van Riemsdijk. 63.

Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis.

1897. VI. De Zeven Getijden in de parochiekerk te Alkmaar. 383.

1899. VII. Claes Corff, zijn zoon Dirc en hunne kapel in de parochiekerk te Alkmaar. 93.
Eene bladzijde uit de geschiedenis van de Hervormde Kerk te Alkmaar. 386.

Bulletin de la commission de l'histoire des églises wallonnes.

1887. Aanteekeningen over fransche vluchtelingen te Alkmaar. 1687.
1890. Les ouvriers refugiés francais repoussés d'Alcmaar.

Doopsgezinde Bijdragen.

- 1880, 82 en 83. Uit de aantekeningen van een alkmaarschen diaken.
1778-1809.
1889. De familie de Bleyker.
Een duimschroef inzonderheid pijnlijk voor doopsgezinden.
1891. Bouwstoffen voor de geschiedenis der doopsgezinden te
Alkmaar.
1899. Oude rechtstoestand der mennisten in Holland.

De Zondagsbode.

1905. XVIII. Koekebakker-Leeraar. nr. 49.

Uit de Remonstrantsche Broederschap.

1910. XXI. Het testament van Daniël Niëllius, 1686. 108.

Algemeene Nederlandsche Familieblad.

1887. De geslachten Seba, Marcus en Muilman. 80.
1903. Wapenborden in de Groote kerk te Alkmaar.
Het Baljuwschap der Nieuwburgen.
Het geslacht Oudensteyn en zijne verwantschap met het geslacht
Elias.

Genealogische en Heraldische Bladen.

1906. I. Het geslacht van Steenhuysen te Alkmaar. 424. 1907, II, 95.
1907. II. Het geslacht van Veen, inzonderheid te Alkmaar. 141.

De Kunstbode.

1879. Gildepenningen. 6, 7.
Alkmaarsche Schutterstukken. 12.
Cesar van Everdingen. 13.
1879. Het St. Lucas-gilde. 16.
De alkmaarsche Maandborden. 27.
Heemskerks grafnaald. 35.

Taurel, Oud en Nieuw op het gebied van Kunst en Kunstnijverheid.

1889. In de alkmaarsche St. Laurenskerk.

Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis.

- 1889/90. VII. De Bouwmeester der St. Laurenskerk te Alkmaar.

Feestgave ter gelegenheid van het Honderdjarig Bestaan van het Natuuren Letterkundig Genootschap te Alkmaar.

1882. Het orgel in de Groote kerk te Alkmaar.

Bouwkundig Weekblad.

1885. Het verdwenen schilderwerk in de Groote kerk te Alkmaar. nr. 27.

De Opmerker.

1895. De abdij van Egmond. nr. 45.

Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen.

1896. De Waag te Alkmaar. 36^e aflevering.

Bulletin van den Oudheidkundigen Bond.

- 1901/2. III. Aantal altaren in de oude kerken. 219.
 1902/3. IV. Rugpositief van het groote orgel te Alkmaar. 116.

Geïllustreerd Zondagsblad van Het Nieuws.

1908. Het Diaconie Oude mannen- en vrouwenhuis der Nederl. Herv. gemeente. nr. 52.
 Het huis Oosterwijk [1850-1908]. nr. 52.

Buiten.

1917. Waag en Kaasmarkt te Alkmaar. Nr. 8 (24 Febr.)

Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde.

1893. I. Betalingspenning van de Schermeer. 120.
 1895. III. De Alkmaarsche Vroedschapspenning. 52 (ook 1896 IV. 157; 1903. XI. 40).
 1896. IV. Penning ter eere van W.G. ten Houte de Lange. 265.
 1897. V. De Alkmaarsche Loterijpenning. 339.
 XI. Geen gilde-penningen maar pacé loodjes. 67.
 1905. XIII. De Strijd om de Westfriesche Munt. 205.
 Alkmaarsche loodjes. 78.
 1907. XV. Alkmaarsche Begrafenispenningen. 53.
 1909. XVII. De Boogschutterij van S. Sebastiaans Doelen te Alkmaar. 91.

Feestcourant, 8 October.

1911. Terugblik [Het vijftigjarig bestaan der Vereeniging tot viering van den gedenkdag van Alkmaars ontzet in 1573].

In en om Kennemerland.

1905. Naar aanleiding van 'Stormvloed en Egmond aan Zee'. nr. 18.
Duin-nijverheid. nr. 29.
1906. Ter Coulster. nr. 88.
Naar de Koolstreek. ns. 92-95.

Je maintiendrai. Een boek van Oranje en Nassau.

1907. Het Stadhouderschap van Holland hersteld. 2^e deel, 162.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschied- en Oudheidkunde.

1910. Bedenklijke strafvervolgung met gedachten nasleep. 1740-1750.
4^e reeks, 8^e deel, 382.

Westfriesch Jaarboekje.

1887. Het Alkmaarsche vaandel verloren en herwonnen [te Hoorn 1426
en 1482].

De Militaire Spectator.

1904. Versterking en bezetting door Coerlanders van Alkmaar in 1672
en 1673. 844.

***Historisch Gedenkboek der herstelling van Neerlands onafhankelijkheid in
1813. Deel II. Haarlem 1913.***

Alkmaar, 178. Ten platten lande tusschen Alkmaar en Den Helder, 203.

Eigen Haard.

1882. In en om Valkenburg. ns. 23, 24.
 1886. 70^e Geboortedag van W.J. Hofdijk. nr. 26.

Elseviers Maandschrift.

1892. Cornelis Bontekoe, de theedoctor.

Amsterdamsch Jaarboekje.

1899. De Bardesen te Heiloo en te Alkmaar. 158.
 1900. Hendrik Nobbe. 57.

Bergensche Bad-, Duin- en Boschbode.

1911. Een tegenstelling. nr. 6.

Schager Courant.

1916. 6 Juni. Over C. Bok, veldwachter, roman- tooneelschrijver,
 teekenaar.

Heldersche en Nieuwedieper Courant.

- 1872-74. Wekelijksche hoofd-artikelen.
 1871-86. [76] Brieven uit Kennemerland.

Nieuw Nederl. Biografisch Woordenboek.

- Eerste deel, 1911, 61 artikelen.
 Tweede deel, 1912, 81 artikelen.

Derde deel,
Vierde deel,

1914, 97 artikelen.
1918, 61 artikelen.

Levensbericht van J.F. Houwing.

Johannes Fredericus Houwing werd 17 April 1857 te Blokzijl geboren als zoon van Wesselius Marcus Houwing, predikant aldaar en diens echtgenoot Berendine Annette Margaretha Lampe. Spoedig na zijn geboorte verhuisde het gezin naar Havelte in Drenthe. Zijn vader, die ook nog eenige jaren lid van de Tweede Kamer geweest is, is tot zijn emeritaat te Havelte gebleven. Te Havelte kreeg Johannes Fredericus zijn eerste onderricht, straks op het gymnasium te Assen voortgezet. Van zijn jeugdijaren, in Drenthe doorgebracht, heeft hij altijd een voorliefde voor het buitenleven behouden; zijn vertrouwdheid daarmede verkregen, heeft hem in later jaren in staat gesteld in het belang zijner gezondheid te Doorn met gelatenheid een terug getrokken leven te lijden, dat overigens weinig met zijn karakter en neigingen strookte.

In 1876 kwam hij te Leiden en studeerde daar aanvankelijk klassieke letteren, waarin hij op 23 Juni 1883 promoveerde met een proefschrift: *De Romanorum legibus sumptuariis*. Reeds vóór zijn promotie had hij het voornemen opgevat - mede wegens de weinige perspectieven, die een doctoraat in de klassieke letteren opende - om in de rechten te gaan studeeren. Als getrouwd student, die veel repeteerde - aanvankelijk voor het propaedeutisch examen, later voor de juridische examens - heeft hij zijn rechtsstudie volbracht. Op 23 Juni 1888 promoveerde hij in de rechtswetenschap cum laude met een proefschrift: *Dwaling bij overeenkomst naar Nederlandsch recht*. Eerste gedeelte (art. 1358 B.W.).

Dit proefschrift, gelijk zijn gansche latere arbeid, verried zijn voorliefde voor het burgerlijke recht. d'Ablaing, tijdens zijn studie voor het candidaatsexamen, en Boneval Faure, tijdens zijn studie voor het doctoraal examen, waren de door hem meest gewaardeerde docenten. Na zijn promotie bleef hij nog eenige jaren te

Leiden repeteeren en vestigde zich daar tevens als advocaat. Vele studenten heeft hij voor het doctoraal examen klaar gemaakt, en, gelijk met menig ander repetitor het geval is geweest, het was tevens een uitstekende oefenschool voor hem zelf. Hij had daardoor niet alleen gelegenheid zijn doceergave te ontwikkelen doch kreeg ook een goeden en vluggen kijk op de bekwaamheid van jongelui.

Op 20 Maart 1891 volgde zijn benoeming tot ambtenaar bij het openbaar ministerie van het kantongerecht te Hoorn, reeds op 22 Juli 1893 gevolgd door een benoeming tot rechter in de arrondissements-rechtbank te Amsterdam. Een zeer snelle promotie als men bedenkt, dat hij nauwelijks vijf jaar geleden den meesterstitel verkregen had. Zoo was aan hem opnieuw bewaarheid, dat het in ons land voor iemand met capaciteiten er weinig toe doet, hoe oud hij is, wanneer hij zijn studiën voleindigt; onder de 30 jaar acht men ieder toch te jong en boven de 30 jaar wordt meet op hetgeen iemand is gelet dan op het aantal jaren, dat hij noodig heeft gehad het te worden.

Ook zijn rechtersambt was slechts van korten duur. Bij besluit van den Raad van 10 Juli 1895, bekrachtigd bij Kon. Besluit van 26 Juli daarop volgende, werd hij benoemd tot hoogleeraar in het burgerlijk recht en de burgerlijke rechtsvordering aan de universiteit te Amsterdam. Deze benoeming is niet zonder eenigen tegenstand geschied. Zelf vertelde hij later met eenige voldoening - wegens het falen der profetie -, dat een der geraadpleegde deskundigen had verklaard, dat men in geen geval Houwing moest benoemen, daar deze niet alleen in geen tijd met zijn collega's, maar ook met de studenten overhoop zou liggen.

Van 1895 tot 19 September 1910 was hij hoogleeraar te Amsterdam. Zonder eenigen twijfel is dit - en daarvan vooral de eerste tien jaar - de best besteede tijd van zijn leven geweest. Heeft een hoogleeraar gewoonlijk eerst eenige jaren noodig om het doceeren machtig te worden - als hij het ooit goed leert - Houwing's optreden was van meet af aan een succes. Hij had als hoogleeraar die eigenaardige gave, die men noch aanleeren, noch analyseeren kan, de gave om zijn hoorders te pakken. Noch zijn orgaan, noch een verzorgde vorm waren daarvan de oorzaak. Veeleer zocht hij zijn kracht hierin, om de wetenschap niet voor te dragen als een afgerond geheel van verkregen resultaten, dat de nieuweling verbijstert en door zijn samengesteldheid afschrikt; een enkele vraag werd door hem naar voren geschoven en die begon hij te bespreken en op te lossen met materiaal, dat ook een aanvanger niet vreemd was; had hij aldus de hoorders met een onderwerp vertrouwd gemaakt en dezen de oplossing eenvoudig doen voorkomen, dan liet hij plotseling nieuwe argumenten naar voren rukken, die het besef gaven, dat er veel meer achter de vraag stak, dan aanvankelijk leek. In dit stadium, wanneer de hoorders met do vraag zelf

en haar aspecten reeds vertrouwd waren, werd de beslissende zet gedaan en het gehoor gewonnen, door met overtuiging en op bevattelijke wijze eigen oplossing voor te dragen. Bij Houwing ging deze wijze van doceeren gepaard met een door vraag en antwoord voortdurend contact met de toehoorders; op zijn responsiecolleges was dit van zelf gegeven, maar ook op de overige colleges werd telkens plotseling de voordracht onderbroken en het oordeel van een student gevraagd.

En toch hoeveel succes hij als hoogleeraar te boeken had, met hoeveel genoegen hij zelf steeds college gaf, het scheen desniettemin aanvankelijk of ook zijn professoraat wederom, vroeg of laat, door een ander ambt zou vervangen worden. De publieke zaak trok steeds meer zijn belangstelling. Reeds tijdens zijn verblijf te Hoorn was hij benoemd tot schoolopziener in het arrondissement Medemblik, hetgeen hij, professor geworden, bleef; slechts werd hij met ingang van 15 December 1897 benoemd tot schoolopziener in het arrondissement Zaandam in plaats van Medemblik. Van de vele andere functies, die hij nog in de eerste jaren van zijn hoogleeraarschap vervulde, zijn hier nog genoemd: voorzitter van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland, lid van den Raad van Toezicht op de Rijkspostspaarbank en van de Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs; bovendien was hij van 1 Maart 1896 tot 15 October 1907 rechter-plaatsvervanger te Amsterdam.

In 1898 openbaarde zich voor het eerst bij hem een keelaandoening, die later zooveel verergerde. Een rust van een jaar te Doorn deed hem herstellen. Toch moest hij de meeste zijner functies op advies van den medicus neerleggen; al spoedig groeiden deze echter wederom aan. In 1906 trad zijn ziekte opnieuw in; tot 29 Juni 1910 heeft hij nog met kortere en langere onderbrekingen zijn taak als hoogleeraar kunnen vervullen; toen noopte zijn gezondheidstoestand hem ontslag te nemen. Elf jaar heeft hij daarna als ambteloos burger te Doorn gewoond. een plaats, die een weldadigen invloed op zijn gezondheid heeft gehad, maar die overigens met haar feudale bevolking slecht paste bij zijn democratische neigingen, die hij van de Drentsche hei had medegebracht.

Daar te Doorn leefde hij een rustig bestaan te midden van een gelukkig gezin; zijn tijd verdeelde hij tusschen een verblijf in de buitenlucht en den arbeid binnenshuis aan die onderwerpen, die zijn belangstelling gaande hielden. Menig doorwrocht artikel is nog in die Doornsche jaren door hem geschreven. Zijn grootste belangstelling bleef in dien tijd naar zijn vroegere leerlingen gaan. Hij leefde weer gansch op en voelde zich in zijn Amsterdamschen tijd verplaatst, wanneer, hetgeen dikwijls voorkwam, de een of ander hem in zijn vrijwillige ballingschap opzocht; want evenals zijn belangstelling naar zijn oud-leerlingen

bleef uitgaan, bleven ook deze oprechte genegenheid voor hem koesteren. Toen hij dan ook, na een nog vrij plotseling einde op 10 Maart 1921 overleed, hebben velen hem op het stille kerkhof te Doorn de laatste eer bewezen.

De verdiensten van Houwing als docent dienen hier wel in de eerste plaats genoemd te worden, omdat hij zelf zich steeds als zoodanig voor alles gevoeld heeft. Het was zijn rechtmatige trots, dat na zijn optreden het burgerlijk recht in Amsterdam het geliefkoosde studievak der studenten geworden was en dat onder zijn leiding een reeks van dissertaties was tot stand gekomen als geen andere academie kon aanwijzen. Straks zag hij vijf van zijn oud-leerlingen zelf het hoogleeraarsambt bekleeden, hetgeen, hoewel hij geen eigenlijke school gevormd heeft, hem toch het bewustzijn mocht geven dat hij gezaaid had niet voor het korte bestaan van één menschenleeftijd, maar voor meerdere opvolgende geslachten.

Wat zijn geschriften aangaat, zoo heeft hij, behalve zijn beide dissertaties, slechts tijdschriftartikelen gepubliceerd. De belangrijkste daarvan zijn na zijn overlijden door Paul Scholten in een verzameling 'Rechtskundige Opstellen' (1921, de Erven F. Bohn, Haarlem), uitgegeven; nog tijdens zijn leven was reeds tot deze uitgaat besloten.

Houwing schreef niet gemakkelijk; voortdurend feilde en wijzigde hij aan eigen werk; dikwijls hebben zijn geschriften dientengevolge iets moeizaams en gaan slechts langs een langen omweg op hun doel af. Maar ieder, die zelf schrijven wil over een onderwerp, dat Houwing behandeld heeft en zich genoodzaakt ziet tegenover diens meening en argumenten eigen standpunt in te nemen, ervaart hoeveel in deze artikelen verscholen ligt; ieder argument is door hem beschouwd en gewogen en vindt - zij het ook soms op een verborgen plaats zijn bestrijding of erkenning. Daarbij hebben zijn artikelen steeds de bestemming om het recht, zooals de wet het ons overlevert, te doen aansluiten bij datgene, wat de praktijk van het leven verlangt: de weg, daartoe gevolgd, maskeert dit streven veelal - vooral als een lange geschiedkundige verklaring gegeven wordt -, maar voor iemand, die den sterk practischen zin van Houwing kent, is het altijd onfeilbaar weer te vinden. Juist doordat hooge wetenschappelijkheid gepaard ging met practische bruikbaarheid, hebben vele zijner artikelen in de rechtspraak grooten weerklank gevonden. Ik wijs slechts op zijn opvatting omtrent de dwaling bij overeenkomsten en omtrent de onmogelijkheid tot nakoming bij verbintenissen.

Een wetenschap, die een gecodificeerd recht tot uitgangspunt neemt, heeft steeds een betrekkelijk bestaan. Met de codificatie, waarop zij steunt, kan plots de gansche wetenschap ten grave dalen. En misschien komt daarna een tijd, waarin men zich afvraagt, waarin de beteekenis der coryphaeën van een vroegere

generatie eigenlijk gelegen was, gelijk men zich dit thans dikwijls voor de juristen der middeleeuwen afvraagt. Maar laat dan dat nageslacht bedenken, dat de beteekenis van een rechtsgeleerde alleen naar juistheid bepaald kan worden in een tijd, dat het recht, dat hij doceerde levend recht was en in dien tijd het best door hen, die door den docent dat recht hebben leeren waardeeren en liefhebben. Zoolang zoodanige beoordeelaars in het leven zijn, zal het oordeel over Houwing's verdiensten niet twijfelachtig zijn.

E.M. MEYERS.